

PUBLISHED BY THE AUTHOR.

॥ श्री. ॥

संकर्ष-काण्डम् ।

जैमिनीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम् ।

मौमासापारदृश्यनुधवरश्रीभम्करभट्टप्रणीतमाट्टचन्द्रिकोपेतम् ।

मत्स्यप्रदायाचार्येण स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिककलितटिप्पणीममेतम्

SAMKARSIKA KĀṆDA

P

THE LAST FOUR CHAPTEES OF JAIMINI
WITH THE COMMENTARY CALLED PRĀTTA CHANḌIKĀ
OF MAṬṬKAR

EDITED WITH NOTES

BY

PANDIT ŚWAMI RĀMA MIŚRA SĀSTRĪ

काठ्यायणम् ।

मुद्रणालये मुद्रणालया प्रकाशितम् ।

१९५० वैशाख १ - १९ - ६४ - १९५१ ।

220m

II/BHA

PRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

संकर्ष-काण्डम् ।

नीयषोडशाध्याय्याः शेषचतुरध्यायीस्वरूपम् ।

सापारदृश्वबुधवरश्रीभास्करभट्टप्रणीतभाट्टचन्द्रिकोपेतम् ।

दायादायं पं. स्वामिश्रीराममिश्रयास्त्रि संकलितटिप्पणीसमेतम् ।

SAMKARSHA KĀṆḌA

OR

THE LAST FOUR CHAPTERS OF JAIMINI,
WITH THE COMMENTARY CALLED BHĀṬṬA CHANDRIKĀ,

OF BHĀSKARA,

EDITED WITH NOTES

BY

PANDIT SWAMY RAMA MISRA SĀSTRY.

कारंयाम् ।

मेदिनूलु दालु नामरुमुद्रानये मुद्रयित्या प्रकाशितः ।

१९५० धेवमाखे । १९९४ ईस्वी ।

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीरत्ने नमः ।

श्रोमते रामानुजाय नमः ।

संकर्ष-काण्डभूमिका ।

अनादिनिधनाविच्छिन्नविधिरचनाप्रपञ्चे सुमेधमामपि पर-
वर्षरुरे अनर्वाग्दृशामप्यथाङ्गनसगोचरे घटीयन्त्रवदनिशमावर्त-
जगदुदयविभ्रजलपलीले समारचक्रे बम्भ्रमति कर्मपरवशान्
यतो जन्तूनालोच्य कर्षणावस्थालयो जगदीश्वरस्तान् बन्धादु-
चयितुकामो देहेन्द्रियमनःप्राणैरतिपटीयसा ज्ञानेन्द्रियशामेण चा-
ग्रत् । उपदिदेश च कालान्तरीयदेशान्तरीयविप्रकृष्टासंनिकृष्टा-
न्द्रियसृष्टिप्रलयादिलक्षणपरमदुरूहार्थैसायैपिज्ञानजननक्षमं शास्त्र-
वेदादिलक्षणं, तद्धि परस्य ब्रह्मणो जननीये जगज्जाते द्यावापृथि-
विव सूर्याचन्द्रमसाधिव देवासुरसङ्घाधिव स्त्रीपुंसाधिव पुण्यपा-
नी इव च निधिपुमपि नियतानुपूर्वीकमिति नित्यमित्याचक्षते
त्यानित्यविधेकविपश्चित्ताविचक्षणाः । न च तावतापि तदपरि-
ममनाद्यन्तम्यभावमात्प्रस्वरूपमिधानधिगतसर्वविक्रियं, प्रतिकल्पं
ह्यमाणाप्राणिकर्मसहानुगेन जगन्नियन्त्या परमेश्वरेणैव आहितनिज-
क्तिभिः पूर्वकल्पे तपःसमृद्धिसमाराधितपरमपूरुषैरतीन्द्रियार्थनिरी-
क्षणनिपुणैः परमर्षिभिस्तस्याखिलस्य श्रुतिपदव्यपदेश्यसुन्दर्भस्य
स्मर्यमाणस्यात् । न च ते सर्वे वेदा युगपदुद्वृर्भुर्बिलिख्यरे वा किन्तु
कटावित्काविच्छाया उत्ससाद प्रादुर्बभूव चापरा, यथा इदानीमेव
कठकपिष्ठनादिगापा उत्सन्नप्राया अध्येतृविरहाद्वन्धविलोपाच्च ।

एवं सहस्रशायि सामनि कार्त्विदेव शाखा लक्ष्यप्रचारा
 राश्च समूलमुन्मूलिताः कालमहिम्ना । प्रचचार चाचिरादेव क
 वाजसनेयि-शाखा सत्राह्वणमन्त्रिका, । भगवन्तं भास्कत्मा
 याज्ञवल्क्यो महर्षिस्तां लेभे इति हि पुराणेतिहासाचार्याः ।
 तावता अचिरप्रवृत्ता सा शाखा न चेदौ, नापि कृषिमेत्यनि
 तस्याः सुचिरकालप्रवृत्तानामाश्रयापनादिशाखानामिव विधूतकन
 जौतिस्मरेराधिकारिकैः परमर्षिभिः स्मर्यमाणत्वाविशेषादविशेष
 नुपूर्वानित्यतायाः । यथोक्तं द्वादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते-याज्ञवल्
 स्ततो ब्रह्मन् । छन्दांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्ये
 मीश्वरम् ॥ याज्ञवल्क्य उवाच-ओं नमो भगवते आदित्यायेत्यार
 -यातयाम यजुःकाम उपसरामीति, सूत उवाच-एवं स्तुतः स भ
 वान् वाजिरूपधरो हरिः । यजुं ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादत
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च तथा विभुः । जगृहूर्वाजसन्वस्ताः काव
 माध्यन्दिनादयः ॥ इत्यादिना, इदमेव तु वेदानां नित्यत्ये परमं प्रमा
 यद् याज्ञवल्क्यसमानसमया कृपयस्तत्रणीतासु स्मृतियु पौरुषेय्य
 क्यतां प्रतिपन्नाः । प्रतिपेदिरे च तद्दृष्टेष्वेव मन्त्रब्राह्मणभागेषु अपौरु
 यवेदस्वरूपतां, अस्ति ह्येष प्रकृतिकृतोऽनियमः-प्रायोजना समानस
 मयम्परमेत्कृष्टं महात्मानमपि लघयितुमिच्छन्ति तदीयास्याश्चर्यं
 क्तिषु स्वयं पिश्यासभाजोऽपि च पुनरीर्यया तथा प्रयतन्ते यथेत
 जनास्तं बहुमानविश्यासभाजनं न जानीयुस्तथा च यदि याज्ञवल्क्यप्र
 णीतासु स्मृतियु तत्प्रेक्तेषु मन्त्रब्राह्मणेषु च तात्कालिकानां पौरुषेय्य-
 न्यान्तरेः समतायहो मन्त्रब्राह्मणेषु वा पौरुषेय्यतायहः कथमिषाम-
 विषयदथाभ्यधास्येस्तेऽवश्य तेषां समतामवेदरूपतां च, ते च तेषाम-
 विप्रतिषद्य वेदरूपतामातस्थिरे, तदयथ्यमचिरप्रवृत्ता अपि वाजसने

यिशाखा चिरप्रवृत्तशाखान्तराणामिव वेद इति वेदावेदविभागत-
त्त्वज्ञाः ॥

अत एव तु छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ ।
६६ । इति सूत्रे अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तादृ-
षयवचनमिति धार्तिककारैः, व्याकरणभाष्यकारोऽपि च तत्र तत्र
वेदावेदविभागं तथैवातस्ये । अत एव । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥
४ । ३ । १०५ । इति सूत्रे “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति धार्तिकं, पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक-
ल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिप्रतिषेधेऽपि षक्तव्यः । याज्ञवल्का-
नि ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् ।

एतान्यपि तुल्यकालानीति” । इति वदन्तो भाष्यवार्तिक-
कारौ अचिरप्रवृत्तेषु ब्राह्मणेष्वपि वेदत्वमन्वभ्रंसातामित्यतिस्फुट-
मेव । पाणिनिरपि च पुराणप्रोक्तेष्विति वदन् चिराचिरप्रवृत्तत्वलक्षणं
ब्राह्मणे विशेषमङ्गीकुर्वाणोऽपि याज्ञवल्क्यप्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु ताण्डि-
भाह्वयिशाट्यायन्येतरेयिणामिव नाचिरप्रवृत्ततां मेने इति धार्ति-
ककारेण तस्याचिरप्रवृत्तत्ववोधनपुरस्सरमयथाभावोऽभिहितः ।
केचित्तु व्याकरणप्रणेतृमुनिवयस्यापि याज्ञवल्क्यप्रोक्तेषु ब्राह्मणेष्व-
चिरप्रवृत्तत्वमनुमतं, यतः सूत्रकारोऽपि पुराणप्रोक्तेष्विति ब्रूते तत-
श्च अचिरप्रवृत्तब्राह्मणव्यावृत्त्यर्थमेव पुराणपदमिति, एवमेव काशिका
पदमञ्जरीं हरदत्तोऽपि याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता इत्या-
ख्यानेषु धर्तैति वदन् सूत्रकारस्यैव पुराणपदमुपादानस्य याज्ञ-
वल्क्यप्रोक्तानि ब्राह्मणानि स्वल्पकालप्रादुर्भूतानि अत एव न सडि-
घृषितानीति मेने । भवतु किमप्येतत्सर्वथाऽपि तु वेदावेदविभा-
गोऽयमाजानिकसम्प्रदायसिद्धो वेदनित्यताविद्विषामपि दुरपह्यस्तथा

हि सर्वज्ञकल्पास्तयागतप्रभृतयः केनापि कारणेन वेदनित्यतापदं
समूलमुन्मूलयितुमिच्छन्तोऽपि अहमहमिक्रया तदुपक्रम्य अनेकनि-
बन्धांनिवध्नन्तोऽपि च न पारयाम्बभूवुस्तेषामिदमप्रथमताबोधने
या पुरुषविशेषाभिप्रायप्रभवत्वबोधने वा, न चाद्यत्वेऽपि यत्रसहस्र-
मत्रलब्ध्यापि शेरुः केचन कालविशेषं पुरुषविशेषं वा निर्देष्टुं येना-
मुना पुरुषेणाय वेदोऽमुष्मिन् काले प्रणीत इति प्रामाणिकानां
अद्वेय म्यात् ।

प्रादुर्भावस्त्वस्माकमप्यनुमतो न हन्तुमीष्टे लेशतोऽपि त्रिव-
क्षितां वेदनित्यता, तथा हि स्मरन्ति—“श्रुगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान्
सेतिहासन् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वदम्भुवेति”,
न हि प्रादुर्भावसमये त्रिविद्यमानाः परमर्षयस्तत्रित्यतां सुशिष्यिरे, । न
चर्षणा सर्वेषामनाश्वास्यतां प्रथयन् कश्चिदाश्वसनीयः, न हि
सर्वे लोकमनाश्वास्यञ्जानानोऽभिदधाने वा प्रेक्षावतामपेक्षणीयस्य
चा वा स्याद् व्यवहारस्य वा पर्षाश्रुयादिति वेदनित्यतापदमाक्षिप-
ताऽपि परमर्षिभिः ससस्मरिरे वेदा इत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापन्नं, न
चेतोऽन्यद्वेदनित्यतावादिनोऽप्यभिमतं नित्यत्वं, यत्प्रतिसर्गै समान-
ानुपूर्वीकतया तपःसम्पत्समृद्धैर्दृष्टैः परमर्षिभिः स्मर्यमाणत्वं, तत्रेद-
परोऽप्यङ्गीकरोतीति चिरप्रवृत्तशाखास्वयाचिरप्रवृत्तास्वपि शाखासु
समानो वेदत्वव्यवहार इति सिद्धान्तसिद्धम् ॥

तत्रैव श्रुत्यान्नायस्योवेदादिपदव्यपदेश्यो ऽपैस्त्वेषात्तरराशि-
रवान्तरानेकभिदाप्रथिभित्तोऽपि प्रथमते। मन्त्रब्राह्मणभेदभिन्नस्त-
त्यानामेष च क्रियापराणामनिर्णयार्थंवाङ्मनानां निर्णयस्य प्रवृत्तेय
षोडशाध्यायो पूर्वमीमांसा ॥

च्यते । परमिदं द्वादशाध्यायीपर्यन्तमेव मिलति श्रये संकर्षकाण्डस्य
वार्तिकं वर्तते न वेति नाधधारयितुं पायते परं तु शाबरभाष्यं
संकर्षकाण्डपर्यन्तं साकल्येन जेमिनीयमूषार्थनिरूपणपरं प्राणायि
शबरस्यामिभिरिति भाट्टचन्द्रिकाद्वारा सम्यगपगन्तुं शक्यं यतस्त
तत्रसंकर्षसूत्राणि व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृता शाबरं- साकर्षभाष्य
ग्रन्थतः सवाद्यानेकस्यलेपूद्भूतम् ॥

तदेवं संकर्षव्याख्यानमुपलभ्यमानं भाट्टचन्द्रिकेव श्रुतं च
शाबरम् । अपरे तु शास्त्रदीपिकातन्त्ररत्नभाट्टकुतूहलप्रभृतयोऽन्या न
संकर्षान्तमुपलभ्यन्ते किन्तु द्वादशाध्याय्यन्तमेव ।

यदायीदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं न्यायशास्त्रमिषं न युक्तिग्रन्थ-
कठिनं सुविस्तरतरं च, नापि वेदान्तशास्त्राणीषं प्रतिपदं विप्रतिप-
तिपदं सशयशतसमुत्थानसंभयमनेकप्रस्थानमथ परशयतमुकठिनग्र-
न्थग्रन्थिनं च, यतः सभाव्येतास्य प्रणायः किन्तु श्रुत्येतद् वेदा-
ध्ययनसापेक्षं कर्मकाण्डोपजीव्यं चेति कालमहिम्ना शर्थाश्रमधर्मवि-
लोपे शर्थाश्रमोपजीव्ये ब्रह्मधर्मं शर्थाया विलोपमुपेयुषि उपजीव्ययोः
कर्मकाण्ड-वेदाध्ययनयोर्विलोपेन तथा प्रणनाशं यदद्य प्राचा मीमांस
काना नामापि नाधधारयितुं पायते-प्रभाकरगुरुणा तौतातिकानां च
न कश्चिद् ग्रन्थ उपलभ्यते केवलं तदीयं मतमुपलब्धेषु ग्रन्थेषु पूर्या-
पितमिति कश्चिद्वयगम्यते । सेन्द्रलस्य तु मीमांसकतया नैयायि
कग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यापि उपलब्धपूर्वमीमांसाग्रन्थेषु मतेह्लिखोऽपि न
यिद्यते ॥

* तद्विषये शान्तिवशात् शान्तिवशात् वा वा पञ्चिकाशास्त्रं वा निर्दि-
तापूर्वपद्यो मिनति ।

केचित्पुनर्निरंगलसगराणिपुष्पाः कुमारिलमेव तुतातभट्ट
मन्यन्ते । तद्यथा

प्रबोधचन्द्रोदयनाटकेऽपि द्वि २ अङ्के श्लोके २ ।

नैवाश्रयि गुरो*मंत्र नूचिदित तौतातिक दर्शन तत्त्व
घातमहे न शालिकुंगिरा वाचस्पते. का कथा । सूक्तं नापि
महोदधेरधिगत माहा॥प्रती नेत्रिता सूक्ता वस्तुविधारणा नृप-
शुभिः स्वस्यैः कथं स्थीयते ॥ इत्युक्तम् ।

एतेन टीकोक्तव्याख्यानेन तुतातः कुमारिलभट्ट इति
गुरुश्च प्रभाकर इति, शालिकपञ्चिका च प्रभाकरमतावलम्बिना
परेषा मन्य इति स्फुटं सिध्यति । एवं च तातः पितरि पुत्रे चेति
प्रकारेण तु.-व्याख्यानास्थितस्तु-शब्दो यस्य तात. अर्थोपदेष्टृत्वा
पितृव्यरूपस्य तुतातः कुमारिलभट्टस्तदनुयायिनस्तौतातिक इति
मन्यन्ते । अर्थं च एतौ नास्मभ्य रोवते यतः कुमारिलभट्टः
शाब्दरे वार्तिक प्रणेनायेति न तावता तस्य तद्व्यंनमित्याख्यातु श-
क्यम्. अत एव तु इहैव-नैवाश्रयि गुरोर्मतमित्युक्तं न तु दर्शनं,
तत्रश्चाय प्रबोधचन्द्रोदयकारस्य श्रीकृष्णमिस्रस्य तात्पर्यविषयी-
भूत तौतातिक दर्शनमन्यदेवास्ति कौमारिलवार्तिकदिति मन्याम-
हे अत एव तु सूत्रव्याख्यानप्रणेतृष्वेव शब्दो भवति रामानुज दर्शना
शाङ्कर दर्शनं, माध्यदर्शनमिति, न तथा कौमारिल दर्शनमित्यभिद-

* प्रभाकरस्य ।

+ कौमारिलस्य ।

‡ यद्यपि प्रबोधचन्द्रोदयस्य मुद्रितपुस्तक माधयाचार्याणां तट*श-मण्ड च
तौतातित-शब्द उपभ्रम्यत तथापि तमद्वयम.धाना दन्धनमनयव धानम् न वा
रुपाटं-मन्. * अतुपु ओकुमन्-स्तु. तौतातित-शब्द माधुपममभक्तं. तौतातित-शब्द
पाठस्याप्युपनम्भादद्यानुपपत्त्यास्य रक्तौतातिकपठव्युत्पत्तिरभिप्रेया च तृपमयानु
तत्र तौतातितपठव्युत्पत्तिं प्रायः पू यदेव कथने तारकादित्यभदतचक्रताय धयय ।

‡ प्रभाकरमतावलम्बिनाम् । महाउपेयमहाभाष्यकारस्य ।

॥ वायुपतशास्त्रसंज्ञातः ।

धत्ते, ततश्च तौतातिक दर्शनं कौमारिलं दर्शनमिति प्रबोध-
न्दोदघटीकायै तौतातिक दर्शनं कौमारिलमिति द्रुयते न प्रहु-
मन्ये । कथयन्ति च पुरातनमितिहासं—कदाचित्कुमारिलोऽभवदधी-
यानो मीसांसां गुरुगृहे तत्र च कस्याचित्तदानीमध्याय्यत्वेन प्रचलितायां
जैमिनीयसूत्रव्याख्यायामासीत्पाठः—अथापिनेत्तं तत्र तुनेत्तमिति
द्विरुक्तम्—इति, तं च पाठं निरीक्ष्य कुमारिलस्य गुरुर्विसिष्मिये
ऽत्यन्तं किमिदम्—अथापिनेत्तं तत्र तुनेत्तमिति कथं द्विरुच्येत, न हि
द्विरनुक्त्या द्विरुक्तिसंभवः, ततश्च किंचित्कालं सुविचार्यापि नाप निर्णयं
यन्धार्यस्य । सति चैवमुन्मना यद्य पाठं विसृज्य निर्जगाम गृहाद् गुरुः ।
शिष्यस्तु कुमारिलः, अथापिना—अपि—शब्देन अग्रमर्थे उक्तः, तत्र
तुना—तु—शब्देन उक्त इति द्विरुक्त इत्येवं रीत्या पदविभागं योजनां
च लिखित्या गुरुभार्याये तत्समर्प्यं निर्णये । गुरुस्तु पुनरुन्मनस्क
एव सायमाययो गृहं, पत्नी तु पतिमालोक्य शान्त्वचिन्तनश्रमजुषं
जापमेवार्पयाम्यभूय कुमारिललिखितं पदच्छेदमर्थसमन्वयं च ।

स च *गुरुभृशं पिप्रिये शिष्यस्य तादृशीमसाधारणो व्युत्पत्तिं

* पृष्ठमीमांसामु गुरुपदेन व्ययकृतः प्रभाकर इति तु शान्तिनाथोवेन स्पष्ट
निर्धारितं—तथा हि ।

एवाध्यायशिष्याक्यार्षविचारे प्रपतामहे ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भकित्ते ॥

इत्यारम्भप्रज्ञेकः ।

शास्त्रमुख्यं नाम गुरोराविष्कृते तर्भारमपि भावम् ।

शान्तिनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसङ्गतम् ॥

अर्थं च प्रथमप्रकरणान्तरप्रज्ञेकः ।

द्वितीयप्रकरणस्यादेः च ।

अर्थासंख्यश्रिताश्रया यथा शब्दस्य धारणे ।

प्रभाकरगुरोः शिष्येस्तथा पत्नी विधीयते ॥

अर्थं प्रज्ञेकः । एव च गुरुः प्रभाकर इति न भयः ।

आ/ यद्य गुरु-भट्ट-प्रभाकरा इति पुस्तकपतास्येवैव केषां चिदभिधानमभं
गतये । ।

सरलचिततां चावधार्य तेनैतेन तु-शब्दार्थावधारणकौशलेन, गुप्तं कुमारिलं तु-तातम*वादीदिति अङ्गीकुमेस्तावदिदं कुमारिल-कौशलं तेन गौरवां गुर्वनुक्रम्यां च कुमारिले, परं तु नैव तु-तात-भट्टः स तु शबरस्वामिनोऽप्यतिप्राचीन इति पञ्जिकाचिन्तामणि-प्रभृतिग्रन्थव्यासङ्गेन सुज्ञानम् ।

यद्यपि भाट्टदीपिकापदेनैव सङ्कर्षचतुरध्यायी व्याख्यानमपि प्रसिध्यति तथाऽपीयं चतुरध्यायीव्याख्या न भाट्टदीपिका नापि खण्डदेवकृतिः परं तु भाट्टचन्द्रिकाख्या भास्करकृतिश्च । भाट्टदी-पिकाकारात्खण्डदेवादनन्तरं भाट्टचन्द्रिकाकारो गम्भीरनामकब्राह्म-णपुत्रः खण्डदेवकृतिं भाट्टदीपिका द्वादशाध्यायीव्याख्यास्वरूपा स्वी-यया सङ्कर्षचतुरध्यायीव्याख्याया भाट्टचन्द्रिकाख्याया संयोज्य भाट्ट-चन्द्रिकाख्यामकरोदिति विस्पष्टमस्ति यत्तद्वन्थान्तिमश्लोकैस्तद्वया-

खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैरसम्भृता ।
 इत्युदीच्य बुधभास्कराग्निचिद्वारती वरिभराम्बभूव ताम् ॥
 अद्यावधि कृतिरेपाऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।
 षोडशरुलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥
 आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममोमासिका ।
 सङ्कर्षाख्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साऽजायत ॥
 गायत्री त्रिपदात्मिकेय विबुधैरद्यापि पापठ्यते ।
 तां पूर्णामकरोच्छ्रमेण महता गुम्भीरजे भास्करः ॥ इति,

* यन्तुतस्तु तुतातभट्टो नाम कश्चनानीय प्रसिद्धः प्राचीनमोमासक इति गुप्तस्तु प्रसादेन तं कुमारिलं तुतातमुयाच चायीरात्मना पठेदानीमपि कञ्चन सुषोढ चापठते गानाभट्ट मन्वन्ते ।

तस्माद् द्वादशाध्यायीव्याख्या चतुरध्यायीव्याख्या च नैक-
कर्तृका नैकनाम्नी चेति साधु प्रसाधितम् । एतद्व्याख्यानव्यतिरिक्तं
सङ्क्षेपकारडव्याख्यानं नोपलभ्यते केवलं शाबरं सङ्क्षेपकारडव्याख्यानं
ग्रन्थोपलभ्यते उद्धाररूपेण, परं तु शाबरं सङ्क्षेपव्याख्यानं न केनापि
बहुधा प्रायते वाऽप्युपलभ्यते वा । ग्रन्थे आधुनिकानां विद्याविष-
द्वैतरसिकानां देशान्तराणां समाह्वजातीयानामखण्डोद्यमानामुद्यो-
गेन विलुप्तप्रायप्रचारमपि साङ्ख्यशाबरव्याख्यानम्—अलवर-जयपुर-
जम्बूप्रदेशादिव्यतिरिक्तमहापुस्तकालयेभ्योऽन्वेषणेन लभ्येतेति ।

यतः शाबरसाङ्ख्यव्याख्यानं नातिविदं विलुप्तप्रचारं भाट्ट-
चन्द्रिकायां तद्वीथपङ्कीनामुद्धारदर्शनात्, अस्ति चायमुद्धारस्तादृशो
येनानुमातुं शक्यते यदयं निरीक्षितव्याख्यानेन केनचित्पुरुषेणोद्भूतः
पाठ इति । यथं च भाट्टदीपिकाकारः खण्डदेवे जगन्नाथस्य पण्ड-
तराजोपाधेमीमांसासु गुरुस्तत्समकाल इति सुनिश्चितं, यतः पण्ड-
तराजः स्वयमाह रघुगङ्गाधरे देशदेवाध्यगोष्ठ स्मरहरनगरे इति, ।

तस्मात् शाहरजहानाम्नः सुप्रसिद्धसमाजः प्रेमपात्रं पण्डितराज
इति तस्य शाहरजहानसमकालता । ततश्च पण्डितराजगुरुणा खण्ड-
देवेन निर्मिताया दीपिकायाः पूर्तिस्वरूपा इयं भाट्टचन्द्रिकाऽति-
नवीनेति स्पष्टमग्रगम्यते, तत्काले चेच्छाबरभाष्यपुस्तकं प्रचलितमा
सीर्नाहं तत्काललिखितपुस्तकानामेतत्कालपर्यन्तावस्थानस्य सर्वथा
सम्भावितत्वेन प्रचीनग्रन्थसमासादनरसिकैः शाबरसाङ्ख्यभाष्य-
पुस्तकलाभे कृतः समुद्योगोऽद्यैव फलेयद्विरिति साधु सम्भाव्यते ॥

एतस्याश्चन्द्रिकाव्याख्याया एक पुस्तकं ज्ञेयं इत्युपाधि-
धारिणा श्रीरामचन्द्रगोस्विकां पुस्तकालयादयाधे द्वितीयं परिव्राजक-

प्रधरतारकाश्रममठस्यपुस्तकागारातृतीय काशीस्यराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरपुस्तकागाराद्वयं पुस्तकचयमासादारब्धे मुद्रणे अध्यानेन पुस्तकचयपाठावलोकने एकमेव विषयेषु पुस्तकेषु मातृकास्वरूप रामचन्द्रयास्त्रिणा*पुस्तकमजशिष्टे द्वे अपि तत एव लेखिते अतिनूतने अशुद्धिवहुले च इति अतिधमनियतया तदीयलेखपाठादिभङ्गाऽवधार्यत्यन्तं खिन्नमना मुद्रणे नातिपविष सन्दिग्धावर च टिबहुल क्वचित् च्युतपाठमेकपुस्तकमपर्याप्रमिति सविशेषमनुसृत्य हतप्रायप्रयत्न एवास तथाऽपि काशीस्येन श्रेष्ठिश्रेष्ठेन श्रीगोविन्ददासगुप्तेन समहताऽऽयासेन एक मद्रासप्रान्तात्सङ्कर्षकाण्डपुस्तकमानाय्य दत्त, तदिदमध्ये द्विविधस्यलेखे खण्डितपत्रमपि पुस्तक स्वस्वरं सूचयतिविभागवत्, केनचिदधीतं, शोधितं, नानतिपविष, प्राप्रमिति ब्रह्मपकृतोऽस्म्यस्मिन् मुद्रणकार्ये । ततश्च यच्च मद्रासप्रान्तप्राप्रपुस्तक विकल तच्च केषुचित् पत्रेषु एकमात्रेण रामचन्द्रयास्त्रिणा पुस्तकेन मुद्रितपुस्तकमशुशुभ सूचमात्रावलम्बेन धृतितात्पर्यमवधृत्य, यच्च तु द्वयमपि तत्रोभाभ्यामपि ताभ्यां मुद्रणकार्ये निरवहम् । आशासे च एतस्य मुद्रितपुस्तकस्य प्रचारेणावधृतसङ्कर्षकाण्डसद्भावाः केचन शास्त्रोन्नयनपरायणाः क्वचिल्लिखित सङ्कर्षपुस्तकमुपलभ्य मा कृपयाऽवबोधयेयुश्चेत्तर्हि तदुपसाद्य पुनरपि पाठापपाठाधिक्रपाठादिनिर्णय कुर्यामुपस्कुर्या पुनरपि सङ्कर्षमुपकुर्या च जिज्ञामून् अभिमन्येय चात्मानं शास्त्रविधर्तुनकृतश्रममिति ।

यद्यपि प्रश्नं सङ्कर्षे टिप्पणीं कर्तुमहं प्रवृत्तस्तदन्वतिष्ठममुद्रयं च किञ्चिदादौ तथाऽपि भूयोऽप्यारस्य मुद्रणनिर्माणयोर्योगपद्यम-

* I am grateful to M. M. Gangadhar Sastri of the Sanskrit College Benares, for his kind information as to the existence of the book in the house of P. Ram Chandra Sastri Jaro

सम्भावनीयमित्यभिमत्य पुनरुपारमम् । यतिष्ये च पुनर्ययाऽवकाशं
तदीयसमापने ।

अस्त्येतदपीह विदुषां विमर्शनीयं यदत्र सङ्क्षेपतुरध्यायीसू
चाणि द्वादशाध्यायीसूचापेक्षयाऽल्पाक्षराणि न च घृत्तिलिखितोऽर्थ-
स्ततोऽवगन्तुमिहितुं वा शक्य इति परमवैजात्यं, ततश्च सम्भा-
व्यते कदाचिद् घृत्तिकारेण भास्करेण सूत्रेकदेशे एव प्रतीकतया
उद्धृता न तु साकल्येन सूचाणीति, प्राचां हि विदुषामसकृद् दृष्टचरीयं
रीतिर्यते एकदेशमुपन्यस्येव व्याख्यातुमारभन्ते; ततश्च विविधशा-
स्त्रपरिशीलनश्रमजुषो विद्वामोऽपि स्वयं परीक्षिष्यन्ते किमेतानि
सूचाणि सकलानि विकलानि वेति । इदमपि चात्रायधेयमस्ति सङ्क्षेप-
काण्डस्यानां सरलसूचाणामपि व्याख्यानमथवाऽधिकरणसूचाणामेव ।

सर्वं चैतद्विप्रतिपन्नं शाबरसाङ्ख्यौपलम्भेऽनायासेन विवेक्तुं
शक्यमिति तदुपलम्भायैवोद्योग आवश्यकः । एवं चैतस्य विप्रति-
पन्नत्वमवधार्याधिकरणाद्यनुल्लिख्य विषयसूचनिकास्थाने यथोपल-
ब्धानि सूचाण्येषालिख्यम् । आशासे च भगवतोऽयत्तनारायणस्य प्रसा-
देन चिरं वैकल्यमुपयातमिदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं भाट्टचन्द्रिकोपेत-
साङ्ख्यसौत्रभ्येन वैकल्यं जहदपि शाबरोपलम्भेन सर्वथा साङ्गं
स्यादिति । अस्मि चात्र कृतावधाने यदि कश्चन विद्वान् इहृत्यो
ऽथवा देशान्तरीयः शाबरसाङ्ख्येमुपलभेत मामनुगृह्य सन्दिशेतहि
सर्वसाधारण्येन तत्प्रकाशं कुर्यामिति शम् ।

आश्विनकृष्य-
प्रतिपदि-
भौमे ।
सं. १६५० ।

सत्सम्प्रदायाचार्यः
पण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्री,
याराणसीनियःसनिबद्धप्रष्टुसमादरः ।
काश्यां दशाश्वमेधे अगस्त्यमुन्याश्रमाश्रमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

सङ्कर्षकाण्डस्य सूत्रसूचनिकापत्रम् ।

जैमिनीये सङ्कर्षे त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

१ अनुयजतीति .. १	६ उल्मुकहरणे .. ५
२ स द्रोणकलशात् .. २	१० अभितः .. ५
३ तन्त्रं प्रदानम् .. २	११ हविष्कत् .. ६
४ ग्रामिचं तीर्त्वा .. २	१२ नयने .. ६
५ कल्पङ्गं वा .. ४	१३ मनुष्याः .. ७
६ घयनाङ्गं वा .. ४	१४ ग्रामिताम्यः .. ७
७ पोग्निम् .. ५	१५ संज्ञपने च .. ७
८ गुणघोदना वा .. ५	

अथ त्रयोदशाध्याये द्वितीयः पादः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

१६ पक्षीम् .. ८	२५ यत् पितृभ्यः .. १३
१७ एवं वा .. ६	२६ उत्तरस्मिन् .. १५
१८ भूयांसि कर्माणि .. ६	२७ टक्षिणाग्निः .. १६
१९ भूयांसो मन्त्राः .. ६	२८ अप्यनाहिताग्निना .. १७
२० सेन्द्रम् .. ६	२९ स लौकिके .. १७
२१ समानतन्त्रः .. ११	३० गार्हपत्यस्थानीयम् .. १७
२२ स नित्यः .. १२	३१ तत्र गार्हपत्यशब्दः .. १८
२३ अपशब्दः .. १२	३२ यत्पौराणमास्याम् .. १८
२४ न द्वे .. १२	३३ आनीषामीषेण .. १९

अथ त्रयोदशाध्याये तृतीयः पादः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

३४ सर्वधिकारः .. १९	४६ साग्निचित्यानाम् .. २४
३५ सद्य कुम्भीभिः .. १९	४७ सासम् .. २५
३६ यियृद्धिर्वा .. २०	४८ पशुपुरोडाशार्घ्यम् .. २५
३७ तत्र श्रेयाः .. २१	४९ यथाभागम् .. २५
३८ सन्ततम् .. २१	५० एतेन .. २६
३९ द्विरिज्या .. २१	५१ पुरोडाशगणे .. २६
४० निरन्तरम् .. २१	५२ उत्तमयोः .. २६
४१ तस्य घतम् .. २२	५३ सर्वत्र .. २६
४२ आदिविकल्पः .. २२	५४ चरुपुरोडाशाः .. २७
४३ यूपयिरोद्धणम् .. २३	५५ एकान्ते .. २७
४४ तमपरम् .. २३	५६ इदममुष्य च .. २७
४५ सोमे प्रतिषेध .. २४	५७ सर्वपृष्ठायाम् .. २८

अथ त्रयोदशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अयं च यूपपाद इत्युच्यते ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
५८	घाञ्जनेन ..	२८	७२	स्थितादुत्तरम् ..	३२
५९	आमिच्छायाम् ..	२८	७३	तन्त्रं यूपमन्त्रः ..	३२
६०	तस्य घाञ्जनम् ..	२९	७४	आद्यस्थितादुत्तरम् ..	३२
६१	विशाखत्वम् ..	२९	७५	सेकादग्निनाम् ..	३२
६२	एतेन यूपकर्म ..	३०	७६	तेषाम् ..	३३
६३	ऊर्ध्वम् ..	३०	७७	सदाः संमानम् ..	३३
६४	अधमध्यमष्टौ ..	३०	७८	एतेन सयनाये ..	३४
६५	सद्योपरम् ..	३०	७९	अपेण ..	३४
६६	यजमानेन ..	३०	८०	तेषामन्तराम् ..	३४
६७	अध्ययोः ..	३१	८१	तथा वेदिषमिताम् ..	३४
६८	चतुरः ..	३१	८२	यथापूर्वम् ..	३५
६९	परिवीथ ..	३१	८३	उपरि समिताम् ..	३५
७०	तासामेकाम् ..	३१	८४	व्यन्वत्तपशु ..	३६
७१	एतेनैकादशिन्याम् ..	३१			

अथ चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अयमिष्टकापादः ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
८५	इष्टकाभिः ..	३६	९८	सहस्रे ..	४०
८६	अशिमत्यः ..	३७	९९	सहस्रेष्टकम् ..	४०
८७	समचतुरथाः ..	३७	१००	इष्टकाविष्टौ ..	४०
८८	अमन्मयीनाम् ..	३७	१०१	क्षितिशब्दाः ..	४१
८९	यथैष्टकम् ..	३७	१०२	तस्या एकत्याख्य ..	४१
९०	तासां पाके ..	३८	१०३	गणेषु ..	४१
९१	स वैहारिकः ..	३८	१०४	पञ्चात्याचीम् ..	४१
९२	मन्मयीनाम् ..	३९	१०५	पुरस्तात् ..	४२
९३	सिकता तामु ..	३९	१०६	चित्या चित्याम् ..	४२
९४	सहस्रौषधम् ..	३९	१०७	एतेन मन्त्रमिष्टाः ..	४२
९५	नेत्रंतेष्टके ..	३९	१०८	सङ्घर्षादि ..	४२
९६	सहस्रम् ..	३९	१०९	विकर्षा ..	४३
९७	दक्षिणाभिः ..	४०	११०	मध्यमायाम् ..	४३

* विकर्षाति पाठः ४२ पृष्ठे मुद्रितः ग्रामादिकः विकर्षात्विय तु युक्तः ।
 कण्ठपशु संहिताया यजमानाष्टके तृतीयपाठके पट्टिकर्षा उपस्थातीति पाठो-
 पलम्भादत्रत्यमूत्रस्य चपने विधीयमानेष्टके पञ्चान्वीयपत्रतया विकर्षाति पाठस्य
 तत्पकरणपठितत्वेनापमेव वेदिकः पाठः युक्त इति प्रतीयते ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
१११	अनुपसदम् ..	४३	११९	प्रतिसूक्तम् ..	४५
११२	दृष्टका कर्मणि ..	४३	१२०	यदृषीणाम् ..	४५
११३	तन्मासप्रभृति ..	४३	१२१	गायत्रिचितम् ..	४५
११४	त्रिःपरार्थः ..	४४	१२२	शीर्षवान् ..	४६
११५	तस्येष्टकाः ..	४४	१२३	सुपर्णः ..	४६
११६	यदृषीणाम् ..	४४	१२४	श्रियेर्नचितिः ..	४६
११७	याज्ञसेनीः ..	४४	१२५	लोकम्पुणा ..	४७
११८	दाशतयोभ्यः ..	४५			

अथ चतुर्दशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ मघदानपादः ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
१२६	हृदपशुनम् ..	४७	१३५	सकृदुपहृतेन ..	५०
१२७	समिधः ..	४८	१३६	यदपरम् ..	५१
१२८	पार्श्वीन ..	४८	१३७	पोडशानि ..	५१
१२९	सोमे दशं ..	४८	१३८	सप्तदशानि ..	५१
१३०	चतुरयत्तम् ..	४९	१३९	तेषां पृथक् ..	५१
१३१	पञ्चायत्तम् ..	४९	१४०	नाना वा ..	५२
१३२	पञ्चायत्तमाज्यात् ..	४९	१४१	एकरूपाले ..	५२
१३३	अन्ततः ..	५०	१४२	अङ्गानाम् ..	५२
१३४	एवार्थात् ..	५०	१४३	पशोः प्रदानम् ..	५३

अथ चतुर्दशाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ प्रैषपादः ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
१४४	यजेति ..	५३	१५२	उपशेष्य ..	५६
१४५	यजादतिः ..	५४	१५३	हेतारम् ..	५६
१४६	प्रथमस्य ..	५४	१५४	उक्थशा यज्ञ ..	५७
१४७	यज्ञादय ..	५५	१५५	यसुशब्दः ..	५७
१४८	दशम यर्हिः ..	५५	१५६	ता पुरोऽध्ययुः ..	५८
१४९	चतुर्थोत्तमयोः ..	५५	१५७	चतुर्थेषु ..	५८
१५०	प्रथमस्यान्वयः ..	५६	१५८	आशुतप्रत्याशुते ..	५९
*१५१	प्रथमतुपाजेषु ..	५६			

अथ चतुर्दशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ च होमपादः ।

		पृष्ठाङ्काः ।			पृष्ठाङ्काः ।
१५९	देयता योगेन ..	५९	१६१	सूक्तयारुः ..	६०
१६०	अदेयता ..	५९	१६२	अज्यानि ..	६०

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
१६३ चित्रया ..	६१	१७६ स्वाहा कृत्य ..	६५
१६४ त्रियंशामे ..	६१	१७७ वषट्* ..	६५
१६५ गणेषु ..	६१	१७८ स्थिष्टकृतु ..	६५
१६६ समिदाधानम् ..	६२	१७९ स्वाद्येत्यालेखनम्†	६५
१६७ पाकपत्रः ..	६२	१८० चित्ताय ..	६६
१६८ सर्वदार्थि ..	६२	१८१ भूतानाम् ..	६६
१६९ सर्वेषाम् ..	६२	१८२ मन्त्रायमे ..	६६
१७० धर्मापदेशः ..	६३	१८३ प्रियेख ..	६६
१७१ प्राचीनप्रथये ..	६३	१८४ स्थितादुत्तम् ..	६७
१७२ पदे जुहोति ..	६३	१८५ अतापाद् ..	६७
१७३ चतुष्पथे ..	६३	१८६ पद् जुहोति ..	६७
१७४ प्रत्यञ्चः ..	६४	१८७ भुवनस्य ..	६८
१७५ पुरस्तादपि ..	६४*	१८८ स्वाहाकारः ..	६८

अथ पञ्चदशाध्याये प्रथमः पादः ।

अयं कालपाद इत्युच्यते ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
१८९ विक्रमसविपातो ..	७८	२०२ अविद्यमानयुभुव* ..	७३
१९० द्वाविज्वा ..	७९	२०३ अत्राययथाभ्यासः ..	७३
१९१ रात्रौ ..	७९	२०४ सचिकत्यः स्यात् ..	७४
१९२ उदिते ..	७९	२०५ सस्यपत्तेर्वी ..	७४
१९३ यज्ञनीये वा ..	७९	२०६ पार्यणमासानि ..	७४
१९४ एतेन सोमकालः ..	७९	२०७ मासे वा ..	७५
१९५ यदि मन्येत ..	७९	२०८ आदेर्वी ..	७५
१९६ न यद्यानाम् ..	७९	२०९ पञ्चघत्सरेषु ..	७५
१९७ सर्वेषां प्राशन्वः ..	७९	२१० यदि यमन्ता ..	७५
१९८ अनिष्ट्याययथास्य ..	७९	२११ वैश्वदेवेन ..	७६
१९९ शाकापक्षीपधीनाम् ..	७९	२१२ वैश्वदेयस्य ..	७६
२०० तेन शमी ..	७९	२१३ मासमग्निष्टोत्रम् ..	७६
२०१ प्राशितप्रथः ..	७९		

अथ पञ्चदशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अयमग्निपाद इत्युच्यते ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२१४ तत्सर्वार्थम् ..	७९	२१६ आह्वयनीयात् ..	७९
२१५ नोक्तः ..	७९	२१७ आमातस्यात् ..	७९

* वषट् ते इति तु पुस्तकान्तरे मूत्रपाठः ।

† स्वाद्येत्यालेखन इति पाठोर्गेषु पुस्तकान्तास्यः ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२१८ व्याख्यातम् ..	७८	२३४ सर्वेषु स्यात् ..	८३
२१९ प्रत्ययम् ..	७८	२३५ पशो शालामुखीयः ..	८३
२२० पूर्वे गार्हपत्यात् ..	७८	२३६ परिश्विष्टिषु ..	८४
२२१ अहोमास्येषु ..	७९	२३७ पूर्वेषुः ..	८४
२२२ अपयुते ..	७९	२३८ अग्निहोत्रस्य ..	८४
२२३ एतेन सोमे ..	७९	२३९ शामित्रे ..	८४
२२४ तदुत्तरयेद्याम् ..	८०	२४० द्वयस्ते ..	८४
२२५ आहवनीयविभागः ..	८०	२४१ पशुयक्यः ..	८५
२२६ सर्वेषाम् ..	८१	२४२ सस्थिते ..	८५
२२७ आहवनीयात् ..	८१	२४३ गतश्रियः ..	८५
२२८ आहवनीयाद्विद्यमान् ..	८१	२४४ दीक्षितान्तेः ..	८५
२२९ अनुसयनम् ..	८१	२४५ प्रत्याग्निः ..	८५
२३० तृतीयसयने ..	८२	२४६ समारोप्य ..	८६
२३१ तस्मान्तेषु ..	८२	२४७ अपरयोस्तु ..	८६
२३२ तेषां यावद्यम् ..	८२	२४८ आत्मसमारोपणे ..	८६
२३३ सोमे होमेषु ..	८३	२४९ आत्मसमारोपे ..	८६

अथ पञ्चदशध्याये तृतीयः पादः

अयं च यज्ञपादा इत्युच्यते ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२५० अतिपाहाः ..	८७	२६० सोमयज्ञः ..	९०
२५१ विप्रयज्ञिति ..	८७	२६१ तत्रार्चयामुः ..	९१
२५२ स प्रकृतिगः ..	८८	२६२ कर्मतपोगत ..	९१
२५३ विकल्पो वा ..	८८	२६३ अश्वत्थाम्यधिषी ..	९२
२५४ द्वाभयवत् ..	८८	२६४ भातृश्रवतां ..	९२
२५५ वराजस्य ..	८९	२६५ नानार्चानाम् ..	९२
२५६ न वा सद्य ..	८९	२६६ यज्ञैः पृथिनः ..	९३
२५७ आदितो एष्टेत ..	९०	२६७ प्राणभत् ..	९३
२५८ कामसयोगः ..	९०	२६८ एग्निवाक्यवहान् ..	९४
२५९ नित्यकामा ..	९०	२६९ प्रायणीये च ..	९४

अथ पञ्चदशध्याये चतुर्थः पादः ।

अयं चार्चयपादा वरणपादा वा ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२७० आर्चयम् ..	९४	२७५ निपादः ..	९६
२७१ भृगुवसिष्टेति ..	९४	२७६ तथा प्राणयानाम् ..	९७
२७२ श्रीन्युषीते ..	९४	२७७ द्विगोचस्य ..	९७
२७३ यद्यधि ..	९६	२७८ यद्यद् कर्तव्या वा ..	९७
२७४ मनुष्यत् ..	९६	२७९ होतृमेषा ..	९८

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२८० प्रियेय	८८	२८२ निरुद्धः	८८
२८१ सप्त	८८	२८३ श्याभूते	८८

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

शौचकाध्याये सामिधेनीपादः ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२८४ सामिधेनीः	९९	२९१ प्रकरणात्	१०३
२८५ तारमन्त्रो	९९	२९२ त्रिर्विंशध्यायेति	१०४
२८६ अन्नयोद्वि	१००	२९३ षट्पादे या	१०४
२८७ पञ्चदश	१००	२९४ अक्षि प्रणयम्	१०४
२८८ सन्नतमुत्तरम्	१००	२९५ अन्ते या	१०४
२८९ सन्नतमन्त्राह	१०२	२९६ ओङ्कारः	१०६
२९० सामिधेनी सन्तानः	१०३		

अथ षोडशाध्याये द्वितीयः पादः ।

निगदपादोऽयम् ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
२९७ त्रीस्तौ चान्	१०६	३०७ स होमाय	११०
२९८ सर्वार्थ	१०७	३०८ होत्रीषट्पु	१११
२९९ अभीक्ष्यम्	१०७	३०९ अतुर्तः	१११
३०० अनाम्बानात्	१०८	३१० आचाम्ने	१११
३०१ यरुणार्थे या	१०८	३११ स्वाहाग्निम्	१११
३०२ अध्यर्षुः	१०८	३१२ अग्निहोत्रेण	११२
३०३ आवाह	१०९	३१३ अयादग्निः	११२
३०४ आह्वयनीयः	१०९	३१४ अग्निर्देवः	११२
३०५ अग्नि होत्राय	१०९	३१५ अग्निहोता	११२
३०६ स माह्वेपत्यः	११०		

अथ षोडशाध्याये तृतीयः पादः ।

षष्टकारपादोऽयम् ।

पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।	
३१६ इमे षष्ठम्	११३	३२३ षष्ट कृत्य	११७
३१७ षष्टिद्विके	११३	३२४ न ध्यष्यदेत्	११७
३१८ सन्नतम्	११४	३२५ महानमेन	११८
३१९ अद्यर्षुः	११४	३२६ जुषाणः	११८
३२० र्थ कामयेत	११५	३२७ गायत्री	११९
३२१ यस्ये	११६	३२८ गायत्री	११९
३२२ एवं या	११७	३२९ अनुष्टुभो अयाद्	११९

एष्टाङ्काः ।		एष्टाङ्काः ।	
३३० अनवानम्	•• १२०	३३४ चतुः	•• १२९
३३१ उपाशु	•• १२०	३३५ यद् युधात्	•• १२९
३३२ आङ्घ्रिडा	•• १२०	३३६ यत् निर्दिशेत्	•• १२२
३३३ पराचोम्	•• १२९	३३७ नाम	•• १२२

अथ षोडशाध्याये चतुर्थः पादः ।

एष्टाङ्काः ।		एष्टाङ्काः ।	
३३८ एते धे	•• १२३	३४१ याजिनाम्	•• १२४
३३९ कामेष्टिः	•• १२३	३४६ कालपृथक्त्वात्	•• १२४
३४० वामदेयस्य	•• १२३	३४७ यिद्यते वान्यकालत्याद्याया	
३४१ य इन्द्रिय	•• १२४	याज्यासम्प्रेषा यथा याज्या-	
३४२ द्वे याज्ये	•• १२४	सम्प्रेषः	•• १२६
३४३ उभे	•• १२४	इति सूत्रसूचनिका समाप्ता	
३४४ गृहमेधीये	•• १२५		

नमः पूर्वोच्चार्यभ्यः ।

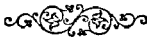
समाप्तञ्च पूर्वमीमांसाशास्त्रम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

शुद्धाशुद्धिसूचीपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ते ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ते ।
धाये	धाये	६ ।	१२	सोममुत्या	सोममुत्या		
त्वय	त्वय	६ ।	१६	प्रयोप्रयो	प्रयो	७१ ।	८
नहोति	नाहोति	६ ।	४	स्यामेष्ट्या	स्यामेष्ट्या	७१ ।	२१
यस्या	यस्या	१० ।	७	ये प्राप्नु	ये प्राप्नु	७२ ।	१६
य्यु	य्यु	१२ ।	७	अनिष्टाययस्य	अनिष्टायय		
सोम्युक्ता	सोम्युक्ता	२४ ।	१२	यास्य	यास्य	७२ ।	१८
प्राप्नु	प्राप्नु	३७ ।	१३	मग्निप्र	मग्निं प्र	८० ।	११
प्रधानर	प्रधानर	३८ ।	८	येराजस्य	येराजस्य	८६ ।	७
राणमि	राणामि	३९ ।	२	त्वोपेदे	त्वोपेदे	९४ ।	१
दस्तादि	दस्तादि	४० ।	१	कत्य	कत्य	९४ ।	२
दित	दित	४४ ।	१४	यो	यो	९४ ।	३
पतेः	पतेः	४६ ।	२५	न विदां	निविदां	१०८ ।	१४
दृढपथ	दृढपथ	४७ ।	१८	याहनस	याहनस	१०९ ।	८
मिध	मिध	४८ ।	१०	शूद्रस्यति	शूद्रस्यति	११३ ।	१४
हन्ता	हन्तां	५४ ।	३	योदश	योदश	१२२ ।	३
म्यस्या	म्यस्या	५६ ।	५	मिवाहनं	मिवायाहनं	१२४ ।	१४
स्यास्ये	त्यस्ये	५६ ।	१६	त्वाह	त्वाह्य	१२५ ।	१५
यस्य	यस्य	६२ ।	३	धात	धात	१२५ ।	२३
देयत्वत्या	देयत्या	६४ ।	१९				

॥ श्रिये नमः ॥

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

प्रणम्य त्रैमिनिमुनिं खण्डदेवकृताविह

अनुग्रहाय मन्दानां सङ्ग्रहोऽयं विधीयते ॥ १ ॥

अथ पूर्वमीमांसाया अथशिष्टा संकर्षण-संकर्ष*काण्ड-षडहपव्यवहृता
चतुरध्यायी भाट्टादीपिकानामकव्याख्यासंवलिता आरभ्यते ।

ॐ अविग्रमस्तु ॥ एवं द्वादशभिरध्यायैः प्रकृतिविकृतिभेदेन कति-
पयान् न्यायान् संशोध्य तैरेव न्यायैरितस्ततो विप्रकीर्णान्वेदवाक्यार्था-
नैदम्पर्यण सम्यग् निष्कृत्य निर्णेतुमेषा चतुरध्याय्यारभ्यते । अत एव
संकर्षं न प्रत्यधिकरणं सङ्गत्यपेता ॥

सू० अनुयजतीति ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्थाने । वीहीत्यनुयजतीति श्रुते वाक्ये सोमया-
गोद्वेशेन मन्त्रविधिः । इति-शब्देन करणत्वस्यानु-शब्देन पश्वाद्वाचिनः
कार्यस्य चेक्तिः । यागोत्तरमनुमन्त्रणं वा विधीयत इति प्राप्ते यज्ञिश्रु-
त्योपस्थितस्य यागान्तरस्यैव सोमयागोत्तरकालविशिष्टस्य विधिः । तस्मा-
दनुवपष्ट कृत्यं देवतानां तृप्या इति तृप्पर्येतावादस्थान्यग्राऽनुपपत्तेः ॥

* यथा दैतस्याः संकर्षण-संकर्ष-काण्डपदेन व्यवहारस्तथा निरयोचाम शास्त्र-
दीपिकाभूमिकायाम् । श्रीभाष्ये नृतीयाध्याये नृतीयपादे प्रदानाधिकरण्ये श्रीभाष्यकाराः
“तदुक्तं संकर्षणे ‘नाना वा देयतापृथक्त्वादि’ इति सूत्रमुद्धरन्तः संकर्षकाण्ड संकर्षण
काण्डपदेनापि व्यवहरन्तीत्युभयपार्श्वे व्यवहारः । यद्यपि शाङ्करभाष्यादिषु नाना वा
देयता पृथग् ज्ञानादिति पाठ उपलभ्यते, उपलभ्यते घानन्दज्ञानादिकृतभाष्यव्याख्या
नेर्षेप तथा पाठसमादरः, तथाऽपि श्रीभाष्यस्य नाना वा देयतापृथक्त्वादिति, शाङ्कर
भाष्यस्य नाना वा पृथग् ज्ञानादिति चार्थरुचनमात्रं न तु सूत्रानुपूर्वनिर्देशः सङ्घर्षं
देयताकाण्डे चतुर्दशध्याये द्वितीयपादे “तथा पृथक्” इति, “नाना वा इति च पृथक्-
सूत्रद्वयानुपूर्वनिर्देशनात् । तद्विदमपे चतुर्दशे स्फुटमिति नेह यद्गु प्रपञ्च्यते इति ॥

† यद्यपि संकर्षणचतुरध्यायी शबरस्याभिभिर्व्याख्याता तथाऽपि न तदभाष्यसु
पञ्चमोऽंशस्य इति साप्रतमतिक्रमेण प्राप्तमिदमेव प्रकाशयामः ।

सू० स द्वेषकलशशात् ॥ २ ॥

सोऽयमनुष्यपट्टकारो द्वेषो कलशस्य द्रव्येण यदृष्यः, तस्य प्रोधान्ययत्
सर्वार्थेत्यात् द्वेषकलश प्रकृत्येषा वा ऽएतेषा यो निरिति श्रुतेः । न सर्वं जुहो-
तीति यवनलशस्य सोमयागद्रव्येषस्य भक्षणार्थतया ऽप्युपपत्तेरिति प्राप्ते
भतवदनुष्यपट्टकारस्यापि पूर्वोऽप्येव एव द्रव्यम् । सस्या वा एषा यदनुष्य-
पट्टकारः सस्याभव इति पूर्वो द्रव्यपमापकत्वश्रुत्याद्येयात् स उ एव सोमस्य
स्विष्टकृद्भाग इति श्रुत्याऽनुयागस्य स्विष्टकृद्भागत्वेन प्रतिपत्तित्वावश्य-
म्भावाच्च, एतेन सावित्रे नानुष्यपट्टकारोति न भतयतीत्यपि लिङ्गमुपपन्नम् ॥

सू० तन्त्रं प्रदानम् ॥ ३ ॥

तस्यार्थवादसहकृतमन्त्रवर्णसमापेताग्निस्विष्टकृद्देवताकतपा दार्श-
पौर्णमासिकस्विष्टकृद्देव तन्त्रेणानुष्ठानमिति प्राप्तेऽनु-शब्देन तत्तद-
भ्यासोत्तरकालविधानेन तस्य चाव्यग्रहितस्यैव स्वरसतः प्रतीतेरारुतिः ।
न च पृषदाज्यवत्यात्रान्तरे स्थापनम् । एकदेशद्रव्यकत्वेनाप्रयोजकत्वात् ।
एतेन द्विदेवत्यतुंथात्रादिव्वनुष्यपट्टकारनियेधोऽप्युपपन्नः । एवमेव भक्षा-
णामव्यावृत्तिरूपपादनीया ॥

सू० शामिन्नं तीर्त्वा ॥ ४ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्महत्स्य तान्यर्थं निरुक्तानुत्सृजते दहनमाम्न्या-
लभत इति श्रुतयोः ॥ पर्यग्निःकरखसः प्रपनयोर्मध्यर्वात्तपदार्थं. *शामिन्नदेशं

* लोके कलश-शब्दस्य दहनयोपधत्वेऽपि वदे तालव्योपधपाठ एव साम्यदा-
यिक । शुक्रवज्रु संहिताया उक्तानविशाध्याये २६ मन्त्रे धावर्गयोपध्यान्याग्नेति
स तेन द्वेषकलशमिति तानव्यापधपाठदर्शनात् ॥

† जुहुसदृशे महाशुक्ले द्वे एव ते द्वेषकलशवदवाच्ये ॥

‡ भुधानामकपात्रस्थनाज्यनेत्यर्थं ॥

§ तैत्तिरीयसंहिताया तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयानुयाये द्वेषकलश
आधवनीय इति ॥

॥ अथिद्यामासमन्तात्प्रादक्षिण्येनात्मकव्य परिभ्रमण पर्यग्निरुत्सृज्यते ॥

¶ उषाःकरखसार्द्धेपि प्रतीचीनांशरममुदाचीनपाद पशुं शार्पयित्वा शमितार.
सप्तपयन्ति श्यरोत्वा पशोमरिष्य सप्तपयन्ति ॥

* आग्नाध आहवनीयसमापे उन्मुक्त निधाय यथाऽप्रतान्त्र पुन पर्वति तद
नन्तर प्रतिपस्याता उपपद्येण पुर दगाद्धपत्यादुदीपोऽह्वारचिरुद्धति म तरिष्येना धर्मा

प्रति प्राण, स च क्रतुपशुभि. सह *प्रात सवन एव कार्य । अधिगुप्रेपस्य तदानीमेव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रैपस्यावृत्त्यापत्ते । निष्ठाप्रत्ययोक्त स्योत्सर्जनपूर्वत्वस्य व्यवधानेऽपि भुक्त्वाऽऽगत इत्यादाविवाविरोधात् । यूपादुन्मोचनमेव वोत्सर्गपदार्थ इति काष्ठाजिनेर्मतेन प्राप्ते यूपादुन्मोचनादिप्राणवियोगान्तव्यापारस्यैरूपदार्थत्वात्सजपनकरणकभावनाया सेति कर्त्तव्यताकाया एवालम्भविधिनोत्कर्षादुत्सृजतिरुत्तरव्यापारोपरममनुदतीति क्त्वा-प्रत्ययोक्तमवहितपूर्वत्व न बाधनीयम् । अधिनोस्त्वा-वृत्तिर्मनो ऽ तादेरिज युक्तिवैत्युक्तम् ॥

सीति मन्त्रेण तानादय दक्षिणया द्वारा दक्षिणन विहारं प्रक्षयजमानयूपानामन्तरत आहरन् स्वय यद्दिर्गच्छन् अन्तरेण चाल्यान्तात्करायुदग्गत्वा शामित्रशानाया निदध्यात् अयं निक्षिताऽग्नि शामित्र इत्युच्यते । पश्च उध्वापमसिद्यत् स्वय दक्षिणहस्ते धारयन्नुत्करदेष्टे च दक्षिणाभिमुखस्तित्ठति अथ्यर्षुणा आश्रयणे कृते अस्तु-अन्तपूर्वकरोपपद शब्दाञ्चारणरूपप्रत्याश्रयण कराति स आग्नीध इति अग्नीदिति चोच्यते ।

* अथ्यर्षु अग्निर्मूधादिय इत्यकामाहुति द्वेमिन्दाहुती ध्याहृतीश्च हुत्याऽऽद्य प्रयास्त प्रमुह्ति । तेन सप्यतस्युक्त नयं यथा प्रक्षप्त नि सप्यन्ति अनिष्टन्ते प्रात सवनम् अथ प्रात सवनमित्यारभ्येतदन्त कर्मप्रात सवनमित्युच्यते ॥

† अधिगुप्रेपार्थो मित्रायकृष्णप्रेयोऽभिहित अथ हेताऽधिगुमन्याह । देव्या शमितार'इति। अधिगुप्रेमन्त्रस्तु । देव्या शमितार उत मनुष्या आरभध्यम् । उपनयत मध्या दुर । प्रथापथाऽस्य अपण तयातय त्यन्त । अत्र शमितार-विशसनकृतार ते च द्विविधा दप्ररूपा मनुष्यरूपाश्च त एव सम्याप्यन्ते हे देव्या शमितार । अपि च हे मनुष्या शमितार यूषमुभयेऽपि पत्यमाद्य कर्म क्तुमारभध्यम इत्यर्थ इति साम्प्रदायिका ।

‡ मनसा उता रक्षिता सर्वदेवे प्राचिता देयता मनोताइति तैत्तिरीयब्राह्मण भाष्ये सायनाचार्या तत्रश्च मनाता-अथनाग्निरुच्यते अग्निर्देवाना मनातति'शुत' तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक दशमानुवाके । 'त्य ह्यग्ने प्रथमो मना तति शुतश्च तातरीयसंहिताया च षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठक नवमानुवाके प्रयोद्या आनध्यस्य मनापकामति मनाताये हृदिषाऽयदीपमानस्यानुहृतीति ॥

चथदीपेतरयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकाया प्रथमाध्याये दशमखण्डे मनो ताये हृदिषाऽयदीपमानस्यानुहृतीत्याह्याध्यर्षुगत्य ह्यग्ने प्रथमामनातति मूक्तमन्याह तदाहुपदन्वदपत्य उत पशुभयत्यय कस्मादाग्नेयारयमनाताये हृदिषाऽयदीपमानस्या न्याहति तिष्ठा ये दद्यान् मनातास्तासु हि तदा मनास्थातानि द्याये देवता मनाता तस्या हि तदा मनास्थातानि गावे दद्यान् मनाता तस्मिन् चि तदा मनास्थातान्यग्निर्दे दद्यान् मनाता तस्मिन् हि तदा मनास्थातान्यग्नि सय मनाता आनो मनाता सङ्घन्त तस्मादाग्नेयारय मनाताये हृदिषा यदीपमानस्यानुहृति ।

सू० क्रत्वङ्गं वा ॥ ५ ॥

अ०ग्निं चित्वा सौत्रामण्या यज्ञेतेति संयोगस्य कालार्थत्वाभा-
वात्स्यण्डिलरूपद्रव्यार्थत्वमारद्रुपकारकाणामपि एवमानहविषां द्रव्या-
हृत्त्वदर्शनात् ।

श्वेनचित्तिं चिन्वीत । स्वर्गकाम इति फलार्थोपाश्रितिक्रियाया
आकाङ्क्षया तद्रङ्गत्वमेव वेति प्राप्ते सचिपात्तिनोः स्यण्डिलवयनयोराराद्दु-
पकारकानाकाङ्क्षतया तत्सयोगात्क्रतुस्तदाप्य इति न्यायेन साग्निचित्यक्र-
त्तेरिव चिनोत्यर्थत्वात्क्रत्वङ्गं सौत्रामणी वैमृधत्रक्तोत्तरान्तमेवानुष्ठेया ॥

सू० चयनाङ्गं वा ॥ ६ ॥

इद्वो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यनूची
ताभ्यो वा एष आशुच्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्रः धन्वमथा-
चित्वाष्ट्रणाय दद्यात्ताभ्य एत्र नमस्करोत्यथो ताभ्य एवात्मानं निष्की-
णीते इति श्रुतं तिस्रधन्वदानमपि पूर्वन्यायेन क्रत्वङ्गमिति प्राप्ते स्यण्ड-
िलस्यैव इद्वत्वात्तदीयशरव्याभिरग्निचित्वात् आश्रयनमेतद्दानेन ताभ्य आ-

• तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके तृतीयानुशाके ।

† सप्तमीहविषं ब्रह्मस्था पशुत्रयसाध्या सौत्रामणीशब्देनेत्येते सा द्विविधा एका
कौकिली अपरा चरका अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यज्ञेतेत्यादाय ह्यनेन रूपमाणा चरक्ये ।

‡ शाखान्तरे तु सुवर्गकामइति पठन्ति ।

§ तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तमानुशाके धनुर्दानप्रकरणे

“इद्वो वा एष-इत्याभ्य आश्रयान् निष्कीणीत” इत्यन्तोमन्त्रं तदर्थं तु योऽपमग्निः
स एष इद्रः क्रूरोदेव । “इद्रो वै क्रूरः” । ६ । २ । ३ इति ह्यन्वयान्तात्पर्यम् । तस्य च क्रूरस्य
तिस्रः शरव्याः शरव्यं साध्याः प्रत्यञ्च तिस्रः शरव्याः । यद्वा द्विसकृत्वादिपुरेण शरव्या
सा च त्रैधा प्रतीची सम्मुखमगच्छन्ती, तिरश्ची पाश्र्वयोगच्छन्ती अनूची पृष्ठत आग-
च्छन्ती चेति । एष सति योगिं चिनुते स एष ताभ्य इदुभ्यो निमित्तभूताभ्य आशु-
च्यते अर्थत ऋद्धयते ताभिः प्रदृता भवीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिस्रभिर्भुविभुंक्तं
मेकं धनुः अयाचितमपि प्राश्रणाय दद्यात् तं दानेन व्याधिकार्यं ताभ्य इदुभ्यो नम-
स्करोत्येव । अपि च ताभ्य इदुभ्य सकृदागदेव आत्मानं स्वशरीरं निष्कीणीत ।

॥ तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तमानुशाके तिस्रधन्व-
मयाचितमिति पशु । तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके एकान्विशानुशाके
“तिस्रधन्वर्दं शुक्रदृतिच्छिणा” तदीयप्राश्रणाय च ‘तिस्रधन्वर्दं शुक्रदृतिच्छिणा
समृद्धे । तिस्रभिर्भुविभुंक्तं धनुस्त्रिस्रधन्व तत्प्रक्षेपाय निमित्ता शुक्रदृतिस्त्रदुभयत्र
देवमिति माधवाचार्याः ।

त्मनो निष्क्रमवाद्दशास्य क्रियाङ्गत्वं एवोपपद्यते । न च सविपातिनो-
ऽङ्गस्याङ्गान्तरं विप्रतिषिद्धं रथन्तराङ्गस्य वरदानस्य दर्शनात् ॥

सू० योऽग्निम् ॥ ७ ॥

यो*ऽग्निं विनुयात्तं दक्षिणाभीराधयेदित्याम्नातं दक्षिणाभीराधन-
मपि वरदानवच्चयताङ्गमिति प्राप्ते दक्षिणाया भृत्तित्वेनानत्यर्थत्वात्त-
स्याश्च प्रयोगप्रयुक्तत्वाद् दृष्टार्थत्वाच्च क्रतेरिवाङ्गम् ॥

सू० गुणचोदना वा ॥ ८ ॥

प्रकृतितः प्राप्तदक्षिणात् एता दक्षिणा भिवा एव विधीयन्त इति
धेन्वेव प्राकृतीनां बाध इति प्राप्ते राधनस्य प्रीत्युत्पादनरूपत्वाद्गुणवि-
धिरेवायं कल्पसूत्रमूलभूतश्रुतावधिरुदक्षिणाविधानादुभयसमुच्चये सिद्धे
याऽधिका दक्षिणा सा यथा प्रीतिजनिका स्यात्तादृशी देयेत्यर्थः ॥

सू० उल्मुकहरणे ॥ ९ ॥

द्वैते पशावग्निना पुरस्तादेति रवसामपहत्या इति श्रुतं पशोः
शामित्रदेशनयनकाले वपानयनकाले चोल्मुकस्य नयनं प्रत्याहरणं च
तद्वाजपेये प्राजापत्यानां क्रतुपशूनां च कालभेदेन पचारादावर्त्तत, उभये-
षामपि राक्षसापहननस्यावश्यकत्वादिति प्राप्ते रतोऽपहननश्रुतेर्यथाद-
त्त्वेन श्रवणार्थताया एवोचितत्वात्कालान्तरं आनीतस्यापि श्रवणार्थत्वा-
नपायात्तन्त्रम् ॥

सू० अभितः ॥ १० ॥

स्याहा † देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वषां जुहोति पुन ‡ हर्जा, स-

* तैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमकाण्डे पठप्रपाठके श्रुतमानुवाके ।

† तैत्तिरीयसंहितायास्मृतीपाठके प्रथमप्रपाठके पञ्चमानुवाके तृतीयम
वदने, स्याहा देवेभ्य इत्यादि. ॥

‡ "पुनर्हर्जा सहरष्येत्यभितः पुनोऽप्य माहुती जुहोति" तैत्तिरीयसंहितायाः
प्रथमपाठके ।

हरष्येत्यभितः *पुरोडाशमाहुती जुहोतीत्यादावभितोऽर्चं निधेहीत्यादा-
 चिव देशवादः, अभित इत्यस्य प्रतिसम्यन्धिनि पदे द्वितीयाविधानाद्वया
 वषा पुरोडाशश्च मध्यतोभवति तथा जुहुयादित्यर्थ इति प्राप्ते कर्मण
 एव पूषं प्रक्रान्ततया वषापदस्य तद्द्रव्यकथागपरत्वात्तत्पूर्वापरकालवादे-
 ऽय, न च लक्षणा दोषः । “अभित्प्र.ग” इति स्मृत्यैव तदनुमतेः । किञ्च
 अभित्.पदस्योभयत इत्यर्थकस्य देशवादे कतरयोर्दिशोर्ग्रहणम् । अनियमे
 विरुत्पापत्तिः । कालवादे तु पूर्वापरयोर्द्वयोर्त्रयोपस्थितेर्न चतिः । अत
 एव देवेभ्यः स्वाहेत्युपरिष्ठादिति श्रुत्यन्तरे व्यक्तः कालवादः ॥

सू० हविष्कृत् ॥ ११ ॥

हविष्कृदेहीति मन्त्रे हविष्कृत्यदेनाध्यर्षुंश्रवते । हविष्करणस्या-
 ध्यर्षवत्वात् मन्त्रस्तु परेण प्रयोज्यः । प्रेषु च पराधिकारात् । वादे-
 च्येव वा हविष्कृत् । वाऽथ हविष्कृत्वाचमेव तदाहुयतीति वाक्यशेषात् ।
 न चैतत्पक्षे आज्यौषधसावाप्यानामविशेषेण देवी कर्मापवत् इति
 वाच्यम् । पशुपुरोडाशे हविष्कृता जाच विसृज्य पशु विशास्तीति श्रयो-
 नौषधमात्रहविःकृत्यावगतेः । आज्यनिर्गोपस्य पूषं पृत्तत्वेन तदर्थमाहू-
 ताया वादेऽस्याः पुनराह्वानाभावेन वाविसर्गं हविष्कृत्यपक्रान्तिकृत्यधिध-
 नुपपत्तेः । न च शास्त्रान्त्याधिकरणन्यायेन प्रैषावृत्तिः । एतत्पक्षे प्रैषस्या-
 दृष्टार्थत्वेन प्रयाजानामिव प्रसङ्गोपपत्तेः । तस्मादौषधहविष्कृत्त्वैव्येति
 प्राप्ते पव्येथ हविष्कृत्युपेक्षितेति देवानृषीन्विनृन्साभिद्रुत्या यदहन्तीति
 वाक्यशेषाद् दृष्टार्थत्वाच्च वाचोहविष्कृत्यमर्थेऽत्रमात्रम् ॥

सू० नयने ॥ १२ ॥

च | मसाध्यर्षुणांमिव प्याग्गणाभाशान्दमिन्-पदेन यौगिकवृत्त्या-
 एतावृत्तमाधारो यः कश्चिदभिधीयत इति स्थितं तृतीये । ते च शमि-

* मद्रन्तोनेन सिष्टस्य पिष्टपिण्डस्य चतुर्थेनतदेवतानामपूर्वकर्मणि पदा
 स्तेन मन्त्रेण अभियजनानन्तरकूर्मवटाकारे कने पुरोडाशपटवार्थं तत् । “वषादाम्
 भगवानारपस्यतः” अगुद्रमनपूषाकर्तिं कूर्मस्येव प्रसकति अश्वयजमार्चं करोति ।

अनेगे नुष्वपुष्टः अनपुषाकर्तिं न चापुषपटतिनां च किं तु पशुं यं कूर्मस्य
 प्रकतिरिव भवति तथा करोति ।

† तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये वृतापकापडे द्वादशपटापडे नयमानुषाके समर्थेहो
 ताः चमसाध्यर्षव इति शायनाशयः ।

तारोवह्वः कार्याः । शमितारो नयन्तीति विधौ शमितार उपेतनेत्या-
दिमन्त्रेष्वपि बहुवचनदर्शनादिति प्राप्ते शमितुरेकत्वेऽप्यन्वेषामपि पशुना
सह शामिचदेशगमनदर्शनाच्छामिवृत्साहित्यमात्रेण सर्वेषां शमितार इति
निर्देशः । विनिपद्योद्गातार इत्यनुद्गातृसाहित्येन प्रयोगदर्शनात् ॥

सू० मनुष्याः ॥ १३ ॥

ते सह गन्तारो ये केचन भवेयुः । देव्याः शमितार आरभध्व-
मुत मनुष्या इति मन्त्रे तु चत्विग्भूतदेवप्राये पाठेनोपसंहारादिति प्राप्ते
चत्विज एव स्युः । तेषामुत्सुकनयनादिविहितकर्माद्यं गमनस्य कृत्-
त्वात् । कर्मासंबन्धेषु तत्कल्पने मानाभावात् ॥

सू० शमिताऽन्यः ॥ १४ ॥

देव्याः शमितार इत्यारभ्य शमितारो यदत्र सुकृतं कृणवतेत्यन्तं
यावन्तः पदार्थाः कर्तव्यत्वेन कीर्त्तितास्ते सर्वे शमनक्रियान्तर्भूता एव ।
तद्विहिर्भूता अपि सामर्थ्यलब्धास्तद्गतमतिक्रान्तिवारणादयोऽपि तथा ।
तानेनान् श्रौतानार्थान्श्व पदार्थानेकः सह गन्तृभ्योऽन्यः शमितैश्च कुर्यात् ।
उद्गीयभक्तिगानमुद्गातेति प्राप्ते श्रौतानेव स कुर्यात् । आध्यर्षवसमा-
ख्याते वेदे समान्वातानामध्यर्षोरैव कर्तृत्वावश्यभावात् । आर्षेषु त्वनि-
यमः । न च पराडावर्त्तेति ऽध्यर्षुरिति वचनविरोधः । तस्य प्रथमाध्यर्षु-
परत्वात् । इतरमन्यस्तिपामिति न्यायेनाध्यर्षुगणस्यान्यतमस्य शमितृत्वे-
ऽपि समाप्त्योपपत्तेः ॥

सू० संज्ञपने च ॥ १५ ॥

हिंसाहृषे संज्ञपने न हिंस्यादिति निषेधेनान्यः सैनिक एव कर्त्ता
स्यादिति प्राप्ते वातं प्राणमन्यवसृजतादित्यादिमन्त्रेस्तस्यापि शमना-
न्तर्भावात्तद्वये समार्यावाधायोगात्तत्राप्यध्यर्षुगणस्य एव कर्त्ता स्वधिते
मैने हिंसीस्तस्मात्संज्ञपणेऽवध इत्यादितिद्गदर्शनेनास्य पापत्रनकत्वाभा-
वात् । भाष्ये तु चतुरधिकरणीयमेकीकृत्य ध्याय्याता । लिङ्गदर्शनाच्चेति
धरममूर्त्तं तु सर्वसाधारण्याय दत्तं इषिः शमितरिति प्रेषे सति हत-

मिति चि प्रत्याहेति लिङ्गशमनश्रपणयो समानकर्तृकता बोधयतीति
 व्याख्यातम् । श्रपणस्य प्रकृतोऽध्ययुं कर्तृकत्वादिति स्वयादिति तद्वाशय ।
 पर त्वेय न्याय सोमान्तर्गतपशुष्वेय । वपायागऽध्ययुंप्रतिप्रस्थात्रोऽप्राप्त
 त्वेऽपि वृत्तीयस्याध्वर्यो सत्त्वात् । आशपाहोभाट्टपोदुरणविलस्य पाणि
 नाच्छादनस्य शमितृकर्तृकत्वान्वानिर्गोहात् । निहृठादिषु त्वनायत्या
 ऽन्य शूद्रादि शमिता स्यात् । अत एवार्धे च वैकृतंस्य क्लोमा च शमितु
 स्तद् ब्राह्मणाय दद्याद्ब्राह्मणस्य स्यादिति लिङ्गात्सन्नपनमूत्रेऽन्यपदा
 नुकरुणं तावन्मात्रे त्वन्य एव कर्तंति सुव्याख्य याज्ञिकोऽपि रोधाय ॥
 इति सकरुं भाट्टदीपिकाया त्रयोदशाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्याये द्वितीय. पाद. ।

सू० पत्नीम् ॥ १ ॥

पत्नीं सनहाज्येनोदेहीत्यध्ययुं कर्तृकप्रैपे पयो-शब्दस्य प्रतिमम्ब
 न्धियोधमपेत्य स्वार्थापस्यापकृत्वै*नाट्टो वा एष आत्मनो यत पयोत्याम्ना
 नाट्टम्पत्योरकारकत्वन च एहकर्ममु पय्येव निपुणा मद्रपेतयेति लौकिक
 वाक्य इय वक्तुर्भायाया एय बोधादध्ययुभायाया एय सनहनम । अत्यि
 क्तस्कावत्कृतूपकारकत्वसम्भवादिति प्राप्त सपथी पत्या मुकृतेन गच्छ
 तामिति मन्त्रप्रणाञ्जमानपथ्या एय फलभोक्तृत्वादध्ययुंप्रकृतुऽपि तस्मि
 न्यधीपदेन यज्ञमानाया एय बोधदशंनात्तस्या एय सस्कार । यस्य प्रत्ये
 हन्यव्यनालम्भुका भवति तामपरुष्य यज्ञतति लिङ्गाच्च । अध्ययुभार्यापरा
 धस्य स्वभाशमितृक्यन पुनश्चिधानायोगात् ॥

* तन्निरोधसिद्धिताया पट्टकापदे प्रथमप्रपाठक पट्टमानुयाके अडापत्य दि-
 १ तन्निरोधप्राप्त्यर्थं तृतीयापदे उत्तमप्रपाठक नप्रमानुयाके यस्य अस्यादि
 त्यादि प्रत्याहन् पागानुष्ट मदिन यस्य यज्ञमानस्य पत्नी अनामम्भुका स्यत्
 याया रत्नयना भवति इतदीदस्य अस्त्य अट्ट वका भागं प्रापत-विनशयति
 इत्यन्ते हि कर्मण्य कलाया तत्र स्त्रिया कर्मणायात्त्वाट्टहानि तदानीं हानिपरि
 हाराय ता स्त्रियम् अपरुष्य य इति माध्य उपनन अडिमन्त्रप्रतिषेधोऽनुष्यं मवहनं
 क्तोऽस्या यज्ञत इति तानि इत्यप्राप्त्यभावात् सोऽपनाशः ॥

सू० एवं वा ॥ २ ॥

पद्याः संनहनेन प्रती* सा कुर्यादिति विधावेकत्वस्योपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वाद्दोषस्वरीसंमानवदेकस्यामपि विशेषचारितार्थादेकैव या काचिद्व्यजमानपत्नी संनह्येति प्राप्ते सर्वोपामपि संनहनादिसंस्काराः कर्त्तव्याः । कर्त्तव्याविशेषात् । फलाधानांशप्रयुक्तत्वेन सविपात्तित्वाच्च । यद्वत्संस्कार्यत्वाविशेषेण संख्याया अविवक्षितत्वाच्च । पत्नीप्रातिपदिकस्य यजस्वामिमात्रवाचित्वाच्च ॥

सू० भूयांसि कर्माणि ॥ ३ ॥

ऐन्द्राग्नाः पृह यागाः काम्या †याज्यानुवाक्यायुगले तुष्टे एवान्वाते तत्राद्यं युगलमाद्यस्य कर्मणोऽङ्गं निर्विवादम् । अन्यत्तु युगलं पञ्चानामपि कर्मणामङ्गम् । युगलद्वयं वा पुनः पुनरावर्त्य त्रिरनुवाकपाठे तदन्तर्गतमन्त्राणामिदं दण्डकलितवद्विपमाणामेकं समानामन्यदङ्गमिति प्राप्ते समं स्यादिति न्यायेनाङ्गिनामङ्गयोश्च विभागे सत्याद्यत्रयस्याद्यमन्यत्रयस्यान्यमङ्गमिति स्वस्यानविष्टद्विः ॥

सू० भूयांसो मन्त्राः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशपिण्डविभागे यथाभागं व्याघर्तथां भगो वां विभर्जस्वित्यादयो बहवो मन्त्रा आन्वाताः । ते सर्वेऽपि समुच्चित्य विभजनेऽङ्गानि अन्यतमयज्ञे विनिगमनाविरहात् । एकस्य विनियोगे अन्यस्याकाङ्क्षाया अशान्तेः ॥ अनेकेषामङ्गिनामेकस्मिन्नङ्गे समुच्चयवद्वैपरीत्यस्यापि न्यायतैल्येन सिद्धेरिति प्राप्ते कृतस्य प्रकाशनस्य पुनः करणासम्भवान्मन्त्राकाङ्क्षायाश्च विकल्पेन विनियोगेऽपि शान्तेस्तां चतुर्भिरादत्त इत्यादिलिङ्गाच्च विकल्पेन विनियोगः ॥

सू० ऐन्द्रम् ॥ ५ ॥

ईसानाय प्रकृत्य श्रूयते । नः दारुपात्रेण दुष्प्रादग्निश्रुतौ दारुपात्रं

* प्रतीकपक्षेर्धादिति पा० ।

† पुरः पूर्थम यागाच्छेयतामनुकूलगितुं या अगुच्यते इति व्युत्पत्त्या पुरोनुवाक्यापठमनुयाध्यापठ च क्रियतेऽप्येवमङ्गम् ।

‡ तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयऋष्ये पञ्चमप्रपाठके तृतीयानुवाके सावाप्यथ

यद्दारुपात्रेण दुग्धाद्यातयाश्वा हविषा यजेताथो खत्याहुः पुरोडाशमुखानि
 वैहवींषि नेत्र इतः पुरोडाश हविषो यामोस्तीति काममेव दारुपात्रेण
 दुग्धादिति, अत्रानेयपुरोडाशोऽग्निदेवत्यः दारुणोऽन्तराने. सत्त्वेन दारु-
 सज्जुपयसोऽग्निंसज्जन्धानपायादनुचीनाजानेयावेव यागौ सपचौ । तस्य
 जामितापादकत्वात्तत्परिजिह्वीर्षया पुरोडाशमुखानि वा इति वास्येनाने-
 यसात्राययोर्मध्ये यागान्तरं पुरोडाशद्रव्यमुपायु याज्जवद्विधीयते । तस्यापि
 पयोद्वेष्यकृत्वे उत्तरीत्याऽग्निंसज्जामितातादवस्थापत्या तद्रनुक्ति ।
 तुल्यन्यायेन मध्यस्यागस्याग्निदेवताकृत्वेऽपि जामितातपायात्तदितरदेव-
 ताकृत्वे सिद्धे इन्द्राय त्वा जुष्ट 'प्राप्तामीति प्रकरणात्वात्तमन्वानुत्कर्षा-
 येन्द्र एव देवतेति नियम्यते । सप्रतिपचद्वेजताकृत्वाच्च सानाय्येन स
 हास्य प्रदानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्य इव विधिकृत्यनाऽपि
 न दुष्यतीति बोधायनकल्पानुगुणे पूर्वपत्वे प्राक्-सिद्धान्तस्तु जातेऽपि वा-
 क्य इवोपक्रमोपसहारयोर्दोषपात्रकरणकदोहकीर्तनादेकवाक्यत्वम् । तत्र
 च दोहोद्देशेन दारुपात्रमेव विधीयते । दारुपात्रे च दोषसद्भावादयुक्त
 तामिवाशुद्राथो खल्वित्यादिना तदभाव समर्थं काममिति निगमन
 वाक्ये विधेः स्पष्ट प्रतीतिः । एव मति मध्ये यागान्तररिधाने वास्य
 भेदः स्यादेव आग्नेयवाक्ये देवतासद्विज्ञादिना द्रव्यदेवतासज्जन्धप्रती

ष्टनिर्वचन दर्शित मन्वन्तु ' इन्द्रस्य एव जमुपदन्द्ध्यं धीर्यं पृथिवीमनुव्याच्छतदोष
 धीर्यं धीरुषोऽभवत्स पजापतिमुपगधाषद्वत्र म जमुपदन्द्ध्यं धीर्यं पृथिवीमनुव्याश्च
 दोषधोषधीरुषोऽभूवचिति स प्रजापति पशुनप्रयोदेतदस्मि सचयतति तत्पशवश्चाषधी
 भ्योऽध्याहमन्समनयतत्पशुदुहन् यत्समनयन् तत्सात्रायस्य सात्रायस्य ' इति । एव
 जमुपो हतवत् ध्याच्छन्त् विविधत्वेन प्राप्नोत् : शेषपिथीरुषोर्मैत' पूर्वाद्यापेर्दर्शित

रीरे सम्यक् स्थापितवन्त पुन स्वनिष्ठ तद्विषय शीरार्थिकपरिमन्त्रं पति दुग्धवन्त ।
 यस्मात्पशव समनयन् तस्मात्सात्राय्यनाम भयतीति साधनाद्याया । किञ्च दधिवय
 सो च 'पायसाद्यायति'सूत्रेण निपातनात्कमल्युत्पत्त्या सात्राय्य पदाभिधेयै ।

॥ तिसिरीश्वराक्षणे वृत्तौषकाण्डे द्वितीयेप्रपाठके द्वितीयेऽनुषाङ्के

* सञ्जुतायाम्निहोत्रहृदयवया तिरथविचमय आग्नेय त्रिकृत्युव उन्नहृदयव
 स्थापयत्तेन ज्ञानेन सर्वायत्रयोक्तानेन दक्षिणपाणिनाः सेधनं पुरोडाशोथाना पत् तत्सात्र
 यामित्युच्यते ।

त्याऽऽमिक्षावाक्य इव यागकल्पनसम्भवेऽपि द्रव्यमात्रश्रवणेन कथं तत्कल्पना । आग्नेययागस्य स्पष्टमकीर्तनात्कथमनूचीनताऽवगमः । उपांशुयाज्ञे यदन्वञ्चै पुरोडाशावन्तरा यज्ञतीत्यादिपदश्रवणाद्वैषम्यम् । अनुत्कर्षमात्रलिप्सया देवताकल्पने पूषादिदेवताः कुतो न नियम्यन्ते । पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेरनुत्कर्षसम्भवात् । यागान्तरकल्पनायहे वा इत इतः पुरोडाशपदेनोभयतः पुरोडाशवत् उपांशुयाजस्यैव परामर्शः कुतो न कृतः । बहुचन्द्रास्त्रणेनैकवाक्यत्वसम्भवात् । तस्मादर्थवादवाक्ये ऽग्निस्पृष्टाहसंज्ञन्धमात्रेण द्रोपमाशङ्क्यायातयामरूपपुरोडाशस्य प्रथमं सत्त्वात्तदुत्तरक्रियमाणं सर्वमयातयाममेवेति परिहृत्य पश्चाद्वाक्यं विधीयत इत्येव युक्तमिति ॥

सू० समानतन्त्रः ॥ ६ ॥

पौर्णमास्यङ्गभूतो वैमृधयागस्तया समानन्त्र एव कार्यो न तत्पश्चात् । *“वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाष्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्र दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रेति सावाष्येन” तुल्यवच्छ्रुते । संस्याष्येति त्वाश्रुतिरनुनिर्वपतीत्यनु-शब्दश्चानुवपट्कारयागादाविव प्रधानयागोत्तरकालाभिप्रायेणाप्युपपद्यत इति प्राक्ते स वै पौर्णमासेन हविषेष्टाऽनुनिर्वाष्य इति घञनान्तरे पौर्णमासेनेति तृतीयानिर्देशेन; साङ्गप्रधानकरणकभावनानिर्देशेन प्रयोगोत्तरकालप्रतीतेः संस्या-शब्दस्यापि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात्तत्र यच्छ्रुत्यात्तद्वादिति दक्षिणाभेददर्शनाच्च भिन्नतन्त्र एव । तुल्यता त्विन्द्रवत्त्वमात्रेणाप्युपपद्यते ॥

सू० स नित्यः ॥ ७ ॥

* पौर्णमास्यामनुनिर्वाष्यं घञ्मधं विधातुं प्रसीति । ‘इन्द्रं यत्र जग्निवाष्मं धोभिप्रायेण स यत् घञ्मधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाष्यमपश्यत्त्रिरघपत्तन ये स म्पेऽप्याह त’ इति । इन्द्रो यत्र इतयान् तमिन्द्र मधो यत्रपवपातिने वैरिणो ऽमितः समागत्य प्रकृष्य भयमुत्थाद्याकम्पयन्त । घिनाश्रिता मधो वैरिणो येन देधेनासो यिमत् । स देवो यस्यैकादशरूपानस्य पुरोडाशस्य सोऽयं घञ्मध । तं पुरोडाशं पूर्णमासयागोऽनुनिर्वाष्य प्रधानकर्मणः पश्चात् निर्वाष्येण्यमपश्यदिति तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयानुवाके सायनाचार्याः ।

† तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थानुवाके

‡ तृतीयया साङ्गप्रधान करणकभावनानिर्देशेनेति पाठान्तरम् ।

स वैमृधो निमित्तोपबन्ध*मात्रेण श्रुतत्वाचित्य इति प्राप्ते
पद्यये निरूप्य नानुनिर्घेदित्यादिना निन्दार्यवाददशनात्मारथस्यापरि-
त्यागवचनप्रताड यद्येतानानभेत धायव्यस्यैव शिर उपद्रध्यादिति वचना-
त्पुरुषशीर्षाद्युपधानस्यैवानित्यस्तत्प्रथमः ॥

सू० अथ—शब्दः ॥ ८ ॥

- यद्यये निरूप्येत्यस्य पौर्णमासीप्रकरणे पाठादय-शब्देनाधानाव्य-
वहितोत्तरपौर्णमास्येव ग्राह्येति प्राप्ते अये इत्वा नेदानीं कुरुत इत्या-
दावकरणपूर्वकालमात्रप्रत्यायकस्याय-शब्दस्य पौर्णमासीविशेषपरत्वे
लक्षणापक्षेरे निरूप्येति वाच्यस्य प्रकरणादुत्तीयात्वाद्यस्या कस्याचित्पौ-
र्णमास्यामुपक्रम्य नेत्स्रष्टव्यम् । धात्रिकास्तु वैमृधोनित्य एव । ऐकत-
न्व्यभिचतन्वत्वयोः परं विकल्पः ॥ एनयोर्मध्ये प्रथमपौर्णमास्यामिच्छया
यः पक्षः परिशुहीतस्तमेव पक्ष यावज्जीवमवलम्ब्येतेत्याहुः ॥

सू० न द्वे ॥ ९ ॥

दशप्रकरणे अभ्युदितेष्टौ श्रूयते । †“न द्वे यजेत यत्पूर्वया सम्प्रति-
यजेतोत्तरयाऽच्छ्वट् कुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वयाच्छ्वट् कुर्याच्चे-
ष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनुद्धीतमुग्र्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य
जायते नादृत्य तद् द्वे एव यजेतेति” । यद्यपि यागद्वयपक्षे पौर्णमासीन-
वधारणादिदोषमद्वावादिकयागपक्षस्येव प्रगल्भता, तथाऽपि त पक्ष प्रग-
ल्भतरत्वाभावादनादृत्य यागद्वयमेव कुर्यादित्यर्थः । तद्विदं यागद्वयम-
भ्युदितेष्टिर्दशष्टिर्ब । सप्त्यायाः सचिहितपरामर्शित्वात् । दशस्य प्रकर-
णात्सचिधिनाऽभ्युदितेष्टेश्चोपस्थितत्वात् । धस्तुतस्तु अस्मिन्नेव प्रकरणे
शास्त्रान्तरे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेत च्छ्रुयामि-

* निमित्तोपबन्धमन्तरकति पा० ।

† तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमानुयाजे ।

‡ छ्वट् इत्यव्यय प्रणाशवाचि घषा शोमदभागयते तृतीयेऽष्टादश्या
ध्याये घर्ध्वये प्रनाके “एषा घेरतमा मन्थ्या लेकच्छ्वट्करी प्रभा । उपसर्पति सर्ता
त्मन् मुपाया जयमावहे त्यत्र लेकच्छ्वट्करीत्यस्य नाकप्रणाशकरीत्यर्थः ।

तीति श्रुतस्य द्विरभ्यासस्य विधायकमेतद्वचनम् । अन्यथा विज्ञापितप्रकृत्योरकालोपक्रमपूर्वावच्छिन्नजीवननिमित्तयोर्विहितत्वेन निमित्तानन्तरमेव कर्तव्यताया ज्ञातत्वेन सम्प्रति कतरत्कर्तव्यमित्यार्थवादिकः सशयोपन्यासो न समञ्जसः स्यात् । अभ्यासपत्तेऽमावास्यापौर्णमास्योर्मध्ये कतरा प्रथममभ्यसनीयेति सन्देधु युज्यते । तस्माद् द्विरिच्छ्यावाद इति प्राप्ते च द्विकामपदाश्रयणादृशाभ्युदितेष्टोरेवायं वादः, अद्वै हविरातञ्चनाय निदध्यादिति विधानाल्लिङ्गादेव दर्शष्टिरपि प्राप्तेवेति चेत् सत्यम्, अभ्युदितेष्टेर्द्वैवतामात्रविकारेऽपि दर्शत्वानपायाज्जोदित कर्म कृतमेवेति पुनर्न क्रिमपि कार्यमित्यातञ्चनार्थमद्वै हविः स्यापनं व्यर्थमित्याशङ्काऽपनिनीषया तच्छेषोऽप वादः । एकामेव यजेत न द्वे इत्याशङ्कितुः पक्षस्तुत्वाऽनूद्य द्रूपयति । यत्पूर्वमेति । सम्प्रति कृतेषामिष्टिर्षदि पूर्वा दर्शष्टिरेव तद्राऽस्या अकालोपक्रान्तत्वात्प्रायश्चित्तेष्टिलोपः । यदि चैव मुक्ता प्रायश्चित्तेष्टिरेव तद्रा परदिने पर्षणि कर्तव्याया अथकरणाच्छब्दकारः । अतो द्वयोः कर्मणोर्भेदावश्यभावादेकामेव न द्वे इति पक्षमनादृत्य द्वे एव यजेत न केरलामभ्युदितेष्टिमिति पक्षस्यैवाश्रयणीयत्वादद्वैमातञ्चनाय निदध्यादित्यर्थवादार्थः ॥

सू० यत् पितृभ्यः ॥ १० ॥

* अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञोत्तरमेव दर्शष्टितन्व प्रक्रान्तव्यम् ।

* तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे पञ्चमवर्षाटकं तृतीयानुयाके "इन्द्रो एव हत्वापरा पराधनमगच्छदपाराधमिति मन्यमानस्त देवता प्रथमेच्छन्तो ऽप्रयात्पञ्चा पतिर्ष प्रथमो ऽनुविन्दति तस्य प्रथम भागपेवमिति तं पितरा ऽनुविन्दन् तस्मात्पितृभ्य पुत्र्येभ्यु क्रियत इति तदर्थंस्तु पुत्रवधेनामुखाणामपराध कृतयानस्माति मन्यमानइन्द्रो भाता अयन्तं दृष्ट्वागच्छत् । तस्मिन्नु प्रति दयता आहुतमैच्छन् । देवाना मध्ये योऽन्यथ प्रथमस्मिन्नु नभते तस्य प्रथम भागो द्वीवत इति वजापतिना उक्ता पितर प्रथमस्मिन्नु पम्पादनभक्त तस्मात्पितृभ्य पुत्र्येभ्यु पिण्डपितृयज्ञं कुप्यात् दर्शकभेदेवतानाः प्रयायास्य याभारम्भ र्षतिर्षाद तद्राग । पितृणा स्थमावास्यायामथ पिण्डदानं । ननु तैत्तिरीयद्रा प्रथम तृतीयवर्षाटकं दर्शमानुयाके । इ द्वा एव हत्वा । अमुखापराभाष्यकारभ्य पितृभ्य एव तद्राग निष्ठाप वज्रमान व्रतनुत्त इत्यत मन्वा । तदर्थंस्तु । इन्द्र पुनर्युंष्टे एव हत्वा तदायानमुखाश्च पराभूताः कृत्वा पदमावास्या यागदिने प्रति न्ययत् ममागत्

सोमयागे दशंपौर्णमासोत्तरत्वस्यैव दशं पितृयज्ञोत्तरत्वस्यास्मभ्यमेव प्रथमं
 निरूप्यतामिति पितृप्रार्थितवरदानार्थवादेनावगमितत्वात् । *यत्पितृभ्यः
 पूर्वद्युः करोति पितृभ्यएव तद्वन्न निष्कीय यत्रमानः प्रतनुते इति श्रुतेश्च ।
 अत एव प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणयतीति विहितं प्रणयन-
 मपि पितृयज्ञाङ्गमेव । इष्ट्यङ्गत्वेऽग्नेः परेद्युः कर्मापज्गं एव तदपनयेन पितृ-
 यज्ञस्यान्वभावापत्तेः । न च निशीटिवद्वार्षिकप्रणयनोपकार्यत्वं पितृय-
 ज्ञस्यापूर्वत्वात् । न वैष्टिकानामिव सौमिकप्रणयनोपकार्यत्वं तस्य दशान-
 ङ्गत्वात् । प्रणयनस्य पितृयज्ञाङ्गत्वे तु तदपवर्गं दशायं पुनः प्रणयनस-
 भवात्, हुत्वेति त्वा-प्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रपरत्वेनापराह्णे एव प्रणेतुमुचि-
 तत्वात् वचनादपवर्गत्वात् । तस्मात्पितृयज्ञं समाप्यैवान्वाधानमिति प्राप्ते
 पूर्वाह्णापराह्णकालविहितयोरन्वाधानपितृयज्ञयोः कालातिरुमायोगात्प्रण-
 यनस्यापराह्णे करणे प्रातरग्निहोत्रं हुत्वेत्यस्यानतिप्रयोजनरुत्वापत्तेः
 पितृयज्ञस्यापूर्वत्वेऽपि दार्षिकप्रणयनेन प्रसङ्गादुपकारसिद्धे प्रणयनविध-
 नन्तरं दार्षिकानेरूपद्वार्यविधानदशनेन च ऋद्धात्वस्यासदिग्धत्वाद्दशं-

शुक्रवृत्तिपदि ह्यमायास्या याग क्रियते । तत पृथ्व्येद्यु पितरं प्रागतास्ते पितृभि
 सह यज्ञार्थं यत । त पितृभि सहायस्वित यज्ञ देवा स्याथंमयाचन्त पृथ्वीमस्मदीया
 यज्ञ इदानीं भयत्समीपमागतं पुनरस्मभ्यमंय यज्ञो दातव्य इति । तत पितरस्तमदत्या
 तददानार्थमुत्कोचमपेक्षितयन्त । पृथ्व्युदंशदिनेऽस्मदयं कर्म कर्तव्यम तत प्रतिपद्य
 नुष्टेय दशंपूर्णमासाख्यं यज्ञं दास्यामइति प्रतिजानीरन् । तता देवेस्तथेत्यङ्गीकते त
 यज्ञं दातवन्त तस्मात्पितृभ्ये कर्म पृथ्व्येद्यु पृथ्वीदिने कुर्यन्ति । तथा कते तन मृत्येन
 यज्ञं पितृभ्योनिष्कीय यज्ञमानस्तमनुष्ठातुं प्रवर्तत । इति महता प्रश्नन पिपिर्षाम्
 यज्ञो विहितः । यदमेव तर्हि सचाय्यप्रसार्थमत्र तदनुष्ठादेऽस्तु तामेव स्तुतिं द्यात
 दितुममाद्यास्थानिर्ध्वं च न दशंयति । ' सोऽमावास्या प्रत्यागच्छत देवा अभिसमगच्छन्ता
 मायं नोऽद्य वसु यस्ततोन्दीरे हि देवाना यनु तदमायास्याया अमायास्यत्व'
 मिति । तदर्थस्तु पितृभिरन्विय नव्य स इन्द्रं आमायास्याया पलायनदेशात्प्रति
 नियुच्य समगतस्ते देवा परस्परमिदमश्रुयन् । अद्य नो स्माकं यमु श्रेष्ठ धन
 मायसति सह तिष्ठति सव्येया साधारण्ये वर्ततइत्यर्थं । किं तदुत्थिति तदु
 धत इन्द्रं यनु सव्येया देवाना यमुश्रेष्ठ धनं तस्मिन्वतमाने सति स्थामिनाभात् ।
 यस्माद्वेया एवमुक्तवन्तस्तस्मादमायसत्यदिति ध्युत्वत्याऽऽमायास्यानाम सव्यवमिति
 सायनाचार्या ।

* तैत्तिरीयेप्रब्राह्मणे प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठक दशमानुयाजे ।
 † दशंगुत्वत्विति पा ।

न्त्रप्रक्रमोत्तरमेव स्वकाले पितृयज्ञः । पूर्वद्युरिति वचसो वरप्रार्थनार्थैवा-
दस्य च प्रधानयागाभिप्रायेणोपपत्तेः ॥

सू० उत्तरस्मिन् ॥ ११ ॥

यदा सिनीवाली कुहूरवेति द्वे अपि क्रमेणाऽऽपततस्तदाऽपि पूर्वा-
धिकरणन्यायेन पूर्वस्मिन्नेव पत्रेण पितृयज्ञे प्राप्ते परस्मिन्नेवेत्युच्यते ।
यदहरेष पुरस्ताच्च दृश्यते तदहर्दद्यादिति यत् पितृभ्यः पूर्वद्युरित्यपराह्णे
ददातीति वचनत्रयैकवाक्यतया लब्धस्य चन्द्रादर्शनापराह्णविशेषकृति-
तयविशिष्टामावास्याकालस्तस्य तत्रैव लाभात् । चन्द्रादर्शनेऽमावास्या-
यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्येकस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टकाल-
विधिः प्रतीताविषयतयोपादेयत्वाच्च न विशेषणयोरविवर्तेति तु भाष्ये
स्यितम् । न च पूर्वदिने चन्द्रदर्शनाभावस्यैव परदिनापराह्णेऽमावा-
स्याया अभावादन्यतरपरित्यागावश्यकत्वे यत्पूर्वं द्युरिति वचनानुसारेण
चन्द्रादर्शनस्यैत्र हान युक्तमिति वाच्यं यां तिथिं समनुप्राप्योदयं याति
दिवाकर इति स्मृत्या परदिनेऽमावास्यायाः पूर्णोत्तक्तेः । अपराह्णे सूर्याच-
न्द्रमसोरतीव सच्चिरुपात् ॥

ननु पिण्डान्याहार्यकथाहुं क्षीणे राजनि शस्यत इति स्मृत्यन्तरेण
चन्द्रादर्शनपदस्य चन्द्रतपोपलवकत्वेन व्याख्यानाच्चन्द्रतयस्य चा“ष्टमं-
ऽग्रे चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च पुनः
क्रित भवेद्रगु”रिति स्मृत्या चतुर्दशीपुक्तामावास्यायामेवोपलम्भात्सि-
नीशान्यामेव पितृयज्ञः, अत एव यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममा
वास्यां कुर्यात्तित्यादिवचनैरन्याधानस्यापि काले चन्द्रादर्शनस्य विशेषण-
त्यात्तुन्यन्यायेन परदिने तदनुष्ठाने प्रसक्ते । “पतान्त कर्म नियंत्यं वैश्वदेवं
च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्याहार्यकं ब्रुथ ” । इत्यादिना-
ऽऽन्याधानपितृयज्ञाद्गानामेकरुत्तथ्यताविधानादन्वाधानवाक्यस्यचन्द्रा-
दर्शनपदं चन्द्रतपोपलवकमेवेत्युक्तं कर्मपदीये इति चेत् न । “अवांगस्तम-
याग्रं द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुर्यात् सर्वं देवाः पराद्मुखाः”

इति घचनेन सायं चन्द्रदर्शनविशिष्टप्रतिपदि प्रधानयागनिषेधाद्ब्रह्मयो-
रपि चन्द्रादर्शनस्यावश्यकत्वे द्वादशकालक्रियमाणयोरद्गुप्रधानयोस्तदसम्भ-
वेऽद्गुगुणविरोधन्यायेनान्वाधान एव तद्वाधस्य युक्तत्वात् । अत एव
“तद्वैके दृष्ट्वापथसन्तो”ति श्रुतिः । दृश्यमानेऽपि कदाचिदिति गेभिलश्व-
पितृयज्ञस्य तु यदहरेष पुरस्ताच्च पश्चाच्च दृश्यते, इति श्रुत्यन्तरेण कुट्टा-
मेव विशिष्य विधानाच्च स्मृत्या चीणचन्द्रोपलवकत्वेन ध्यात्वा युक्ता,
अपि त्वमावास्यापदस्यैव मूर्याचन्द्रमसोः सविकर्षपरत्वं पञ्चदशद्व्या-
धिकरणसिद्धं सूत्रोक्तं युक्तं, न च यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह-
र्यजत्रिमाल्लोकानभिज्ञयतीत्यादिश्रुतिभिश्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधस्मृ-
तेरपि बाधोऽस्त्विति वाच्यम् । चन्द्रदर्शनदिनं प्रशस्तमपि तददर्शनात्प्र-
शस्ततराद्वीनमेवेति रीत्या जर्तिल*गवेधुक्स्तुते. चीरधिधिशेषत्वञ्चन्द्रा
दर्शनदिने यागविधिशेषत्वेनाप्यस्यार्थवादस्योपपत्तेः, अमावास्याष्टमांश-
प्रभृतिचन्द्रोदयस्य सत्त्वादुदितमात्रस्य लोकैरदर्शनाच्छ्रुतिस्मृत्योरविरोध
इति केचित् । तस्मात्सिनीवाल्यामन्वाधानं कुट्टां यागोत्तरं पितृयज्ञः ।
वरदानार्थवादादिश्च पूर्णयोः पूर्वप्रतिपदो † ऽनुपपन्नः ॥

सू० दक्षिणाग्नौ ॥ १२ ॥

पितृयज्ञे एव दक्षिणाग्नौ श्रपितस्यापि हविष आहवनीय एव
होमः । गार्हपत्ये श्रपितस्यापि तथा दर्शनात् । यदाहवनीये जुहोतीति
वाक्यस्य बाधे मानाभावात् दक्षिणाग्नेरेकोल्मुक्तं धूपाय धरतीति घच-
नान्तरेण प्रणीताग्नेरपि सत्त्वात्तस्य च पशावतिप्रणीतवद्वृष्टार्थत्वाय
तत्रैव वा होम इति प्राप्ते यस्मिन् श्रपयति तस्मिन् जुहोतीति घच-
नेनैव सिद्धान्तः । प्रणीतस्य त्यायतनाद्बहिर्नि.सारणेन ततोभिचत्वात् ।

* “जर्तिलपथगत्या वा जुहुयाद् गयीधुक्पत्राग्या वा न पाभ्यान् पशून् दिनन्ति
नारवधानयो खल्यातुरेनादुतिर्वे जर्तिलाश्च गयीधुक्ताश्चेत्यजरीरेण जुहोतीति” जर्ति
लगयीधुक्स्तुतिवाक्ये तत्र जर्तिल-शब्देनारवयासिन्नाः । गयीधुक्ताः-आरवयगोपूमाः,
तत्रवेदे यथा जर्तिलगयीधुक्स्तुते. चीरधिधिशेषत्व तथेत्यर्थः । केचित्तुगवेधुर्गति
पाठ कथयन्ति तमुप पाठमुर्ध्वविधि र्वादिक्कसम्पदापरिरोधात् ।

† पूर्वप्रतिपदोरुपपन्न इति पुस्तकान्तरपाठोयुक्तः ।

अत एव तस्यादृष्टार्थत्वमपि न दुश्चति * ये ह्येषाणि प्रतिमुञ्चमाना इति मन्वे तस्य रवोपहननार्थत्वद्वयणात् ॥

सू० अप्यनाहिताग्निना ॥ १३ ॥

अग्निमाध्येषु दशंपूर्णमासादिष्विय पितृयज्ञेऽप्यनाहिताग्निनेनाधि-
कारः । यत्तु श्रूयते-अप्यनाहिताग्निना कार्यमेवेदं † चिन्मे कृतमिदमविश-
द्विदं चिञ्चक्राम पितरश्चिन्मायेदयन्तीति तदनाहिताऽग्निनाऽप्येतत्क-
संथ्य कि पुनराऽऽहिताग्निनेत्येवमयंवादस्येनाप्युपपन्नमिति प्राप्ते चउधार-
णायंकेनापि-शब्देन कतंश्रमेयेति स्पष्टविधिना चानाहिताग्निरेष्यधिकार-
राशमंतरितराय एव तत्रार्थवादः ॥

सू० स लौकिके ॥ १४ ॥

तस्य घैरुदेवादित्यत्पचने ऽग्नेौ लैः‡ क्रिक्तानाऽप्यनियमेनानुष्ठाने
प्राप्ते येषां चैतात्तिसम्यन्धो नास्ति तेषां सर्वेषां कर्मणांमनाहिताग्नेरौपा-
मनाग्निमम्यन्धदगंनार्द्रोपासनाग्नायेध पितृयज्ञः । वचनात्तु कतिपयक-
र्माण्यन्वन्तरे ऽपि ॥

सू० गार्हपत्यस्थानीयम् ॥ १५ ॥

यद्वन्तरिवमिति मन्वेण गार्हपत्यस्योपस्थान पितृयज्ञे विहितम् ।
तज्जाहिताग्निर्कृत्वात्पकृतितोऽनाहिताग्निर्कृत्वात्कृतितोऽप्राप्तमिति तदपि
गार्हपत्य उत्पादनीयः । प्रकृतौ हे।मायादग्नेरुपस्थेयस्य भिन्नत्वादिति

* दुश्चपकः महिताया द्वितीयाध्याये विद्यमानं ये ह्येषाणि प्रतिमुञ्चमाना
ऽप्युताः स्या इत्येता शरसोत्पाद ।

† येषां घादित्यत्पचनेऽग्नेः निवृत्तानुष्ठाने इति वा ।

‡ तिरावर्षादितायाः पयसकाशे अत्यध्रवाद्ये चतुर्धनुषाङ्के ।

अथर्ववेदात्तानां माद्वेत्तव्यं प्रमुञ्चतु पुनरापानि चक्रम कृतानु मासमेतदिति
एविव्यंशान् योऽत्रान् ममया चात्रिदित्तम दि०ऽऽगुमिच्छेयं दम्यात्तं पितरं वा दि०ऽ
दुमिच्छेयं चकाम्यात्तं देवतः पापाद्वाहंस्या मा प्रमुञ्चतु चम्यात्तं पुनरापानि
वादि च म म तन्वा य मुञ्चतु मासमेतदपि सर्ववापरिहं कर्त्वात्तिति तेषां पद
दिन मास मादवाय च ।

‡ वादन्तु यदन्तरि एवितानुत्त द्यो दम्यात्तं पितरं वात्र दि०ऽपय एवार्थः ।

प्राप्ते संस्कारविशेषविशिष्टस्यैव गार्हपत्यत्वात्तादृशस्योत्पादने चानाहिता-
ग्नित्वभङ्गात्प्रकृतावार्थिकस्य भेदस्य चोदकेनानतिद्वेगादायतनमात्रभेदेऽपि
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरभेदाद्यस्मिन्नेव प्रदीयते तमेवोपतिष्ठेतेति वचना-
च्चातिप्रणीतान्नेरौपासनान्नेर्वापस्यानम् ॥

सू० तत्र गार्हपत्य-शब्दः ॥ १६ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रेऽग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चत्विति गार्ह-
पत्य-शब्दस्यासमवेतार्थत्वेऽपि मन्वानुपहायाविकारेण प्रयोगे होमाधिक-
रणत्वेन संस्कार्यत्वाद्गार्हपत्यपदमपनीयावसथ्य-पदप्रतिपरूप ऊहे वा प्राप्ते
गार्हपत्य-शब्दमात्रं लुप्यते । ताद्यन्मात्रस्यानन्वितवचनत्वात् । उपतिष्ठे-
तेत्यात्मनेपदेन मन्त्रस्य करणत्वेन प्राप्तेः प्राकृतस्य तस्य गार्हपत्यपदवि-
निर्मुक्तस्यैव समवेतार्थकत्वात् । अग्नेरदृष्टपुञ्जरूपस्याग्न्यन्तरेण प्रत्याम्ना-
याभावेन पदान्तरप्रतिपासम्भवात् । अत एव न द्वेषताऽग्निक्रियमिति
पाठो न्यायः सङ्गच्छते ॥ ईदृशपदघटितमन्त्रस्यैव लोप इति याज्ञिकपतः
क्वचित्कस्तु चिन्त्य एव ॥

सू० यत्पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीयेण यज्ञेन पौर्णमासीममावास्यामभिवरविति प्राक्-
णिकं वाक्यद्वयम् । तत्र द्वितीये यज्ञेतान्तानुपङ्गेण-वैरिमरयोगद्वेषेनाग्नी-
षोमीयपुरोडाशविशिष्टधःत्वर्थिकरणरूभावनाविधिः । तच्च प्रकरणभ्यो
भिन्न स्वतन्त्रं वाक्येन प्रकरणवाधात् । वाक्यप्रकरणयोरविरोधाद्वा
वैमृधवदङ्गफलपदं तु सर्वकामवाक्यत्वानुवादः । विधाने षष्ठप्रकारा-
त्तैर्वाक्यभेदान्न, अमावास्याममुदायप्रत्याम्नायत्वेन वा समुदायफलोद्वेषेन
प्रकरणेन एव पुनर्विधिः । समुदायतत्फलयोरन्यतरोद्वेष इतरवैषम्यमिति
चेत् । तर्हि दार्शिकान्नेपद्वेषेतेद्वेषेन भानृश्यवत्प्रयोगे सोमसाहित्यविधिः
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तथा पपञ्चनानादिति प्राप्ते एरुप्रसरताभङ्गाच्चायमपि
पतो युक्तः । इन्द्रियकामवाक्य इव फलोद्वेषेनाग्नीषोमाय हविर्विधीयते

प्रकरणलब्धस्याशयस्य यजिनुवादः । स च दार्शिके समुदायमात्रे लाघ-
णिकः । अमावास्या-पदस्य तात्पर्यसाहकत्वात् । चतुर्थप्रकाराश्रयणा-
ल्लाघवं च वाक्यगतेश्चित्रत्वादिति भाष्यमप्येवंपरमुच्येम् ॥

सू० अग्नीषोमीयेण ॥ १८ ॥

प्रथमवाक्ये तु प्रकृत एवाग्नीषोमीयायागोषटिवत्पृथक्कृत्य फलाय
विधीयते । द्वितीयविधिप्रकारेऽतीव लाघवात् । तथा चैन्द्रघापवायता-
वचित्यकाम्योऽयमिति प्राप्ते समुदायवाचिषोर्णमासीपदवैयर्थ्यापत्तेरुक्ता-
रीत्या चतुर्थे एव विधिप्रकारे युक्तः ॥

इति संकर्षे भाट्टदीपिकायां त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० सर्वाधिकारः ॥ १ ॥

साःकं प्रस्थायीयेन यजेतेति श्रुतस्य कर्मनाम्न सहप्रदाननिमित्त-
कत्वादानेयस्य द्रोहयोश्च सहैव प्रदानम् । आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचर्या-
ग्नीध्रे रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति पौर्वापर्यस्यात्यशिशु-
त्वेऽप्यानर्थक्याद्विकल्पो वेति प्राप्ते कुम्भीभिः साकं परतः प्रस्थानस्यैव
शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन नामत्वोपपत्तावानेयस्य सह प्रदाने मानाभा-
वाद्द्रोहयोरेव सह प्रदानम् ॥

सू० सह कुम्भीभिः ॥ २ ॥

रुचे, राग्नीध्रहस्तेऽवस्थापनपूर्वकं कुम्भीयङ्गणात्तासामेव प्रदान-

* दधिहोरपूर्णाभिरचतसृभिः कुम्भीभिर्ग्राह्यग्राह्याभिरुक्ताभिः साकमध्ययोः प्रस्थानं
प्रतिस्थानं यस्मिन् यागे साःक्य साःकम्रस्थायीयो यागविशेषः । तिस्ररीयसंहितायाद्वि-
हीयकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थानुवाके

† साःकान्तिप्रकरणे शुक्रशु. संहिताय मेकान्विशशाध्याये षोडशविंशकुम्भी
सुराधानीति पदं तदर्थंस्तु सुरा धायते स्वाप्यते यस्या सा सुराधानी कुम्भीति महीध-
राचार्यः । तत्रैवाध्याये सप्तम्यातितमर्चिं कुम्भः सुराधानकुम्भ इत्याप स एव ।

करणत्वं तेन मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहेतीत्यादाधिव सुचः प्रत्याम्नायः ।
 भाव्ये तु सह कुम्भीभिरभिज्ञामत्रिति वाक्ये उपपदविभक्त्यपेक्षया कारक
 विभक्तैर्वलीयस्त्वात् कुम्भीनां प्रदानकरणत्वमुक्तं तत्प्रोठिमात्र, यत्तु वाक्यं
 यावत्तयः कुम्भ्यः म्युस्तावन्ति दाहपात्राण्युपकृतानि स्युस्तावन्तोवाह्यणा-
 दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेदुरध्वर्योराहुतिमनुजुहुयुरिति, तत्र दाहपा-
 त्राणां करणत्वेनाश्रवणात्तदुपकृतिरदृष्टार्या । वस्तुतस्तु यत्कुम्भीर्जुहोति
 तत्रिष्टुयं दाहमयेण हेतव्यमनिष्टुयंताया इति कुम्भनिन्दापूर्वकं दाह-
 मयस्य होमकरणत्वेन विधानादुपकृतानां पात्राणामितरब्राह्मणकर्तृज्ञा-
 नुहोमेष्वेव करणत्वम् । यध्यर्घुंशुंजे तु होमे कुम्भ्य एव करणं कुम्भी-
 सख्यातोऽधिकस्य दाहपात्रस्यानुपकृतत्वात्, कुम्भनिन्दा तु ब्राह्मणकर्तृ-
 कानुहोमपरा, तस्मात् कुम्भीभिर्दाहपात्रैश्च हेतव्यमिति पाप्ते दाहमयेण
 हेतव्यमिति वाक्ये ब्राह्मणकर्तृमत्यादिविशेषणविशिष्टेऽत्रेणानु-श-
 ब्दाश्रवणाच्च, होमेऽनुहोमे च दाहपात्रमेव करणं, तावन्तो ब्राह्मणा
 इति त्वध्वर्घुनाहित्येनाप्युपपन्नम् । तद्धोकोऽध्वर्घुंजुयादन्ये ऽनुजुहुयुः ।
 पलाशपर्णस्य तु होम एव करणत्वेन श्रवणात्सुकृप्रत्याम्नायत्वम् ॥

सू० विवृद्धिर्वा ॥ ३ ॥

कुम्भ्याः प्रदानकरणत्वपूर्वपठोत्तरमन्तरा चिन्त्यते । दोहयोर्द्वि-
 त्वेन दोहकाले कुम्भ्याधिक्याभावात्सह कुम्भीभिरिति प्रदानकाले कुम्भी-
 बहुत्वश्रवणाद्वेहेऽन्ये कुम्भ्यो प्रदाने चान्ये । अत एव दोहकालीन कुम्भ्यां
 सस्कारान्तरविधानं सगच्छति । तयोरेव प्रदानार्थत्वे तु दुरुपस्कारस्यैव
 प्रकृतितः प्राप्तेस्तदानर्थक्यं वैहतेन माहृतवाधो वा स्यत् । पात्रभेदे तु
 समुच्चय इति प्राप्ते सायन्दोहाभ्यां चरति प्रातर्दोहाभ्यां चरतीति
 वचनात्मतिदोहं द्वे द्वे कुम्भ्यावित्येवन्दोहकाल एव तावतां धारणार्थं
 कुम्भीबहुत्यं सामर्थ्यात् प्राप्त प्रदानकाले शेषकार्यापनयार्थमनूयते ।
 इदं च चतुर्णामपि दोहानां प्रातरेव प्रचार इति पठे, कालभेदेन प्रचारे
 तु प्रथमशिवसख्याऽनुवादः ॥

सू० तत्र शेषाः ॥ ४ ॥

तेष्वेव शेषकार्याण्युपस्तरणाभिघारणे च कर्त्तव्यानि कुम्भीता-
दासुपात्रेषु ग्रहणसमये उपस्तरणादिसम्भवात् । भावशेषस्यैव घादका-
नुपहाय यहीतुं युक्तत्वाच्चैति प्राप्ते अभिक्रामं नाहेन्द्रायानुग्रहाश्राय-
येन्द्रं यजेति प्रैशवित्यभिक्रमणकाल एव विधानादुपस्तरणादेः सशेषा-
घदानस्य च कालातिक्रान्तेन कार्याणि ॥

सू० सन्ततम् ॥ ५ ॥

तद्विदं प्रेषत्रयं सन्ततं वक्तव्यं न विरम्य सन्ततं वसोधारां जुहो-
तीत्यादौ विरामादर्थनाद्रिति प्राप्ते यथाकालमेव वक्तव्यं सामर्थ्यलक्षणात्
लिङ्गात् । तस्य च वाक्याद्वलवत्त्वात् अभिक्रमणसमकालिकत्वं तु पुरो-
ऽनुवाक्याप्रेषस्यैव अन्ययोस्त्वनुवादमात्रम् । सन्ततमाहेति तु समासवचनं
तस्यैकशतं प्रयाजा इत्यन्त इतिवदिति मूले स्थितम् ॥

सू० द्विरिज्या ॥ ६ ॥

दावायणयज्ञस्य दशपूर्णमासपरेषाभ्यासख्यगुणविकारविशिष्ट-
त्वाद्दृशस्यैव पौर्णमास्या अप्याश्रुतिः । पौर्णमासे सत्रयेदिति वचनेन सावा-
य्यस्य पौर्णमास्याममायास्यायां च करणपक्षेपामेतमर्द्धमासं प्रमुत इति वच-
नेन सोमसंस्तुतस्य समस्तस्य कर्मणः कालेन सदात्यन्तसंयोगविधानेन
तस्य समस्तकर्मश्रुतिमन्तरेणानुपपत्तेः । दशमात्राश्रुतौ च तद्विराधादिति
प्राप्ते सोमः* यन्तु वै सावाय्यमिति श्रुत्या कर्मकद्वेषस्यैव सोमयागत्विन
संस्तुतात्स्यैव पौर्णमासेऽपि विधानाच्चार्द्धमासमित्यस्यापि तदेकजाय-
तया सावाय्यस्यैवाश्रुतिः ॥

सू० निरन्तरम् ॥ ७ ॥

चर्द्धमासमित्यत्यन्तसंयोगलक्षणद्वितीयापवादेषु मासमधीते क्रौ-
थमधीते इत्यादावियं निरन्तरमभ्यास इति प्राप्ते द्वे अमाशस्ये यजेतेति

द्वित्वविधायाऽऽनेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामानेयोऽष्टाकपालेन्द्रदधि
 च पूर्वस्याममावास्यायामानेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामितोत्तरस्या-
 मिति प्रयोगद्वयस्य विवरणाच्च प्रत्यहमभ्यासः पौर्णमास्या क्रियमाणास्य
 साक्षाप्यस्यैव सोमाभिपवत्वेनामावास्याया क्रियमाणाया आमित्राया अनू-
 यन्त्यात्वेन संस्तत्रात्तन्मध्यपतितस्य सर्वस्यापि कालस्य सुत्याह्वपत्वा-
 दत्यन्तसयोगः स्तुत्ययंत्वाद्द्व्युपपन्नः । किञ्च-त्रिगत वर्षाणि कर्त्तव्य-
 त्वेन विहितयोर्दशपूर्णमासयोर्द्व्यु वै द्वात्रायणयाज्ञी स्यात्पञ्चदशग्रर्षाणि
 यज्ञेन त्रिगद्याज्ञी सपद्यत इति पञ्चदशस्यैव वर्षं त्रिगत्सम्पत्तिव
 नाह द्विवाभ्यासः ॥

सू० तस्य व्रतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव तस्यैतद्गतमित्युपक्रम्य नानृत घञेच मासमरनीयाच्च स्त्रिय-
 मुपेयावास्य पल्लू*लनेन घासः पल्लूलयेयुरेतिद्वि देवाः सर्वं न कुर्वन्तीति
 विहितानि व्रतानि प्राकृतव्रतानामेव गुणविकाररूपाणि दाक्षायण्य-
 ज्ञस्यैव दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपत्वेन तत्तद्गुणव्रतयोरपि तथात्वस्योचि-
 तत्वादिति प्राप्ते चातुर्मास्यव्रतव्रदमावास्येष्टिद्वयान्तरालेऽपरपत्र श्वै-
 तद्गतम्, प्राकृत तु प्रतिप्रयोगं व्रतोपायनादिव्रतविमोक्तान्तकालमेवेति
 तयोर्भेदात् । स एतमर्द्धमास यज्ञो विततस्तस्यैतद्गतमित्यर्द्धमाससचि-
 योगशिष्टत्वात् । एतत्प्रकरण एव पठितस्य अतो भार्यामुपेयादिति
 प्रतिप्रसवस्य वैयर्थ्यापत्तेरच ॥

सू० आदिविकल्पः ॥ ९ ॥ •

इंद्रशाना गुणविकाराणामैच्छिको विकल्पः प्रतिप्रयोग स्यात्
 दर्शपूर्णमासनिष्ठस्य यावज्जीविकत्वस्य विकारेष्वपि प्ररत्तेरिति प्राप्ते

* जित्तिरीषसंहिताद्वितीयाकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमानुषाके पल्लूलनेन घञ्च
 गुष्टिमाधनमुषादि तेनास्य घासो न शोषयेयुः, यस्माद्धेया पूज्या एतत्सर्वंमनृतवद-
 नादिकं न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । पल्लून धातुं प्रचालनच्छेदनयोरिति
 महीधराचार्या गुरुपञ्च महिताया त्रिगतमाभ्यामे द्वादश्या कविदकाया पाहु ।

प्रथमप्रयोग एवायं विकल्पः कर्मधर्मरूपाणां विकारे प्रवृत्तावपि कर्तृ-
धर्मस्य यावज्जीविकत्वस्य तदयोगात् ॥

सू० यूपविरोहणम् ॥ १० ॥

*यस्य यूपो विरोहति ईश्वरः पराभवितास्त्वाष्ट्रं पशुं साण्डं ह्यगं लो-
मशं पिङ्गलं वभुं बहुरूपमालभेतेति विहितं द्विवयूपेऽद्भुरोहणनिमित्तकं
कर्म विकृतावेव प्रवर्तते । तासां हि सुन्याश्रिवृद्ध्या दीर्घतन्त्रित्वात् ।
प्रकृतौ दीवाकाले द्विवस्यानुच्छ्रितस्य यूपस्याल्पेन कालेन विरोहणासंभ-
वादिति प्राप्तेऽनुच्छ्रितस्यापि यूपस्य विरोहणसंभवात्प्रकृतावप्यविकृष्टम् ।
संस्कारैकदेशयुक्तपलाशेऽपि यूपपदप्रयोगादवस्थाविशेषस्य निमित्तको-
टावप्रवेशात् ॥

सू० तमपरम् ॥ ११ ॥

यद्वीष्टा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत तत्रैवास्य पूर्वाऽग्नि-
रिचतः स्यात्तमपरमन्ववधाय यजेतेति श्रुते तमपरमित्यनेन पुराणाग्नि-
द्रव्यसमीपदेशो लक्ष्यते । पूर्वाऽग्निर्यथा यजनीयदेशस्यापरभागे भवेत्ता-
दृशे द्वेषे यजेतेत्यर्थात् । नदीमन्ववसिता सेनेत्यादौ नदीसमीपदेशभा-
नात् । अथवा तं पुराणाग्निदेशमेवान्ववधायान्नित्यापरं यजेत पुनर्य-
जेतेत्यर्थः । पुराणस्यण्डिलस्य तत्रैव सत्त्वेन तद्रुपयैव यजेतेति यावत् ।

* तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमानुषाके यूपविरोहणाय
प्रिवत्प्रकरणे मन्त्रः, अमुष्यं वा सतस्मादुष्यं कृत्वा पशवोवीर्यमपक्रामन्ति यस्य यूपो
विरोहति त्वष्टा अहु रूपमानभेत् त्वष्टा वै रुपाणामीशे यस्य रुपाणामीशे सास्मिन्
पशुन् वीर्यं यच्छति=नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ।

तदर्थस्तु यस्य यजमानस्य यूपो विरोहणमद्भुरान जनयति सतस्मात् यजमानात्
पशवो वीर्यमपक्रामन्ति किं कृत्वा अमुष्यं यशमसुरेभ्यो हित कृत्वा तदेनदपक्रमयं
नियारयितुं त्वष्टदेयताकं वसुधर्षापितं पशुमासभेन त्वष्टा द्वि रुपाणां स्वामी, "त्वष्टा
वै पशुनां रूपकदिति," युत्यन्तरात् अतः पशुनां त्वष्टा रूपस्वामी यजमाने तान्य
यूपोयं च निष्कृति ततो नास्मान् पशयो वीर्यमपक्रामन्तीति सायनाचार्याः तैत्ति
रायब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमानुषाके ।

+ यत्रैवास्तेति तु पुं ।

वचनात्पुनर्विनियोगे आह्वयनीयादेरिव निरट्टिकत्वाभावात् नद्याः
सजलत्वेन सेनाश्रयत्वायोग्यत्वेन तत्र तीरलवणायामपि प्रकृते तदभा-
वात् । कांस्यासनकृतासनयोरासनत्वाविशेषेऽपि योग्यतयैव भोज्यभोक्तृ-
धारणे व्यदस्ययैव विनियोगदर्शनादिति प्राप्ते मध्ये चिन्ता ॥

सू० सोमे प्रतिषेधः ॥ १२ ॥

उक्तवचने वपनोत्तरकालीनानामिष्टिपशुसोमानामविशेषेण यदहणा-
त्सर्वोद्गं पुराणानिद्रव्यमिति प्राप्ते पुनर्वास्तु वा एतत्क्रियते पुनर्वा एत-
त्प्रयान्ति यत्रैवाग्निचित्सोमिन यजेत तदेता एकाविंशतिलोकात्म्युणाम् उत्त-
रवेद्यामुपनिधाय यजेतेति वचनान्तरेण सोमे द्रव्यान्तरविधानात्सामान्य-
वचनेनेष्टिपशुग्रन्थयोरेव पुराणद्रव्यविधिः पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु यदीष्टिये-
ति वाक्येऽपि सोमस्य विशिष्य यदहणान्यथाऽनुषपच्योत्तरवेदिपुराणाग्निद्र-
वस्यैकविंशतिलोकात्म्युणानामप्यग्निचित्कर्तृकसोमे ममुच्ययः सोमानन्त-
र्गतेष्टिपशुनां स्वेकाविंशतिलोकात्म्युणाभाव इति इत्येतादुत्तरमग्निचित्कर्तृ-
कसोमे लोकात्म्युणारूपगुणान्तरविधिरयमेव । अन्यः सर्वोऽव्यस्यैवायंवादः ।
इष्टिपशु-शब्दो च सोमप्रयोगान्तर्गतेष्टिपशुमात्रपरायति न कापि पुरा-
णाग्निद्रव्यस्य पुनर्विनियोगः ॥

सू० साग्निचित्यानाम् ॥ १३ ॥

एकाविंशतिलोकात्म्युणाभिरेषा पुनश्चितिः साग्निचित्यक्रतुष्वेव
स्यात्तत्प्रकरणे पाठादिति प्राप्तेऽनग्निचित्येष्वेव व्यपदेशविशेषात् अग्निं
चित्वा यजेत इत्यनुत्वा अग्निचित् मन् यः सोमेन यजेत इत्युक्त्वा सोमे-
ऽनग्निचित्यस्यैव भानात् । विश्वजिति सर्वेष्टे यहीतव्या चप्यग्निष्टोमे
यहीतव्या इत्यत्र व्यपदेशभेदेनैव विश्वजितोऽग्निष्टोमेतरसंस्यस्य यद-
हणात् । किंच प्रथा एषोऽस्माल्लोकात् अप्रते योऽग्निं चिनुते न या एत-
स्यानिष्टकानुतिरवकल्पते या या एषोऽनिष्टकामाहुति जुहोति व्रथति
वै सा ता सुवर्ता यज्ञोऽनुपराभवति यज्ञ यज्ञमानो यत्पुनश्चितिं चिनुन
चाहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति वाक्यशेषेऽनिष्टकानुरेतेषु श्रवणभोक्तृनाद-

नग्निचित्यानामेवानिष्टकृत्वेनोपस्थितेरग्निचितः केवलसोमयाग एवाय
गुणविधिः । इय पुनश्चितिरप्रसृजणेत्युच्यते, या तु समृद्धयौ पुनश्चितिः
सा पुराणाग्नाज्यत्र वेति विकल्प इत्याकारे स्थितम् ॥

सू० प्लाक्षम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ प्लाक्षमुत्तर बर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरवद्भ-
तीति श्रुत प्लाक्षशास्त्रामय बर्हिः सनिहिते सवनीयपशावुत्कृष्येत उत्तर
पदविशेषणेन सवनीयपशोरवोपस्थिते. यद्वा तिथ्यावर्हिस्तदग्नीषोमी-
यस्येति वाक्यस्य.वान्तरप्रकरणादृतीयस्त्वाच्च । पञ्चावत्तावद्भुजे जामद-
ग्न्यप्रयोगेऽसभयत्रिवेशस्य प्राकरणिक्तस्यापि चतुरत्रत्तस्योत्कर्षेदर्शनादिति
प्राप्ते उत्तर-शब्दस्योत्तरपश्वङ्गे लक्षणापत्तेरुत्तरवाक्य एव तस्याऽदानाधा-
रत्वेन विनियोगविधानाद्विषयकार्ययोर्वाध्यवाधरूपभावाभावादनुत्कर्षः ॥

सू० पशुपुरोडाशार्थम् ॥ १५ ॥

सवनीयस्य पशोः क्रमेऽग्नीदग्नीन्विहरवर्हिस्तृणीहि पुरोडाशान-
लदुह पशुने देहीति प्रैयः श्रुतः । तत्र बर्हिस्तरण परार्थं पुरोडाशार्थे
च । उभयोरविशेषेण सनिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च, मध्यन्दिनतृतीय-
सवनयोरप्येवमेव प्रैयदर्शनात्तत्र च पशोरभावात्तद्वैकल्प्याय केवलपुरो-
डाशार्थमेव वेति प्राप्ते ऐष्टिकेण प्रत्यक्षस्य बर्हिर्विधिरेभावादनुपपन्न बर्हि-
स्तृणातीति सौमिकबर्हिर्विधिः सत्त्वाच्च तस्यैवाय स्तरणार्थः प्रैयः ॥

सू० यथाभागम् ॥ १६ ॥

भूमौमन्त्राधिकरणे यथाभाग व्यावर्तयामित्यादिमन्त्राणा विकल्प
उक्तस्ते देयते सत्रोध्य विभजन विदधति देवताना यागसवन्धित्यात्
सद्यद्भद्रव्यक्त्यात् । चेतनत्वेन सत्रोपनाहृत्याच्चेति प्राप्ते पिण्डाज्यात्र
सत्रोध्यौ । तपोदंजतातोऽन्तरदुत्यात् स्वधित्याच्चचेतनानामपि सत्रो-
धनदर्शनात् देयताया अपि शब्दरूपत्वाच्च ॥

० नृणादीति वा ।

† यथाभागमिति पुस्तकान्तरस्वपाठान्तरं तु न पुस्तकम् ।

सू० एतेन ॥ १७ ॥

इदमनेरिदमानीयोमयोरिति मन्त्रयोरपि पूर्वव्यायेन पिण्डयि-
भागार्थे प्राप्ते तत्संयुत्य द्वैधं कृत्वाऽभिमृशेद्विदमनेरित्याम्बानाद्वि-
भक्तयोरपि देवतानिर्देशः । आग्नेऽानीयोमाभ्यामिति मन्त्रयोस्तु चतुर्थी-
निर्देशादसंदिग्ध देवताऽभिधायित्वम् ॥

सू० *पुरोडाशगणे ॥ १८ ॥

यत्र बहूनां पुरोडाशानामेकः पिण्डस्तत्रापि यथाभागं व्यावर्त-
यामिन्यविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विभागस्य पिण्डद्वैधीकरणार्थ-
त्वादिति प्राप्ते व्यावर्तध्वं भगो वो विभज्जत्वित्यादिरीत्योहेन प्रयोगः
पिण्डद्वित्वेऽपि हविषां बहुत्वेन तेषां परस्परव्यावृत्तेरभिधेयत्वात् ॥

सू० उत्तमयोः ॥ १९ ॥

अन्त्योपान्त्यपिण्डविभागेऽपि हविर्वहुत्वानपायादूहेन प्रयोगे
प्राप्ते यथा प्रकृत्यविकृत एव मन्त्रः पूर्वहविषां व्यावर्तितत्वेन द्वयोरपि
हविषोर्व्यावर्तनीयत्वात् ॥

सू० सर्वत्र ॥ २० ॥

पुरोडाशगण एव देवतानिर्देशो विभागन्यायेन सर्वेषां हविषां
स्यादिति प्राप्ते महतः पिण्डादेकैकस्य हविषः प्रमेण पृथक्करणद्वारा-

* तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयानुशाके मन्त्राः अङ्गि-
रसो वा इत उत्तमाः सुश्रे सोऽकमायन् तदुपये यजत्रास्त्यभ्यवायन् तेष्वयन्
पुरोडाशमभूत्कुर्यन्त तमवृषचिन्द्राय धियस्य यत्स्यते धियस्य चिश्येभ्यो
देवेभ्यो धियचेति स नाधिपत तमवृषचयये धियस्येति सोऽग्नेयेऽधिपत यदाग्नेयोऽष्टा
कपालाऽभायास्वायाश्च पार्श्वमास्या चाच्युतो भवति सुशर्मस्य सोऽकस्याभिजित्ये इति
अङ्गिरोनामका अययः इतः भूनाऽनात् उत्तमाः उद्गततमाः त्वरवा निर्गताः स्यर्गं प्राप्नुः
तत्र स्यर्गं त अयय यजत्रास्तु यजत्रभूमिभिलस्य समागतः तन्वा भूमि पुरोडाशाभि-
मानो देवः स्वशरीरमन्तर्धाप कूर्मशरीरो भूत्वा प्रकण्ठेण पलायते त इष्ट्या त अयये
ऽयन् इन्द्रादीनां मध्येऽन्वमर्म्म त्या वास्यामः त्य धियस्य त्वमयतिष्ठस्येति ततः स
पुरोडाशो नातिष्ठत् अन्येषु तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् अतोऽदिनदृषेऽप्यष्टाकपालः पुरो-
डाश आग्नेयः अकृतः कर्तव्यः तेन स्वर्गाभिजयो भयतर्गति स्युयनाचाप्याः ।

† भागोवेति तु पाः ।

क्रमादेव तत्तद्देवताऽवधारणस्य वृत्तत्वादन्योपान्त्यपिण्डयोर्मध्ये कः
पिण्डः किंदेवत्य इति निर्धारणायोगाद्दृष्टार्था देवतानिर्देशोऽपि तयोरेव ॥

सू० चरुपुरोडाशाः ॥ २१ ॥

यत्र चरुं पुरोडाशार्थं च व्रीहिनिर्घोपादितपडुलीवरणान्त-
क्रिया वृत्ता तत्र तेषां तन्त्रेणा*धिपवनस्यासम्भवात्तस्मिन्नेव काले विभागः
प्रसक्तः स चामन्त्रक एव कार्यः प्राकृतकालाद्विवकालत्वेन मन्त्राप्रवृत्तेः ।
साकंप्रस्थायीये कुम्भीता दारुपात्रेषु दोहानां यहणदशायामवदानधर्मा-
णामन्यकालत्वादेव प्रवृत्त्यभावादिति प्राप्ते ऽवदानादिप्रदानान्तेरूप-
दार्यप्रथमावयवरूपहविष्यहणस्याभिक्रमणादितः पूर्वकालिकस्य कुम्भी-
भिरेव वृत्तत्वाद्दारुपात्राणां होमकरणत्वनिर्वाहकस्य यहणान्तरस्याप्राकृ-
तत्वेन चतुरवदानरूपत्वाभावात्तत्तदवयवोपस्तरणादेरप्रवृत्तावपि हवि-
र्विभागस्य समृद्धार्था पुनश्चितिः सा पुराणाग्नावन्यत्र वेति विकल्प इत्या-
करे स्थितम् ॥ सामर्थ्यवशेन प्रागेव करणेऽपि प्राकृतत्वानपायात्तदङ्ग-
मन्त्राणां च प्रधानानुसारित्वावश्यम्भावात् पाशुकप्रयाजानामन्यकाल-
त्वेऽपि तन्मन्त्राणामिव प्रवृत्तिः ॥

सू० एकान्ते ॥ २२ ॥

यत्र चरुः पुरोडाशश्च व्यतिपक्तास्तत्र क्रमानुग्रहायैकैरुशो
विभागः कर्तव्य इति प्राप्ते चरुणा सर्वेषामेकः पुरोडाशानामेक इति
द्वावेव राशौ युगपत्कर्तव्यौ तन्त्रभावे क्रमविपर्ययासाभावात् ॥

सू० इदममुष्य च ॥ २३ ॥

तत्रैव देवतानिर्देशो न कार्यः । अव्यतिपक्तेषु तेष्वनध्यवसाना-
भावात् । व्यतिपक्तेषु तु क्रमविरोधापत्तेरिति प्राप्ते चोदकप्राप्तस्य बाधे
मानाभावादिदममुष्यामुष्य चेत्यादि रीत्या समुच्चित्य देवतानिर्देशः
कर्तव्य एव । तदभावे कस्य राशेरधिवापः कार्य इति सन्देहापत्तेः
तत्रानुष्ठाने क्रमस्यानङ्गत्वात् ॥

सू० सर्वपृष्ठायाम् ॥ २४ ॥

बहुपुरोडाशानामेक एव पिण्डोयत्र विहितस्तत्र प्रदानकाले
हविर्भागस्यावश्यकत्वाच्चबुपुरोडाशाधिकरणन्यायेन तदैव विभागमन्त्रः
प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते प्रदानकालेऽव्यविभक्तानामेव हविषां प्रतिद्वयत्वं
प्रदीयमानतया हविर्विभागस्यैवाभावाच्च तद्वृद्धमन्त्रवृत्तिः ॥

इति संक्षेपं भाट्टद्वीपिकायां त्रयोदशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ त्रयोदशाध्याये चतुर्थः पादः ॥

सू० वाजिनेन ॥ १ ॥

चातुर्मास्येषु वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र तादर्थ्यंचतुर्थ्यां यागोत्पत्ता-
वेव सर्वस्य वाजिनस्य यागे विनियोगेनान्यत्र पुनर्विनियोगस्य शेषा-
स्त्विष्टकृत इत्यादाविद्य शेषपदाभावे स्वेच्छया कर्तुमशक्यत्वाद्वाजिनेना-
पसिञ्चतीति विहितमुपसेचनं च प्रयोक्तव्यं सदन्वद्वाजिनमाप्तिपतीति
प्राप्ते यागोत्पत्तौ विनियोगश्रवणेऽपि परार्थोऽऽमित्रोऽनुनिष्पन्नस्य वाजि-
नस्य विनियोगकाङ्क्षायां यागोपसेचनयोः समकालप्रवृत्तेरसंयुक्तोत्पन्नधौ-
वाङ्मस्यैवाभयत्र विनियोगसम्भवाच्च वाजिनान्तरमुत्पाद्यम् ॥

सू० आमिक्षायाम् ॥ २ ॥

अस्ति सोम इव वाजिनस्याप्यनुवपट्टकारः । स च स्विष्टकृद्रूप
एव प्रधानद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् । अत आमिक्षायां सोम इव वाजि-
नस्याप्यनुवपट्टकारः, स च स्विष्टकृद्रूप एव प्रधानद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वा-
दत आमिक्षायागीयस्थिष्टकृतं प्रत्यामनेत् । अनिज्याशेषव्यङ्गैर्वागः
स्थिष्टकृतमिवेति प्राप्ते वाजिनाऽनुवपट्टकारस्य वाक्येन वाजिनमव्यन्धा-
द्वाजिनैरुशेषप्रतिपत्तिरूपत्वेष्यामिक्षायागशेषस्य प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अनि-
ष्टकृतोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृतो न बाधः ॥

सू० तस्य वाजिनम् ॥ ३ ॥

अनुवपट्टकारस्य सौमिकानुवपट्टकारवत्स्विष्टकृत्विकारत्वात्प्रकृतितः प्राप्त सङ्गदवदानादि कर्तव्यमिति प्राप्ते ऽनुपदेनाव्यवहितपूर्वत्वस्य प्रती-
तेर्वपट्टकारमन्वय्यो वपट्टकार इत्यर्थेत्यावदानादिना विप्रकर्षे बाधापत्तेर-
वदानादिविशिष्टकृमिक्रयागद्वये द्वितीयस्यानुवपट्टकार इति व्यवहाराभा
वात्पूर्वावत्तशेषादेव यागः कार्यः, अत एव त्रयाणां हविषां स्विष्टकृतेन
समवद्यतीति न्यायप्राप्तानुवादः । त्रयाणामित्यस्य सौमवाजिनधर्माणा-
मित्यर्थः, तेषामेवोपक्रमात् ॥

सू० विशाखत्वम् ॥ ४ ॥

मैत्र श्वेतमानभेत वारुणं कृष्णमपा चैपधीना च सन्धाववक्राम
इति प्रकृत्य श्रुते विशाखो यूपो भवतीति वाक्ये विशाखत्वस्य श्लक्ष्णाय
त्वादिवद्दृष्टार्थत्वादयमभागे द्वे शाखे यूपस्य सम्पाद्ये इति प्राप्ते वाम
णप्रघासिकविहारद्वयवत्कार्यार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वायोगात् पशुनियो-
जनस्थान एव शाखावान् यूपः सम्पाद्य । अत एव द्वे ह्येते देवते समृध्या
इति वाक्यशेषे देवताभेदेन यूपद्वित्वानुपहोक्तिः कार्यार्थत्व एव युज्यते ।
विशाखे यूपे त्रेता आलभ्यन्त इत्येतद्वाक्यशेषे त्रेतानां प्रथममारिणं
कामाय मध्यम इत्यादिना शाखात्रये पशुबन्धनोक्तिरपि युज्यते ॥

* तैत्तिरीयप्रद्विताया द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमानुयाके च मन्वा ।
मैत्रा ७ श्वेतमानभेत वारुणं (कृष्णमपा) चैपधीना च सधाववक्रामो मैत्रार्वा
श्रौपधयो वारुणीरापोऽपा च खनु वा श्रौपधीना च रसमुपजीवामो मित्रावक्रावेष्य
स्येन भागधेपेनोपधादिति ताववास्मा अच प्रयच्छतोऽचाद एव भवति इति=तदर्थस्तु
संधिशब्द कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा मूत्रकारा व्याख्यातवान् अपा
चैपधीना च सधाविति प्राच्यि शरत्पतिपत्नी अपि चापा चैपधीना च सधाविति
श्रुत्योर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्ये इत्यर्थं श्रौपधानामुपकारत्वेन मित्रसद्वधित्य साधु
प्रयाग उभयरसापजीवनेन प्रवृत्ता । एतदेवामिमेत्य संधि प्रवृत्ति अत्र चैपधीना
च सदानभत उभयस्यावर्धयति ।

। पुनस्तत्रैव यूपस्य शाखाद्वय विधने, विशाखो यूपो भवति द्वेदेते देवते
समध्ये इति विविध शाख यस्यासां विशाख तदिदं मूत्रकारो दर्शयति विशाखो
यूप इति यदुच्य रथनायास्तद्विशाख यदुपयुमे शाखे अष्टा शोचवपल स्यातामिति
सायनाचाया ।

सू० एतेन यूपकर्म ॥ ५ ॥

शाखायामेव नियोजनान्नात् खले वालिवत्तस्या धूपत्त्वाच्च तत्र यूपधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते धर्माणां पशुनियोजनरूपकार्यार्थत्वात् खले-
वाल्या अपि स्वरूपाविघातकाञ्जनादीनामिष्टत्वाच्च भवन्त्येव धर्माः ॥

सू० ऊर्ध्वम् ॥ ६ ॥

रथनापरिव्याणार्थं नाभिद्वयं स्थलमवशेष्य तदूर्ध्वमेव शाखाभेदः
कार्यं इति प्राप्ते शाखास्वेव परिव्याणस्यावश्यकत्वादुपरादृष्टिः कतिप-
याङ्गुलैर्ध्वमेव विशाखता ॥

सू० अग्रमध्य-शब्दौ ॥ ७ ॥

दिवमयेण मा लेखीन्तरितं मध्येन मा हितीरिति मन्त्रस्य
दुलेखनान्तरित्विसयोरसम्भवेनासमवेतार्थत्वाच्च विशाख ऊर्ध्व इति प्राप्ते-
ऽग्रमध्य-शब्दयोरसमवेतार्थत्वाभावादपाभ्यामित्यादिरूहः कार्यं एव ॥

सू० सहोपरम् ॥ ८ ॥

पञ्चारवि यूप पृश्नति यजमान समितौदुम्बरीभवति नाभिद्वयं
परिव्ययतीत्यादौ यावान्भाग उपरान्तनिखन्यते तावता सहैवैतानि परि-
माणानि चतुर्हस्ता सूक्ष्मेत्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् । पुरुषस्य
नाभियंथा मध्यभागस्तथा यूपमध्यभागस्य तेन बोधाच्चेति प्राप्ते खता-
दूर्ध्वमेवैतानि परिमाणानि । चतुर्हस्ता सूक्ष्मेत्यादिवाक्येषु तथा दर्श-
नात् पुरुषनियोजनादिकार्यार्थत्वात् । खातोपरिभाग एव नियोज-
नात् । परिव्याणदशाया खातस्याप्रकृतत्वेन स्वनाभिपरिमाणस्य तदूर्-
ध्वमेव सम्भवात् । एतन्निशत्यरथादिपरिमाणान्तरपक्षे मध्यभागे परि-
व्याणसम्भवाच्च ॥

सू० यजमानेन ॥ ९ ॥

दुश्च्युत्तिभेदेनारवितारतम्यादनियमेन यस्य कस्याप्यरवियंताः
प्रयोगप्राशुभावादिति प्राप्ते यजमानेन समित इति वचनान्तरैक्यास्य-
तथा तदीयारविभिः समित इत्येव नियमनाच्च तथा ॥

सू० अध्वर्याः ॥ १० ॥

ध्याममात्राणि पतपुच्छानि भवन्तीत्यग्नौ श्रुतं तत्र कर्मण्यध्वर्याः
प्रवृत्तत्वादनियमात्रियमस्य युक्तत्वाच्च तस्यैव व्यामो याहाः । शूर्पेण
जुहोतीत्यत्र कर्माङ्गशूर्पस्यैव यहणदर्शनादिति प्राप्ते यज्ञमानसमानव-
त्तस्यचोदित्वादनियमः । शूर्पस्य तु तदर्थमेवासादनविधानाद्वैपम्यम् ॥

सू० चतुरः ॥ ११ ॥

निर्यापे चतुर्मुष्टिपरिमाणस्याप्यनियमेन यस्य कस्यचिन्मुष्टौ प्राप्ते
अस्माद्राशेर्मुष्टिमादत्स्वेति प्रेरितस्य चैत्रादेः स्वमुष्टिपरिमितस्यैवादान-
दर्शनादध्वर्यारेव मुष्टिः ॥

सू० परिधीय ॥ १२ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रुतम् । अग्निष्ठ ऐकादशिना रशनाः परिधीय
वासयतीति अत्र रशनाभिः परिव्याणेनाग्निसमीपस्यं यूपं संस्कर्यादि-
त्यर्थः प्रकृतौ त्रिवृता यूपं परिधीयेति श्रवणात् । अत एव वैकृतवाक्ये
द्वितीयासप्तम्यो सक्तनितिद्यत्तत्र जयानितिबच्च गुणप्रधानतापरे । परि-
धीयेति च प्रकृतिलिङ्गस्योगात्प्राकृतपरिव्याणनिवृत्तिः । परिधौ पशु
नियुञ्जीतेति वचनेन यूपनिवृत्तेर्दर्शनादिति प्राप्ते मध्ये चिन्ता ॥

सू० तासामेकाम् ॥ १३ ॥

नाभिदघ्नस्यले सर्वोसा परिव्याणासम्भवे नैकामेव तत्र परिधीया-
न्वाभिर्यथाऽवकाश परिव्याणम् । अथवा प्रकृतावपि रशनाद्वयस्य परिव्या
णायप्यपरोक्ष एव नाभिदघ्नभाग इति तं देशमन्तर्भाष्यैव परिधीयते ।
अतोविद्वतावपि सर्वाभिर्युगपदेव नाभिदघ्न परितः परिव्याणमिति प्राप्ते
पुनर्मध्ये चिन्ता ॥

सू० एतेनैकादशिन्याम् ॥ १४ ॥

वैकृतद्वैरशन्येऽप्येका विहितस्यले परिधीयेतरा यथा ऽवकाशमिति
प्राप्ते युगपदुभाभ्या परिव्याण प्रकृतिः ॥

सू० स्थितादुत्तरम् ॥ १५ ॥

एकादशभीर्यनायुगैयुगपत्परिव्याण्ये तासां पुनरुपादानवेलायां युगपदेव मोक्षप्रसङ्गः । तथा च पतयूपपरिव्याणार्थरचनादानक्रमलोपापत्तिः । अग्निष्ठाद्वे द्वे रग्ने आदायैकैके पतयूपं द्वाभ्यां द्वाभ्यां परिव्ययतीति पृथग्निष्ठापादानकोप*दानश्रुतेः । तस्माद् द्वाभ्यां द्वाभ्यानेकादशहत्वोऽग्निष्टः परिधीयेत ॥

सू० तन्त्रं यूपमन्त्रः ॥ १६ ॥

युवा सुवामा इति होत्रो मन्त्र एकादशवारं प्रयोक्तव्यः प्रतिप्रधानप्रतिप्रधानं गुणार्त्तरिति प्राप्ते क्रियमाणानुवादिमन्त्रस्यादृष्टार्थत्वेनाशुक्लमाणाविशेषत्वात्तन्त्रैव । प्रति प्रधानमिति न्यायस्तु परिशीरसीत्याध्वर्यधमन्त्रपरः । तस्य करणत्वेन दृष्टार्थत्वात् ॥

सू० आदास्थितादुत्तरम् ॥ १७ ॥

परिधीय वासयतीति श्रवणादीनिष्ठाधिकरणकेन परिव्याणकरणेन वासनेन रशनाः सस्कुपादित्येवार्थः । विभक्तिजत्यासस्य वासयतिपदवैयर्थ्यस्य चायुक्तत्वात् । अथ यद्रग्निष्ठादधिरशना विद्ध्यन्ते तेन सर्वोऽग्निष्ठा इति वचनेऽग्निष्टवाससंस्कृतरशनासम्बन्धेन पतयूपानामप्यग्निष्टतासम्पत्तिक्रमेण रशनासंस्कारत्वावगमाच्च । रशनासंस्कारके वासे गुणद्विधायकस्य परिधीयेत्यस्य धर्मग्रहणासमर्थत्वेन कालभेदेन च प्राकृतपरिव्याणानिश्रुतेः ॥

सू० ऐकादशिनान् ॥ १८ ॥

शान्निचित्ये विहृतिप्रकृतौ श्रुतम् । स्वर्गाय वा एष लोकाय चीयते यद्रग्निवंज्र एकादशिनी यदानावेकादशिनो मिनुपादुञ्जैवैतं स्वर्गाल्लोकादन्तर्दधाद्यत्रमिनुत्यात्स्वरुभिः पशून्यध्वपेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण स्वर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून्ध्वयतीति । अत्र

* अग्निष्ठापादानकोपादानेति वा ।

† सुवर्गादिति पा० ।

प्रकृतितो यूपैकादशिन्या एकरूपस्य च पक्षतः प्राप्तो यद्वैरयूपो निय-
 म्यते तर्हि पाशुक्रजायनीवाग्न्यन्यापिनैवेतरनिरृत्तिसिद्धेरैकादशिनप्रति-
 पेधो व्यर्थः स्यात् । अतः पशुनियोजनातिप्लकाष्टसमानस्यैकरूपमित्य-
 नुवादः, अनुवादे च गौणी न दोषः । प्रतिपेधश्च यूपमामान्यस्यैव ।
 यमाकृतो वा यूपो विधीयत इति न यूपगरीरवटकातिरिक्ता धर्मा भव-
 न्तीति प्राप्ते यदग्न्यादित्यंशेन निपेधस्यैव यत्र मिनुयादित्यंशेन विधेरपि
 प्रतीतिर्भाषाभाषयोश्चेत्स्मिन्प्रयोगेऽसम्भवात्तदुभयसमाधित्सपेध प्रयत्न-
 मानो विधिज्ञानेनैव यूपानुद्धिरय संख्यामात्र विहितं विदधाति । एकां सामि-
 धेनीमत्याहेति यत् । अत एव नैनमिति याग्यद्वये नोभयसमाधियुज्यते ॥

सू० तेषाम् ॥ १९ ॥

ते वैकादश यूपाः शौचतस्येऽहन्येऽ संमीयेरन् प्रकृतिवदिति प्राप्ते-
 ऽङ्कानां प्रधानकालत्वात्सद्यः मुत्यायामेव तेषां समानम् । प्रकृतौ पशु-
 पस्य तन्वभूतो यूपोऽनीषोऽनीषपर्यंत्येन पूर्णः सतिताऽप्ययंशेनाग्नौ
 यूपाः परेऽप्येव संमातव्याः । शौचभृताष्टयहीतस्य प्रकृताद्येकपात्रत्वेऽपि
 पशुपर्यंत्येनैव पशुविभागदशनात् । अत एवाग्निष्टमेतदहवद्वयेऽपि
 निष्ठे हि तदहवतस्यमानो भजतीत्यादिना मध्यस्यपूरस्यैवाह्वयणे
 देवपश्यातम् हेतूक्त्येन महान्येषां दशानां कृतेऽप्यह्वयणे तत्तत्स-
 स्काराणां परेऽपि प्रधानकाल एव करिष्यन्नाद्यतया तनुच्छित्तानन्ना इव
 मुपित एवोत्तिलेपुरिति निन्दाऽऽशानं महच्छते ॥

सू० सद्यः संमानम् ॥ २० ॥

सद्यमेकादशिनो धर्मं पूर्णं यूपेव संमातव्यत्वेनाश्रया तेषामर्गलेऽ-
 न्यकालत्वात्तन्वेलापकारकत्वेऽपि मुत्याकालिकसमानस्य प्रधानमेकादशिनो-
 द्वाहयनीषममात्रेण यशरतिः स्यादिति प्राप्ते प्रकृतौ संप्रपशुमाधार-
 वस्य हेतूक्त्याऽहवकालत्वेन समः सप्यापि हेतूक्त्याऽहव यशः यानो यवता-
 ष्टकाले तापन्मात्रव्यात्कृतंऽपि न मन्वता कृत्वाऽहवैरय विरजते । विह-
 ताऽपि तपेऽहवकृतं समानं तन्वमेव ॥

सू० एतेन सवनीय ॥ २१ ॥

रघनीयोमीपरशनाया अन्यकालत्वादङ्गणे तन्त्रेणोपकारकत्वेऽपि सवनीयकालात्तु कर्मकालत्वात् प्रत्यहमावर्तते यूपस्य सकृत् पशुकाले निखातस्य पुनर्निवननासम्भवेऽपि रशनाभिः प्रतिदिनमेकैक्या परिव्याणसम्भवादिति प्राप्ते यूपान्नस्य परिव्याणस्यापि पूर्वाधिकरणन्यायेन द्वेदनकालिकस्य पशुकाल उत्कर्षेऽपि तन्त्रताऽनपायाच्च रशनाभेदे प्रमाणमस्ति । तेनाग्निष्टरशने पक्षयूपरशनाश्च तन्त्रेणैवोपकुर्वन्ति ॥

सू० अग्नेण ॥ २२ ॥

अष्टुमन्तर्वेद्यष्टु वद्विर्वेदीति लवितस्य देशस्याग्निष्ठेन यूपेनाक्रन्तत्वादन्वे दश यूपा अनियमेन यत्र क्वापि निवेद्याः । पुरस्तान्मिनेतीति वचनाद्वाऽग्निष्ठात्प्राग्देशे प्राक्तस्यक्रमेण समातव्या इति प्राप्ते उद्वद्विष्णाविवस्तृताया वेदेः प्रान्तेऽपि लवितदेशस्यानपायात्तिरश्चीर्मिनेतीत्याहृत्य विधानाच्चाग्निष्ठाद्वद्विष्णाविवस्तृतायाः समातव्याः सर्वेषामपि वेदिप्राग्भागवर्त्तित्वात्पुरस्तान्मिनेतीत्यप्यविबुद्धम् ॥

सू० तेषामन्तराले ॥ २३ ॥

यूपानामन्तरालभागदशके समपरिमाणतायाः समं स्यादिति न्यायेन लाभेऽपि परिमाणविशेषे प्रमाणाभावादनियमे प्राप्ते रयाद्वेष विभिमीत इत्यस्यान्तरालपरतयैव सार्यक्याद्रथात्तन्नात्राणि यूपान्तरालानि कार्याणीति ।

सू० तथा वेदिसंमिताम् ॥ २४ ॥

तुल्यन्यायेन वेदिसंमितां विमिनेतीति वचनान्तरस्याप्यन्तरालपरत्वाच्चशयम्भावादुभयोः परिमाणयोर्धिरूप इति प्राप्ते यूपोपर्याणां यावन्तस्तिर्यग्देशास्तावद्वागैर्षेद्विरभिवर्धनीयेत्यभिप्रायेण वचनान्तरस्यापपुत्तैर्विरोधाभावादधिकृत्यः ॥

सू० यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

यूपेपूदगपवर्गत्वविधानाद्द्विद्वैरानेयकोणमाग्नेशानान्ता यूपा अ-
ग्निंष्टेते दश संमातव्याः । यद्वा अग्निष्ठाधारदेशस्य मुख्यस्येतेष्वसंभवेऽपि-
तत्समीपवर्तिदेशपरित्यागे मानाभावात्तदासन्नदेशस्य प्रधानपशुक्रमेणोप-
स्थितस्याविरोधाय द्वितीयं यूपमग्निष्ठादृच्छित्तो मीत्वा तृतीयमग्नि-
ष्ठादुत्तरतो मिनुयान् । एवं चतुर्थपञ्चमादियुगलानि दक्षिणोत्तरयोर्मोतव्या-
नि । उदगपवर्गा यूपा भवन्तीति वचनस्येवमप्युपपत्तेः । एतेन यद्वाग्नेयश्च
वाहंस्पत्यश्च सौम्यमभितो भवत इति लिङ्गमप्युपपद्यते इति प्राप्ते दक्षि-
णापवर्गाः पशवो भवन्तीत्याहृत्य विधानेनेशानाद्याग्नेयान्तरुमेण पशुनि-
योजने सिद्धे तदङ्गेषु यूपेष्वपि प्रधानसचिकर्षलाभेन तथैव सम्माने प्रसक्ते
प्रवर्त्तमान उदगपवर्गत्वविधिः सम्भवत्सचिकर्षाविरोधेनैव नेतव्यः । तथा
च पशुक्रमेणैव नव यूपा नीत्वा दशमस्य स्थानमतिक्रम्य वेद्मग्निकोणे दशमं
मीत्वा तदुदगभागे एकादशं मिनुयात् । एवं सति द्वयोरेवोत्तमोपोत्तमयोः
क्रमोपरोधः स्यादिति भाष्यकारः । यद्यपि यूपसम्मानोत्तरमेव पशुनियोजन-
प्रवृत्तेरुदगपवर्गतामाग्नेयादीशानान्तरुमेणैव यूपेषु कृत्वा पशून् यूपक्रमेणैव
नव नियुज्य दशमैकादशयोर्व्यत्यासेन निदोजनमपि सम्भवति तथाऽपि
दशमोऽग्निष्ठादित्यादिलिङ्गदर्शनानुगुण्यात्तथोक्तम् । तद्विदं लिङ्गदर्शनं न्या-
योपोद्वलितमेतद्विद्वद्वचनाद्वलीयः सत्प्रकृतौ निविशते, इतरत्तु विद्व-
त्यर्थम् । आचार्येस्तु वाचनिकत्वाविशेषाद्विकल्प एव प्रकृतौ स्वीकृतः ॥

सू० उपरसंमिताम् ॥ २६ ॥

उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोकाकामस्य मध्येन समितां रशनसं-
मितां च मनुष्यलोकाकामस्य चपालसंमितामिन्द्रियकामस्येत्यादिभिर्वचनैः
कामनाभेदेनैकादशानामुपरादीनां विधीयमानं साम्यं परस्परप्रायपाठा-
देकविधमेव स्यादिति प्राप्ते वचनसाधेक्याय प्रायपाठमनादृत्याऽप्यस्या-
न्यविलक्षणमेव स्वीकार्यं यूपपरिमाणतुर्थांशेन दैर्घ्यमुपरस्य विहितमस्ति ।

यूपस्य त्वेकाद्विचयस्त्रिगदरभयो विकल्पिताः । तेन तद्वेदेनोपराणा परि
माणत्रैप्ये प्राप्ते दैर्घ्यं साम्य फलाय विधीयते न तिर्यक्तवेन । अत्रटान्त-
निर्देशो यूपार्धाभागे उपरम् । तस्य ह्यनृणमुपर भजतीति तत्रणनिषेधेन
तदसम्भवात् । मध्यभागस्य त्रिज्यायामरगनावेष्टनपरिमितत्वेन दैर्घ्यतपे
करूप्यस्य सत्त्वादेव तस्य रगनया पृथुत्वेनैव साम्यविधिः । एव चपालेऽपि ॥

सू० व्यत्यस्तपशु ॥ २७ ॥

आग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णवाहंस्पत्यवैश्वदेवेन्द्रमास्तैन्द्राग्नसावि
त्रवाहणानेकादश पशुन्विधाय यामिमा प्रजा आयद्य चरन्ति सा वा
एषैकादशिनीत्युक्त्वा ततो व्यत्यस्तपशुन्प्रक्रम्याग्नेयमग्निष्ठेऽभित ऐन्द्रमै
न्द्राग्न सारस्वत सावित्र सौम्य वैश्वदेव पौष्ण मास्त वाहंस्पत्य वाहण
च विधाय श्रुत तामेता कापेया विदुस्तामेतामतिरात्रवरम आलभेतेति ।
अत्रातिरात्रवरमशब्दोऽहीनपर । तस्यान्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । न तूभय-
तोऽतिरात्रसत्रपर । द्विविधामेकादशिनो प्रकृत्य तामेतामित्याम्नानादुभ
योरप्यहीन उत्कर्षे इति प्राप्ते यामिमामित्यनेन प्रकृतिगामितया बहुक-
र्तृकत्वेन पूर्वस्या निर्देशादुत्तरस्याश्च कापेयपदेन कतिपयसमतत्वकथ
नेन तामेतामित्यनेनापि सनिहिताया एव परामर्शात्कापेय्या एवाहीने
पूत्कर्षः । यत् कल्पसूत्रमाग्नेयमभित ऐन्द्राविति तदैन्द्राग्नेोभयस्य
नामैकदेशमेलनेन निर्देशकमित्यविरुद्धम् ॥

इति श्रीसार्वे भाट्टदीपिकाया त्रयोदशाध्यायस्य चतुर्थे, पाद ॥ ४ ॥

अथ च यूपपाद इत्युच्यते । त्रयोदशाध्यायश्च समाप्त ॥

अथ चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सू० इष्टकाभिः ॥ १ ॥

अग्निचयनसाधनीभूता इष्टकाधातुमप्यो मृन्मप्यो वाऽनियमेना-
पादेया । इष्टका-शब्दस्य घटादिपदज्जातियचनत्ये वा घेदिपदवदा

कृतिवचनत्वे बोधयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धातुमयी-
ष्वप्यविशिष्टत्वादिति प्राप्ते यन्मृच्वापरस्वाग्नेरनाद्यमथ कस्मान्मृदा चाद्वि-
श्वाग्निस्वीयत इति वाक्यशेषाच्चिर्मन्ध्येनेष्टकाः पचन्तीति विहितमाक-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेरत्र मृन्मथ एव । यत्तु मूले इष्टका-शब्दस्य कृतिव-
चनत्वं निरस्याकृतिवचनत्व तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य साधितं तच्चातीवो-
पयुक्तमयुक्तं चेत्युपेतितम् ॥

सू० अश्रिमत्यः ॥ २ ॥

इष्टकात्वाविशेषात् प्रयोगप्रागुभावायानियतसंस्थानवत्त्वे तासां
प्राप्ते इष्टकानां कृतिनिरृत्तिरूपकार्यप्रयुक्तत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावादश्रि-
मन्तरेण तदयोगात्साश्रिका एव भवेयुः । चतुष्टया भवतीति त्वावि-
प्तारस्युद्देशेन गुणमात्रविधिः ॥

सू० समचतुरश्राः ॥ ३ ॥

चतुष्टयसङ्ख्याविधेरविरोधाद्वीर्घचतुरश्रसमचतुरश्रयोर्विकल्पे प्राप्त
दीर्घाद्विपदान्तरसमभिध्याहाराभावे समचतुरश्रस्यैव बोधादश्रिपरिमाण-
चतुष्कस्य समं स्यादिति न्यायेन साम्यमेव ॥

सू० अमृन्मयीनाम् ॥ ४ ॥

पगुशीर्षाद्युपधाने यदन्तरालमुत्पद्यते तत्पूरणार्थमपि कृतिपया
इष्टका निर्मातव्याः । इष्टकाभिरिति वृत्तीयाश्रुत्या चयन प्रति निरपे-
क्षकारणत्यागमात् । तामां परस्परमन्वन्मन्तरेण नैरपेक्षायोगादिति
प्राप्ते निरन्तरनेष्टकामन्वन्मन्तरेण नैरपेक्षायोगादिति
नीयन्तिश्चिदन्तरालस्यैव याचनिकामृन्मयस्तुक्तान्तरालस्यापि सोढ-
य्यतया मृत्पायान्द्राष्टादन्तरालसद्भावेऽपि चितः प्रासाद इति इति
प्रयोगदर्शनाच्च पगुशीर्षादिस्यत्ते इष्टका निधेयाः ।

सू० वर्णापृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

सर्वाङ्घ्र्यानिष्टकानां कुर्यादिति श्रुतो वर्ण-शब्दः श्वेतादिरूपपर एव । अन्यसमवेतकृपायामन्यत्र कर्तुमशक्यत्वादेव तादृशवर्णसमवायिसु-
धागैरिकादिद्रव्यत्वेप चाक्षेपलभ्यः, न तु वर्णशब्द एव तत्परः शब्द-
सयोगादिति सूत्रस्वरसात् । रेखासामान्ये वर्ण-शब्दस्य शक्तिनिष्क्रम-
भावात् । वर्णं तु चाक्षर इति कोशेन नपुंसकत्वापक्षेरेवेति प्राप्ते, अक्षुरेखाः
पश्चाच्च पुरस्ताच्च ज्वालित्वा मध्य इत्यन्तेन नानारेखावतीनामिष्ट-
काना देशविशेषविधानोत्तर सर्वाङ्घ्र्यानित्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य
पूर्वप्रक्रान्तरविधिधरेत्यापरत्वावसायात्सति तात्पर्यं हे तदनुपपत्त्या लक्ष-
णाया अपि न्याय्यतया यावद्विशेषाणां विनियोगविधिभिरेव सर्वरेखा-
क्षेपे सति तदनुवादके वाच्ये तस्या अदोपत्वाच्चोक्तकोशे च-कारेण
पुंलिङ्गपदस्याप्यनुकर्षाद्रेखापर एव ॥

सू० तासां पाके ॥ ६ ॥

आमपक्वसाधारण्येनेष्टकापदप्रयोगात् पक्केटकचितः प्रासाद इ-
त्यादि प्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारेणैव पक्वताप्रतीतेरनियमे नैच्छंती,
कृष्णास्तुपक्वा भवन्तीति कतिपयासु पाकविधानादितरा आमा एवेति
वा प्राप्ते न कृष्णा न लक्षणासुपदभ्यादिति निषेधबलादेवाचीति सर्वासा
पाके कतिपयाना पाके तुपाणा साधनत्वमात्रनियमविधिपरत्वे लाघ-
वादिनेष्टकाः पचन्तीति शाखान्तरे श्रवणञ्च पक्वा एव ॥

सू० स वैहारिकः ॥ ७ ॥

तासा वैदिकेनाग्निनेव पाकः कर्तव्यः । प्रकरणान्तरविहितेषु
हविःश्रयणादिषु तस्यैव कर्माङ्गत्वेन करणत्वादिति प्राप्ते आहवनीये
गार्हपत्ये वा हवीषि श्रयतीत्याहत्य विधानेन वैहारिकस्य पाककरण
त्वेऽपि प्रकृतेऽग्निनेति पदस्य लौकिकपरत्वमेव वाच्यम् अन्यथा तदुपा-
दनवैपर्यापत्तेः । विहाराद्विहितयनस्य घचनमन्तरेण कृतौ लौकिकत्याज-
शयम्भावाच्च तृणारण्यमण्डन्यानामनियमेन प्राप्तौ शाखान्तरे निमन्व्य
नेष्टकाः पचन्तीति नियमार्थं विधिः ॥

सू० मृन्मयीनाम् ॥ ८ ॥

इष्टकासंस्काराणमिष्टकाकार्यार्थत्वेऽपि द्वारांशे नियमविधेराव-
स्यकृतया चमसाधिकरणन्यायेनेष्टकात्वस्याविवक्षाभावाद्दूर्वाघृतादिष्व-
हृतेरभावेनेष्टकात्वज्ञातेरभावाच्च तेष्विष्टकाधर्मा इति प्राप्ते दूर्वैष्टका
उपदधाति घृतेष्टका उपदधातीत्यादाविष्टका-शब्दप्रयोगस्य तद्दुर्मप्राप्ते-
कफलकत्वात् सहस्रेष्टकमनिं चिनुत इति विहितसंख्याघटकत्वाच्च भवे-
युर्मृन्मयीष्वपीष्टकाधर्माः ॥

सू० सिकतातासु ॥ ९ ॥

सिकतानामपि स्थलनियंतकत्वाविशेषादिष्टका-शब्दप्रयोगाच्च
संख्यान्तगत्यवर्यभावेन तथा द्वैवतयेति मन्त्रेष्वैत्रोपधानं भवेदिति प्राप्ते
तासामपरिमिताभिः सिकताभिः पूर्यतीत्यपरिमितविशेषणेन सहस्र-
संख्यावर्हिर्भावाच्चतुर्धाकरणे दक्षिणाशब्दस्यैव तास्विष्टकाशब्दप्रयोगस्य
स्तुत्यर्थत्वाच्च मन्त्रः ॥

सू० चरुसर्वापधम् ॥ १० ॥

रात्रं गाधीधुक्रं चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां निदध्यात्स-
र्वापधं वपतीति विहितयोश्चरुसर्वापधयोस्तपि स्थलनियंतकत्वाविशेषा-
दिष्टकाधर्माः कर्तव्या इति प्राप्तेऽनारब्ध एव स्थण्डिले सर्वापधवपनस्य
समाप्ते च चरुनिधानस्य क्रियमाणतया तत्कार्यापस्यभावाच्च तद्दुर्माः ॥

सू० नैर्ऋतेष्टके ॥ ११ ॥

नैर्ऋती रक्ता उपदधातीति विहितोपधानार्थत्वेनेष्टकाधर्माणां
नैर्ऋतेष्वपि प्रवृत्तिरिति प्राप्ते नैर्ऋतेष्टकासन्धायुष्याधारणिस्यनत्वेपवि-
धानेन तत्प्रतिपत्तिमात्रार्थत्वेन स्थण्डिलनियंतकत्वाभावेनोपदधातेर्गोण-
स्येन न मुख्यधर्माणां तत्र प्रसक्तिः ॥

सू० सहस्रम् ॥ १२ ॥

सहस्र चिन्वीत प्रथम चिन्व्यान इत्यादिवाक्येषु सहस्रादियब्दाः सहस्रदक्षिणऋतुपराः सहस्रेण इजान इत्यादौ ऋतुषु सहस्रपदप्रयोगदर्शनादिति प्राप्ते सहस्रपदस्य चिनोतिधातुत्रियेषणत्वावगमात्सहस्रदक्षिणऋतौ प्राथमिकं चयनं कुर्यादिति व्याख्याने लक्षणापत्तेर्नानुदत्तं चिन्वीतेत्यादाविव स्यण्डिलस्यैव सहस्रत्वम् ॥

सू० दक्षिणाभिः ॥ १३ ॥

स्यण्डिलेऽपि यत्सहस्रत्व तदपि चयनदक्षिणाद्वारणैव । साक्षात्सख्यान्वये वानुदत्तत्वविरोधात् उत्तरजेदिपरिमितस्यने स्यण्डिलवहुत्वस्यासम्भवाच्चेति प्राप्ते सहस्रस्तम्भघटितेऽपि सहस्रमण्डपपदप्रयोगादवयवावयविनोरभेदादद्वुं पिप्लीपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात्सहस्रेऽकैरेव सहस्रत्वम् ॥

सू० सहस्रे ॥ १४ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीति मन्त्रस्य प्रकरणाद् द्वित्रिसहस्रेष्टकचित्त्विपि प्राप्तमङ्गत्व मन्त्रलिङ्गेन सहस्रेष्टक एव सङ्कोच्यत इति नान्यत्र तत्प्रयोग इति प्राप्ते सहस्रपदस्य स्तुत्यर्थत्वेन गुणवादेनाप्यनेकपरतयोपपत्तेर्लिङ्गप्रकरणयोरविरोधात्सर्वचित्यङ्गं मन्त्रः ॥

सू० सहस्रेष्टकम् ॥ १५ ॥

लोक एण द्विद्र एणेति मन्त्रमेव सहस्रजारमावृत्यं सर्वौ इष्टका उपधेयाः । तद्वितरेया नानाविधमन्त्राणां वाञ्छुत्यादिति । प्राप्ते सर्वैरेव मन्त्रैरुपधेयाः । ये त्वधिका मन्त्रास्ते प्रयोगान्तरे उपयोक्तव्ये चतुर्दशभिर्वपतीत्यादिवत् ॥

सू० इष्टकाविवृद्धौ ॥ १६ ॥

यस्या चितौ ये मन्त्राः प्रक्रान्तास्तेरेव मन्त्रैरारत्तैः सा सा चितिः पूरणीयेति प्राप्ते यदेवास्मिन् यद्विद्र तदेतया पूरयतीति वचनेन लोकम्पूण्याया च च एव नूनपूरणे विनियोगात्प्रक्रान्तनियतसध्याकमन्त्रसमा-

स्ताववशिष्टा इष्टकालोक्तम्पृणामप्येणैत्रोपधेयाः पुनःपुनरावर्त्यमानत्वाद्दे-
घायातयात्रीलोकम्पृणैति स्तुतिरूपपद्यते ॥

सू० चितिशब्दः ॥ १७ ॥

पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभूहतीत्यत्र कर्मणि क्तिवं-
न्नेन चितिशब्देनैकैकः प्रस्तार उच्यते । प्रासादादौ स्यपतीनामेका
चित्तिरद्वय निर्वृत्तिति व्यवहारदर्शनात् । अत एव न चयनक्रियोच्यते ।

सू० तस्या एकत्वाच्च ॥ १८ ॥

अग्निं चिनुत इति विधेःप्रासादादभावात् । प्रस्तारपञ्चकविधा-
नादेव पुष्करपर्णरुक्मपुरुषस्वयमातृणानां क्वचन निवेशे प्रसक्ते तेषां पूर्व-
वर्षापर्युत्तरोत्तरविधानं वाचनिक सङ्गच्छत इति तैः सह नव प्रस्तारा इति
प्राप्ते चयनक्रियाया एकत्वेऽपि पुरीषव्यवधानकृतभेदेन तदवयवाना
पञ्चधा विभागसम्भवात्कर्मैकदेशपरश्चिति-शब्दः । अत एव स्वयमा-
तृणा च विकर्णान्म चोत्तमे उपद्रधातीत्युक्त्वा नान्यामिष्टकामुत्तरामुपद्रधा-
दित्यादिना सर्वोपरीष्टकान्तरनिधाननिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, पुष्करपर्णादिच-
तुष्टयस्य त्वनियमेन निवेशे प्रसक्ते नियमविशेषार्था विधिर्न विरुध्यते ॥

सू० गणेषु ॥ १९ ॥

प्राचीरुपद्रधाति प्रतीचीरुपद्रधातीत्यादौ यत्रेष्टकागणानुवादेन
प्राङ्मुखत्वादिक्त विधीयते तत्र चतुरष्टेष्टकासु मुखभावात्प्राङ्मुखकर्तृ-
पधेयत्वेनेष्टकाना प्राङ्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते एकैकस्या इष्टकाया
मुखाद्यसम्भवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राङ्मुखत्वादेरनियमेन
प्राप्तौ प्रागपवर्गा एवेत्यादिनियमार्था विधयः । अत एव प्रतीचोऽनूया-
जान् यजतीत्यस्य वाक्यशेषे प्राञ्चमुत्तम सस्यापयत्युत्तमेनेत एव नु सम्भि-
नतीत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते प्राङ्मुखस्या आहुतीर्विधाय चरमयेतरयोरनु-
सम्भेदेनैवं प्रत्यक्तवमुपपद्यते ॥

सू० पश्चात्प्राचीम् ॥ २० ॥

पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पथ्युन्वास्त इत्य-
त्राप्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते गणेषु तथा सम्भवेऽप्येकस्या तदयोगाद्वा-
क्यशेषे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवाय मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यञ्च-
मिति कर्तुर्मुखवादः । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिति तु कर्ममुखवादः ॥

सू० पुरस्तात् ॥ २१ ॥

पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीरित्यत्रापि कर्तु-
र्मुखवादः । पश्चात्प्राचीरिति पदस्य प्रपूर्वाधिकरणे निर्णयार्थकत्वात्
सविधानाच्चेति प्राप्ते बहुत्वाद्विष्टकानामपश्रग्नियमायांवेव विधी
तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च चत्राण्यावर्तन्त इति नचत्रमण्डलेने
पृकाधिन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥

सू० चित्यां चित्याम् ॥ २२ ॥

वृषभमुपदधातीति श्रुतेः वृषभ-शब्दः पशुपरः क्रूमादिवत्तस्या-
प्युपधेयत्वसम्भवादिति प्राप्ते चित्या चित्या तदुपधानश्रवणेन पञ्चमु-
चितिषु तदुपधाने जानुदग्रत्वविरोधात्त्वामने वृषभमिति मन्त्रोपधेयेष्ट-
कापरोऽय वृषभशब्दः ॥

सू० एतेन मन्त्रलिङ्गाः ॥ २३ ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि जानुदग्रत्वाद्यविरोधेन सुद्रजीया-
नामुपधानसम्भव इति प्राप्ते तदुपधानसामुपधानो मन्त्र इति स्पृत्या
प्राणभृत्यदघटितमन्त्ररूपत्वेनोपपत्तो न प्राणिसानिपेधमङ्गोचो युक्त
इति ॥

सु० तद्द्रव्याणि ॥ २४ ॥

एतेष्टका उपदधातीत्यादावपि घृत मिमिठिर इत्यादिमन्त्रैश्च-
धान मृन्मयीनामेव प्राणभृत्यायेन विधीयत इति प्राप्ते घृतद्रव्यसंयोग-
धान घटे दूर्येन तत्सम्भवात् । पुष्करपर्णस्येव तद्भिद्रुमन्त्राणां क्रम-
प्रकरणयोरभावात् । वृषभादिवद्विरोधाभावाच्च ॥

सू० पिकर्णी ॥ २५ ॥

पुष्कमण्डलेष्टका उपदधातीत्यादिना श्रुतामण्डलादीष्टकानामोऽ-
न्यर्थकत्वाय परिमण्डलाद्याकारा भवेयुरिति प्राप्ते चयनरूपकार्यार्थता-
विरोधाच्चतुरश्राणामेवैतानि नामानि ।

सू० मध्यमायाम् ॥ २६ ॥

चयनाधारभूमेस्तरेवेदिधर्माः कार्या इति प्राप्ते प्रकृतौ मध्यमो-
पसदि विहिताया उत्तरवेदेः स्याने एव विहृतावर्नेर्विधानेन तत्कार्याप-
क्षतया शरंश्रिवाःनावेवोत्तरवेदिधर्मा न तदधोभुवो भवन्ति ॥

सू० अनुपसदम् ॥ २७ ॥

मन्त्रवास्तवयोर्दीवोत्तरमेव चयनपाठादुपसद्मः पूर्वमेवाग्निश्चे-
तस्य इति प्राप्ते यदहरग्निं चेष्यमाणस्तदहर्भयं समस्येदित्यन्युपसदोरे-
काहक्रियमाणत्वहूपसमासविधानादुपसद्विन एवाग्निश्चेतव्यः ॥

सू० इष्टकाकर्मणि ॥ २८ ॥

इष्टकानां निर्माणे विशिष्य कालविधेरभावाद्याथाकाम्ये प्राप्ते
दीवोत्तरकाल एव नियम्यते । इष्टकासूक्ष्मभस्म स्पृश्यते तेन सर्वा अग्नयो
भवन्तीति घचनेनोष्याग्निभस्मनो मृदश्च संसर्गविधानात् । तस्य च
दीक्षातः पूर्वप्रसम्भवात् ॥

सू० तन्मासप्रभृति ॥ २९ ॥

मासादिदीवाकल्पस्यैवेष्टकानिर्माणपर्याप्तकालत्वात्साग्निचित्य-
कृतावेकादिदीवापत्ता न प्रयत्नरश्चिति प्राप्ते न प्राजापत्येनानिष्टकाः
कारयेदिति प्रतिषेधान्ययानुपपत्त्या दीक्षातः पूर्वं प्राजापत्यपशोः परतो-
ऽपि तच्चिर्माणकाललाभादनेन कालेन सहाविरोधादेकादिदीवापत्तायां
प्रकृतितः प्राप्तानां न बाधः ।

सू० त्रिःपरार्थः ॥ ३० ॥

त्रिवारमेवानिश्चेतव्यी नाधिकवार जानुद्वय चिन्वीतेत्यादिवा-
क्यैस्त्रिवारमाह्वयमाणानामेव स्थण्डिलपरिमाणेष्टकासख्याना विधाना-
दिति प्राप्ते याथाकाम्येन बहुवारं प्राप्तस्य तदाहारस्य परिस्रव्यायेत्वे
गौरवापत्तेः प्रथमाद्याहारनिमित्तकगुणमात्रविधानपरत्वेनापि तेषां विधी-
नामुपपत्तेरुत्तरमुत्तर ज्यायासमित्यस्य नास्य द्रव्यं वित्वाकनीयास चिन्वी-
तेत्यस्य वृद्धतमपरिमित स्वर्गकामश्चिन्वीतेत्यस्य चार्थवत्त्वाय सन्ति
चतुर्थ्याद्याहाराः ॥

सू० तस्येष्टकाः ॥ ३१ ॥

चतुर्थादिष्वाहारेषु पुनः प्रथमत्वादिद्विविधैकद्वित्रिषाहसु एषे-
ष्टका भवेयुः । कनीयसो निषेधाद्वा त्रिषाहस्यैवाभ्यासः सप्यान्तरस्या-
नाम्नानादिति प्राप्ते प्रकृतानां सप्यानां नैमित्तिकत्वादिमित्तमन्तरेण
तदप्रवृत्तेः सप्यान्तरमेवाश्रयणीयम् ॥

सू० यद्वृषीणाम् ॥ ३२ ॥

यद्वृषीणामानेय तिन सम्यत्सरमनि चिन्वीतेति विहितं अग्नि-
दृष्टा मन्वाः सविहित्वाद्याजसेनीमन्वा एव भवन्ति न दाशतयीस्या ।
तेषां प्रकरणपाठाभावेनानुद्वत्वात् । एतद्वा अषीणामानेय इन्द्रो यद्या-
जसेनीरिति वाक्यशेषेण विशरणाच्छेति प्राप्ते दाशतय्या अग्निमीळे मधु-
च्छन्दा इत्यादिनैदम्भयेण अषीणा स्मरणात्तेषामेव वाक्यशेषेण विशर-
णात् एशानेयाः । किञ्च मूक्तनोपदधात्यमूक्तस्यावच्छेदायेति मूक्तस्यैव
करणत्वेन विधानात्सूक्तप्रसिद्धेश्च दाशतयीतोऽन्यत्राभावाच्च याजसेन्यः
करणानि ॥

सू० याजसेनीः ॥ ३३ ॥

याजसेनीनामप्येतद्वा अषीणामिति वाक्येनाभ्युपिकत्यविधानेन
स्मृतितः प्रायत्पात्सविहितत्वाच्च करणत्वम् । न च मन्वात्पात्स
दयइकलितयद्राश्रितिसम्भवात् । कर्मभूयस्याधिकरणन्यायेन स्यस्यानधि-
वृत्तेषां चावृत्त्यापि यद्रा कर्मणामपूर्तिस्तदा ताश्रम्यान्वाये दाशतयीत

आगम इति प्राप्ते त्रिवृदग्निष्टुदित्यादाविव प्राकृतस्य सर्वस्यापि निवृ-
त्तेरवश्यम्भावात्सर्वसंख्यापर्याप्ताग्नेयलाभे तदपर्याप्तग्रहणायोगादुक्तवा-
क्यशेषस्य स्तावकत्वेन प्रात्रल्याभावाच्च न दाशतयीस्यानां याज्ञसेनीभिः
समुच्चयः । मूले तु पूर्वाधिकरणपूर्वपतावस्थायामयं कृत्वाचिन्तया
विचार इत्युक्तम् । तत्कृतस्य वा विकार इत्येतत्सिद्धान्तमूत्रस्वारस्यवि-
रोधादुपेक्षितम् ॥

सू० दाशतयीभ्यः ॥ ३४ ॥

यावन्ति नानामन्त्राभ्युपधानानि तावत्संख्यानामेव दाशतयीत
आनयनं नाधिकानां गायत्रीषु स्तुवत इत्यादौ स्तोमपरिमितानामेवर्चांमा-
गमनस्य दृष्टत्वात् । आगमनस्य कार्यार्थत्वेन कार्यसमाप्तावधिकानां
प्रयोक्तृनाभावादिति प्राप्ते सर्वेषामप्याग्नेयानां यदृषीणामित्युद्देश्यकौटौ
निवेशेन विनियोगात्सर्वेषामेवाङ्गत्वं, सर्वं तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेश-
स्येति न्यायात् ॥

सू० प्रतिसूक्तम् ॥ ३५ ॥

सर्वेषां मन्त्राणामागमे सति तावत्य इष्टका अप्यभिवर्धनीयाः
सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठाभिष्टुदृशनात् । इष्टकाल्पत्वेऽपि मन्त्रभूयस्त्व-
न्यायेनैकार्थत्वाद्द्विरुत्पत्तम्भत्र इति प्राप्ते सूक्तेन सूक्तेनापद्रधातीति वच-
नेन प्रतिमन्त्रमुपधानस्यैवाभावाद्भावसूक्तमेवेष्टकाः । सूक्तेभ्योऽपीष्टका-
नामाधिक्ये तु लोकमृणाभिरुपधानम् ॥

सू० यदृषीणाम् ॥ ३६ ॥

त्रिसाहस्रापेतया किञ्चित्संख्याधिक्येऽपि वेष्टकानामेकविधाद्ये-
कयतविधत्वान्तान्यतमपरिमाणाधिक्ये वा ज्यायस्त्वतम्भवात्सूक्तानां
कतिपयानामग्न्युपस्थाने विनियोगः कार्य इति प्राप्ते यदृषीणामिति
वाक्ये तेन चिन्वीतेति चयनसंयोगाच्चयनातिरिक्ते न तेषामुपयोगः ॥

सू० गायत्रचितम् ॥ ३७ ॥

आगम्यमानामृचामविशेषेण विनियोगे प्राप्ते गायत्रचित् चि-
न्वीत ब्रह्मवचंसकामस्य त्रिष्टुप्चित् शीर्षकामस्य जागतीचित् पशुका-
मस्येत्यादीना कामसयोगात्तत्त्वामुक्तानामेव तत्तच्छन्दस्का च्चोऽका-
माना तदितरच्छन्दस्का एवेति व्यवस्था ॥

सू० शीर्षवान् ॥ ३८ ॥

सशिरस्क एवाग्निरचेतव्यः । धयसा वा एष प्रतिमया चीयत इति
पचितुल्यताश्रुतेः । अग्नेः शीर्ष्या अग्नेः शिर उपदधामीति मन्त्रवर्णात् ।
पथयोः स्तुवते त्रिवृता शिरसि स्तुवत इत्यादिविधिदर्शनाच्चेति प्राप्ते
इष्टकाविशेष एवात्र शिरः-शब्देनोच्यते । पविप्रतिमतायाः किञ्चित्सादृ-
श्येनाप्युपपत्तेः स्वयमावृणोहोमे एतद्वा अग्ने शिर इत्यादिवद्गुणवादेनापि
मन्त्रगतशिरशब्देऽपपत्तेः शिरसि स्तुवत इति वैधेऽपिपदे वास्तविकशि-
रसोऽभावादेव लाक्षणिकता ॥

सू० सुपर्णः ॥ ३९ ॥

पविसामान्यतुल्यताया विशेषे पर्यवसानमन्त्रेणानुष्ठानमशक्य-
त्वात् दिव्य सुपर्णे धयसा बृहन्तमिति मन्त्रवर्णेन बृहत्सुपर्णपरतया
धयसा प्रतिमयेत्यस्योपसहारान्मन्त्रस्य च नित्यउदङ्गत्वात्सुपर्णाकृतिर्नि-
त्येति प्राप्ते सामान्यवाक्यस्य विशेषमन्त्रस्य च विधित्वाभावेनोपसहा-
यांपसहाररूपाभावाभावाद्द्विरण्यपठ शक्रुनोभुरण्युरिति बहुभयमपि स्तुति-
मात्रम् ॥

सू० श्येनचित्तिः ॥ ४० ॥

दिव्य सुपर्णमिति मन्त्रस्य विधायकत्वाभावेऽपि धयसां वा इति
वाक्ये लेटः प्रवृत्तात्तस्य च श्येनचित्ति चिन्वीत स्यर्गकाम इति विधि-
नोपसहाररूपम्भात् स्यर्गकामोपजन्धात् श्येनाकृतिर्नित्यकाम्या ऐन्द्रवाय-
वायतावदिति प्राप्ते श्येनकङ्काद्याकृतिविशेषाणा सामान्यतेऽनुवादमा-
त्रेणाप्युपपत्तेः लेटत्वकल्पने मानाभावात्केवलकाम्यैव श्येनचित्तिः । नि-
त्येवेति तु याञ्जिज्ञाना परिभाषामात्रम् ॥

सू० लोकम्पृणा ॥ ४९ ॥

लोकम्पृण-सूददोहपदघटिते द्वे चचौ पद्येते । ताभ्यामावृत्ताभ्यां
 द्वे द्वे इष्टके उपधातव्ये प्रत्येकं करणत्वात् । अष्टौ नानायज्ञुपस्त्रयोद-
 शलोकम्पृणा उपधाति ता एकविंशतिः संपद्यन्त इति सद्भ्याविरोधाद्वा
 मन्त्रयोर्निरपेक्षकरणत्वेन विकल्पः । यस्तुतस्तु लोकम्पृणेषुकामात्रमेलनेन
 सद्भ्योक्तेरविरोधात्सूददोहेष्टकानां पार्थक्येऽपि न दोषः । परन्त्वनुष्टुभा-
 नुचरतीति विधावनु-शब्दस्वारस्येन ता अस्य सूददोहस इत्यनुष्टुभो-
 ऽप्राधान्यावगमाद् द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यामेकैकैवेष्टकोपधातव्येति प्राप्तेऽनु-
 चरतीति पदेनैवोपधानोत्तरकालमन्त्रपाठवगतेरुभयोः समुच्चित्य करणत्वे
 समप्राधान्येनानुचरत्वभङ्गापत्तेश्च लोकम्पृणयोपधाय सूददोहयाभिम-
 शंनकं त्वयम् । याज्ञिकस्तुभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति ॥

इति श्री सांकर्य भाट्टद्वीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अयमिष्टकापादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० हृदयशूलम् ॥ १ ॥

तं नाग्नीषोमीये करोति न सवनीयेऽनुबन्ध्यायां तु करोतीति
 हृदयशूलं प्रकृत्य श्रूयते । तत्राग्नीषोमीये पूर्वे विधाय पुनः प्रतिषेधा-
 द्दृदयःअपणे शूलस्य विकल्पः । सवनीये च पक्षतः प्राप्त एव तदभावो
 नियम्यते । अनूबन्ध्यायां तु सद्भावनियम इति प्राप्ते । त्रयाणामपि
 पशूनां शूलं तन्त्रमित्युक्तन्यायसिद्धान्तानुश्रद्धकत्वे सम्भवत्यष्टदोषदुष्टो-
 विकल्पो न युक्तः, सर्वधात्वर्थानुस्यूतक्रियासामान्यवाची करोतिरिहोद्वा-
 सनक्रियापरः । तन्त्रत्वादेव सर्वान्त एवोद्वासनं न पूर्वयोरिति । यत्ते
 गात्रादग्निना पच्यमानादभिगूलं निहितस्याभिधावति । मा तद्गुम्यामा-
 शिलपन्मातृणोरे देवेभ्यस्तदुशद्वो रातमस्त्विति मन्त्रे हृदयशूलस्य भूसं-

श्लेषाभात्रकथनमप्यत्रैव लिङ्गम् । अन्यान्यपि लिङ्गदयंनानीद भाष्यतो-
ऽवगन्तव्यानि ॥

सू० समिधः ॥ २ ॥

धनस्पतियोगे समिद्धर्हिः प्रयाजादिषु च या देवतास्ताः प्रत्यक्षा
यूपसमिद्धर्हिंरादय एव । यूपमेवेन भागधेयं करोतीति धननान्तरे यूप-
स्यैव धनस्पतीत्याभागित्वश्रवणात् । अप्रसिद्ध लौकिकार्यान्तरकल्पने माना-
भावाच्चेति प्राप्ते नामसाम्यमात्रेण तत्प्रत्यक्षाणां देवतात्वम् । अलौकि-
कप्रमाणैरुसमधिगम्याया अपूर्ववदलौकिकत्वावश्यम्भावात् । भावनायां
करणात्वेनान्वयदशायामेव देवताद्वेष्यकत्वेन यागस्वरूपबोधोधात्प्रश्नात्कथं-
भावाकाहुयाऽन्वीयमानानामिधमर्वाहंरादीनां देवतास्वरूपघटकत्वायो-
गात् सरस्वतीति प्रसिद्धदेवतानामसाम्येनैका चैत्सरस्वती नदीनामिति
मन्त्रे नदीस्तधनवत्सोमलतायामुमामहायनामताम्येन सोमः पवते जनिता
मतीनामिति मन्त्रे द्यावापृथिव्याद्विजनकृत्योक्तिश्च स्ताव रुमात्रं यूपस्य
हविर्भागित्ववादः । अत एव प्रयाजेषु देवताविप्रतिपत्तौ निर्णायिका
स्मृतिः । आग्नेया इति तु त्वितिर्भक्तिमात्रमितरदिति । कौपीतकी श्रुति-
रपि । यदुत्तमे प्रयाजे देवताः समावपति प्रयाजभाज एवैनास्तत्करोति
तद्वयाग्निः सर्वेषु भागी भवत्येवं तदग्नेर्भागे देवतगभिनीः करोतीति
पञ्चस्यपि प्रयाजेष्वग्नेर्भागित्व सिद्धवत्कृत्याह ॥

सू० पार्वणेन ॥ ३ ॥

पार्यणौ जुहोतीति होमः कालाभीज्येति प्राप्ते कर्माभीज्यैव तेन
विक्रतिषु पार्यणमास्यमावास्यानामेकममुदायाभावे न तत्संस्काररुहोमाति-
द्वेय इति नावमिरूपयेजनम् ॥

सू० सोमे दर्शे ॥ ४ ॥

व्यातिष्टोमे ये दर्शपूर्णमासधिकारास्तेषु याजमानमन्त्राणां नाति-
देशः । यज्ञो बभूवेति याजमानमन्त्राणां नातिदेशः यज्ञो बभूव स चाव-
भूवेति याजमानमन्त्रस्य पुनर्विधानेन एहमेधीयाज्यभागन्यायेन तदि-

तपरिसंख्यासिद्धेरिति प्राप्ते स्तुतशस्त्रानुमन्त्रणार्थत्वेन तस्य पुनर्विधाने-
ऽप्याज्यभागयोरिव प्रकृतिरूपतोपकारार्थत्वेन तदभावाच्च परिसंख्यात्वम् ॥

सू० चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

चतुरवत्तं जुहोतीति विधौ जुहोतिर्विशेषणान्तरासहत्वात्तदभावाच्च
होमत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं तस्य च दर्विहोमेष्वप्यविशेषात्मवृत्तिरिति
प्राप्ते होमचतुरवत्तयोरन्यतोत्पत्त्योरिह सम्बन्धमात्रविधानेन पुरोऽनुवा-
क्यायै याज्यायै देवतायै घट्टकाराय चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुत्यन्तरे पुरो-
ऽनुवाक्यादिसम्बन्धिहोमस्यैवोपस्थितेर्दर्विहोमानामतथात्वाद्गृहीततात्प-
र्यं जुहोतिना होमविशेषस्यैवोपस्थापने बाधकाभावाद्दर्विहोमेष्वेव चतु-
रवत्तम् ॥

सू० पञ्चावत्तम् ॥ ६ ॥

जामदग्न्यानां पञ्चावत्तविधौ जामदग्न्यकर्तृकहोममात्रोपस्थिते-
र्दर्विहोमेषु स्यादेव पञ्चावत्तमिति प्राप्ते प्राप्तचतुरवत्तोद्देशेन निमित्ते
पञ्चमावदानमात्रविधानेन दर्विहोमेषु चतुर्थस्यैवाभावात्पञ्चमावत्तः ।
जमदग्निर्वा इत्युपक्रम्य स एत पञ्चममवदानमपर्यत्तं निरवपदिति
वाक्यशेषात् ॥

सू० पञ्चावत्तमाज्यात् ॥ ७ ॥

तेषां यत्पञ्चममवदानं तस्य पदसामर्थ्यादेव चतुर्थोत्तरस्वोपस्थि-
तेरभिधारणमेकमभिवर्धते इति प्राप्ते चतुर्थोत्तरत्वमात्रोपस्थितिर्यथाकथ-
ञ्चिदङ्गीकारेऽपि चतुर्थोत्तरदानकर्माभूतमेवेह द्रव्य विवक्षितमित्यग्रे माना-
भावात्प्रधानभूतादौषधद्रव्यादेवावदेयम् । घस्तुतः पृष्ठा धाता न दृश्यत-
इत्यादौ मध्यमेऽपि घट्टपूरकत्वज्वरहारादौषधवृत्तीयस्यापि पञ्चमत्वोप-
पत्तिः । पर्युषो एष यत्पुरोडाश इत्यादिना पुरोडाश एव पशुत्वमुपचर्य
मध्यमेष्वपराधोषदानानां हृदयत्रिहागुद्रावदानत्वेन सस्तुत्येव तत्
पञ्चावत्तं पाशोऽप्या इत्युपसंहारदर्शनाच्च ॥

सू० अन्ततः ॥ ८ ॥

पूरणप्रत्ययेन लोक्रथवहारस्यच्छिक्त्वेऽप्यपौरुषेये तदयोगादुक्तलिङ्गदर्शनस्य क्रमानभिधायकत्वादागन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनाभिधारणोत्तरं हविषः पश्चार्धादवदेयमिति प्राप्तेऽभिधारणस्य संस्कारकत्वादेः संस्कारोत्तरं प्रवृत्तैरौपथस्य त्रीण्यवदानानि क्रमिकाण्येव ॥

सू० पश्चार्धात् ॥ ९ ॥

कौपथाद्यनृतीयमवदानं तदुक्तं लिङ्गदर्शनवाक्ये एवं तत्पश्चार्धादद्या गुदस्येति गुदत्वेन पश्चार्धसंस्तवात्पुरोडाशस्य पश्चिमभागादेव भवेत् । तच्च पाठक्रमात्तृतीयमिति प्राप्ते मध्यादवदतीति विधाय यदुभयतोऽवद्वेदित्यादिना पूर्वपश्चार्धयोरवदानं विनिन्द्यात्तरार्धादेवोभे अवद्वेदिति स्पष्टं विधानात्सोविष्टकृतावदानस्यलादेः द्विरवदानेन हविषस्त्रिवदानसिद्धिरिति तु भाष्याभिप्रायः । वस्तुतस्तु आवापस्विष्टकृतोद्वितीयं पञ्चावत्तिन इति सूत्रे वा-शब्दादेरभावेन पूर्वपत्रनिरासे मानाभावादेकेषामित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन सिद्धान्तावेव । एवमप्रयाने अग्न आन्यस्य ध्वन्त्विति हेक आहुने तथा कुर्यादित्यादिना शाखान्तरसिद्धमेव मन्त्रपाठ विनिन्द्याजस्य हविषो ध्वन्त्वित्येव द्रूयादिति कौपीतमिद्रास्ये विधानेऽपि नहि निन्दान्यायेन विधेयस्तुतिमात्रार्थत्वेन द्वयोरपि यूपपदानाधिकरणसिद्धान्तसिद्धत्वात् । पशुपूषक्रमाधिकरणे न्यायोपोट्टलितवचनस्य न्यायविरुद्धवचनतः प्राथम्यस्य भाष्यकारैरेव दण्डनेन पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः क्रमसंयोगादिति सूत्रे न्यायोपन्यासेन तस्य प्रकृतावन्यस्य विहित्यु निवेश इत्यापि सुवचम् ॥

सू० सकृदुपहृतेन ॥ १० ॥

वनस्पतीत्या प्रकृत्य सकृदुपहृतेन यजतीति शुतेन सकृदुहृतेन तृतीये पस्तराभिधारणानिरुक्तिः । स्विष्टकृत्कारत्येनैव सकृद् एहीत-
- भादिति प्राप्ते ससंग्रहकार्यस्याभावादेव तद्विद्वत्तौ पञ्चावत्तिनां

हविर्द्विरवदानस्य प्राप्नो तदर्थोऽय निषेधः । पृषदाव्याञ्चतुरिति शाखा-
न्तरीयवचनात् हविष एव चतुर्दशीतपत्तेऽपि संस्कारनिवृत्तिः ॥

सू० यदपरम् ॥ ११ ॥

पूर्वपूर्वाण्यवद्रे ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने यस्यापरपूर्वाणि कनिष्ठस्य
कानिष्ठिने यस्येति यदपरमवदान तत्पूर्वमवदाय सुचौ निद्रध्यादित्या-
त्रिपु पूर्वापरशब्दाभ्यां देशः कालो वेच्यते । उभयत्रापि तयोर्निवृत्त-
त्वात् । अन्यतरस्य नियमने प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽवदानपदेन
भावे घञन्तेन कर्मण एव कथनात्तत्समानाधिकरणे पूर्वापरपद्रे अपि
कर्मपरे एवेति न विकल्पः । प्रथमद्वितीययोरवदानयोः समन्वकामन्व-
कत्वाभ्यामिह फलभेदः ॥

सू० षोडशानि ॥ १२ ॥

चतुर्जुष्टां एहातीत्यादि विधाय षोडशान्याज्यानि भवन्तीति
श्रुतानि षोडशशहीतानि चतुर्दशीतादिभिः सह विरोधाद्विकल्प्यन्त इति
प्राप्ते सुक्त्रयशहीताना समस्यवादोऽय चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्त-
इतिवत् । विकल्पस्यान्याय्यत्वात् ॥

सू० सप्तदशानि ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रप्रकरणे सप्तदशान्याज्यानि पशुकामस्य शहीयादिति
श्रुते समस्य वादासम्भवात्पयःप्रभृतिद्रव्याणा तदवदानसप्यायाश्च पशु-
कामाग्निहोत्रप्रयोगे निरास इति प्राप्ते पशुकामस्य पञ्चशहीत ध्रुवाया
यथा प्रकृतीतरयोरिति दर्शपूर्णमासप्रकरणस्यरूपसूत्रानुमितश्रुत्यनुवाद-
कत्वादयमपि समस्यवादः प्रकरणादुक्त्येत ॥

सू० तेषां पृथक् ॥ १४ ॥

इन्द्राय रात्रे पुरोडाशमेकादशरूपाल निर्वपेदिन्द्रायाधिरात्राये-
न्द्राय स्वराज इति प्रकृत्यैक पुरोडाशमधिप्रपयतीति श्रुते वाचनिके

पुरोडाशैकत्वेऽपि हविर्भेदादवदानमपि त्रिभेदेदिति प्राप्ते सर्वेषामभि-
गमयत्तद्व्यत्यङ्गबट्टकारमिति वचनादधिपणवत्सहैवावदानं तैत्तिरो-
यशाखायां तु त्रयः पुरोडाशा उत्तरोत्तरे सूता आम्नाताः । तत्पत्तेऽपि
त्रैधातवीयायामिद्य सहैवावदानम् ॥

सू० नाना वा ॥ १५ ॥

त्रीण्यप्येतानि हवीर्व्यवदानैकत्वात्संप्रतिपददेवताकत्वात्सहैव
प्रदीयेरचिति प्राप्ते विशेष्यस्यैकत्वेऽपि राजादिगुणभेदेन देवतापृथक्त्वा-
दवदानादेवैवचनार्थगपत्वेऽपि प्रदानानि भिद्वेरेचित्र, एवं सति तिस्रणा-
मेवचां याज्यात्वमनुधावपात्वं च सङ्गच्छते ।

तदित्यं प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजे-
दुत्तनामनूच्य प्रथमया यजेदेवं सर्वैः अनुधाक्याः सर्वैः याज्या भव-
न्तीति श्रुतेः ॥

सू० एककपाले ॥ १६ ॥

द्यावापृथिव्यात्वेककपालेषु वैश्वानर्यां च वषायां च प्रकृतितः
प्राप्तत्वादवदानसम्पद्रवेदेति प्राप्ते यजमानो वा एककपालेषु वैश्वान-
र्यां च वषायामित्यादिनाऽवदानेन यजमानस्य मरणमुत्वा सक्तदेव
होतृमिति विधानेनावदानप्रतिषेधः कल्पते । इतरप्योरपि लिङ्गं भाष्ये
द्रष्टव्यम् ॥

सू० त्र्यङ्गानाम् ॥ १७ ॥

प्रत्यभिघारपत्ययातयामत्वायेति श्रुतेः तादर्थ्यवतुर्थ्या प्रत्यभि-
घारणस्य यातयामतानिरासैकप्रयोजनकत्वावगतेस्तस्याश्चेत्याशेष एव
प्रमत्तया पशाघनिज्याशेषेषु सैतविट्कृतत्र्यङ्गेषु स्वत एवायातयामेषु न
हविःप्रत्यभिघारणमिति प्राप्ते प्रत्यभिघारणस्य खेदनार्थताया दृष्टाया
अर्थवाद्बलेन परित्यागस्यान्याप्यत्वात्प्रकृतित प्राप्तत्वात्कर्तव्यमेव, अत-
एवोपस्तरणाभिघारणयोरप्यदनीयखेदनार्थत्वात्कृत्यलेषु तच्चिदृशिरुक्ता ॥

सू० पशोः प्रदानम् ॥ १८ ॥

प्रकृतितः प्राप्तत्वात्पशोर्वपि दैवताऽवदानोत्तरमेव प्रदानमिति प्राप्ते दैवतान्यवदायाद्योपभृत्यथ समवत्तन्धान्यामित्यनेन दैवतावदानसमनन्तरकाल एव सौविष्टकृताद्यवदानविधानात्तस्य प्रदानेन व्यवधानायोगाच्च तावत्येव होतव्यमित्यनुवाददर्शनाच्च समानकालान्यवदानानि कृत्वा प्रदानम् ॥

इति सूक्तं भाट्टदीपिकाया चतुर्दशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अवदानपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० यजेति ॥ १ ॥

एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इति श्रुता आश्रावयेत्यादिशब्दा अदृष्टार्था एव पूर्णपूर्वपदार्थैरेवोत्तरपदार्थस्मरणेन दृष्टप्रयोजनान्तराभावात् । अस्त्विज्ञा वरणस्य दृष्टार्थत्वेन परकर्तृरूपपदार्थात्तरकालिकस्यापि स्वस्वपदार्थस्य तत्तत्कालेऽपि स्मृतिसम्भवात् । आश्रावयेति चतुरत्तरमित्यादिश्रुतौ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्चेत्यादिस्मृतौ चात्तरपरिगणनस्य चत्वार इति भ्रति त्वेयन्नः कामो योनिः कमलावज्रपाणिरित्यादिश्रुतिषु मन्त्रोद्धारस्यैवोद्भिद्यमानानामदृष्टार्थत्व एव सामञ्जस्याच्चेति प्राप्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन पच पत्यामीत्याद्याविव प्रैपप्रतिवचनार्थत्वावगतिरेनुभूयमानायाः परित्यागायोगान्मन्त्रोद्धारस्य नियमादृष्टार्थतया स्तुत्यर्थतया चाविरोधाद् दृष्टार्थ एव सप्तदशः । सूत्रभाष्ययोर्न्यञ्जये यज्ञामह इत्यनयोरेवोदाहरण तु लिङ्गदर्शनानुगुण्याय प्रैपप्रतिवचनार्थप्रतिपत्तत्वेन तत्राध्यर्थोद्धारैव कीर्तनात् ॥

सू० प्रजापतिः ॥ २ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीत्यादादिवामिं यज्ञये यज्ञामहेऽग्निमिति तत्तद्वै-
 यतानाम्नां योगे सप्तदशशतत्त्वभङ्गापत्तेर्नियमादृष्टविरोधादश्रुतकल्पने
 मानाभावादाकाङ्क्षितकर्मपदस्य छिनद्ब्रूहीत्यादिवदर्थोऽध्याहारेणान्युपपत्ते-
 रग्निपदस्याध्याहारोऽपि तस्य प्रैषादौ प्रतिवचनान्त एवेति नियमेऽपि
 मानाभावाद् द्युवरपञ्चावरावेव तै प्रयोज्याविति प्राप्ते सर्वदेवतापदसा-
 धारणांशमादायापि सप्तदशत्वोपपत्तेरर्थोऽध्याहारस्य निरस्तत्वाच्च देव-
 ताविशेषपदमन्तरेण यागविशेषप्रतिपत्तेरभावेनानन्तराधिकरणसिद्धुदृष्टा-
 र्थत्वभङ्गापत्तेरव देवतानाम्नामादेशः । अत एव, शापान्तरेऽमुष्मा अनु-
 ब्रूह्यमुं यजेत्यादिवचनेर्देवतानामविशेषोपलक्षकोऽतः शब्दः श्रूयते । असा-
 धेहि अवधिष्णामुम् इदमहममुष्येत्यादिदिवचनेर्देवतापदपर्यायपर्यनियमो-
 ऽप्येतद्वृत्तादेव । यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं मूने यत्तूनपतां यजेडोयजेति ब्रूया-
 ज्जामि स्याद्यजेत्येव ब्रूयात् मारुतस्यावद्व्यन्मरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्य
 मरुतो यजेति ब्रूयादित्यादि ज्ञापकादन्यत्रापि देवतापदप्रतिपत्तिरिति ।
 तच्छापान्तरे तूनपतां यजेत्येव पाठान्तविशेषार्थकत्वेन पूर्वस्येतरस्य तु
 विधिहूपत्वेनान्युपपत्तेर्विपरीतसाधकमिति तत्रैवोक्तम् ॥

सू० प्रथमस्य ॥ ३ ॥

अनुयाज्ञेषु देवान् यजेति प्रैष आम्नातः स च वर्हिष्यागधिययक-
 एव । नराशंसस्विपृक्षतोर्यज्ञं यजेति प्रैषान्तराम्नातात् । बहुवचनं त्वविव-
 चितार्थम् । उपरवमन्त्रेषु तथाऽर्थनात् । सर्वार्थत्वे सविपातिनाः प्रैषयोः
 समुच्चययोगेन विकल्प्यापत्तेरिति प्राप्ते त्रितयसाधारण एवायं प्रैषः ।
 उपरवमन्त्राणां करणत्वेन प्रत्युपरवमाश्रितैकैकस्मिन्पुत्रवे बहुत्वामभ-
 वेनाविवचिनार्थकत्वेऽपि प्रकृते सम्भवतो बहुवचनस्य तदयोगाल्लिङ्गेन
 क्रमसाधात् । तृष्णारणिमणिन्यायेन सविपातिनामपि समुच्चयस्यात्रितो-
 धात् । आवह देवान् यज्ञमानायेति सामान्येनाभिधायान्निमान् आवहे-

त्यादिविशेषाभिधानमित्यस्य षोडशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव शुभ्य-
न्तरं देवान्यजेत्युक्त्वा ह कृन्दांसि वै देवाः कृन्दास्येव तद्व्रजतिपद-
ह्रियंजति गायत्रीं तद्व्रजति यत्रराशंस त्रिष्टुभं तद्व्रजतिं स्विष्टकृतं
जगतीं तद्वित्युपपद्यते । तेनापवर्हिषावनूयात्रौ यजतीत्यत्रभृशेष्टौ वर्हि-
रनूयाजाभावेन देवौ यज यजेत्यहसमुच्चयाभ्यां नराशंसे प्रैषः फजति ॥

सू० एकादश ॥ ४ ॥

एकादशानूयाजान्यजतीति प्रयोगगामिनी संख्येयुक्त तिव्रकाद-
शसु प्रत्येकं प्राकृतचित्तयधर्माणां विकल्पेन प्राप्तिः । आग्नेयविकारे तथा
दर्शनादिति प्राप्ते समं स्यादिति न्यायेन विभज्य प्रकृतिविकारभावः ।
गणितशास्त्रे हि समविभागाभावे सैक्रीकृत्य निरेक्रीकृत्य वा यथोपपत्ति-
विभाग उक्तः । तदत्र निरेकृष्वेऽपि समत्रेधा विभागासंभवात्सैक्रीकर-
णेन चतुरश्वतुर्धाविभागे चत्वारश्चत्वारो वर्हिनिराशंसयोर्विकारा अत्र-
शिष्टाः स्विष्टकृतइति तत्तदनुमन्त्रणमन्त्राणामेव तत्र तत्रातिदेशः ॥

सू० दशमं वर्हिः ॥ ५ ॥

उक्तन्यायेन दशमानूयाजस्य स्विष्टकृद्विकारत्वे प्राप्ते देवतासा-
मान्यस्योत्पत्तिसमसमयावगतस्य प्रयोगकालावगतकृमाद्वलवत्त्वेन प्रथम-
विकारत्वमेव ॥

सू० चतुर्थोत्तमयोः ॥ ६ ॥

एकादशप्रयाजानामपि निरेक्रीकरणेन समवञ्चधा विभागेनान्य
स्यान्त्यास्त्रयोविकारा अन्येषा द्वौ द्वाविति प्राप्ते प्रथमादीनां चतुर्णां
देवतासामान्यात् क्रमेण चत्वारो विकाराः ॥

सू० एवमस्यान्त्यः ॥ ७ ॥

अन्त्योपान्त्यमध्यये तावदप्राकृताः षट् प्रयाजाः पठितास्तेषां देव-
तासामान्याभावात्समं स्यादिति न्यायेन चतुर्थपञ्चमयोस्त्रयस्त्रयो वि-
काराः क्रमेण भवन्ति ॥

सू० पञ्चनूयाजेषु ॥ ८ ॥

पशाधनूयाजेष्वेकादश प्रैषा मैत्रावरुणकर्तृकाः सन्ति । ते सर्वे प्रा-
कृतयोर्द्विजेषु त्रानूयाजप्रैषयोर्विकाराः । तेषामध्वर्युप्रैषापेक्षया द्वितीय-
त्यात् । प्राकृतयोरेपि द्वितीयत्यात् । तेनाध्वर्युर्देवान्यजेति प्रथमानूयाज-
एव सद्गद् द्रूयात् । प्रशास्ता तु पञ्चमानूयाजमारभ्य प्रैषानुदूयात् । अन्ये
मन्त्रभूयस्त्वन्यायेन विकल्पेरेविति प्राप्ते मन्त्रवैपर्यापत्तेरेव साधारणस्य
प्रथमप्रैषस्य विकाराः । देव वर्हिर्देवान्यजेति देवताशब्दसामान्याच्च ।
क्रिञ्चित्साधर्म्यापेक्षयास्य साम्यस्यान्तरङ्गत्वात् । तत्रच देवान्यजेत्यस्यैव
निवृत्तिः पत्न्यनूयाजमेकैकः प्रैषो मैत्रावरुणेन वाच्यः । पञ्चमादिषु तु
यजेत्यप्यध्वर्युणा वाच्यम् । प्रकृताद्युत्तरयोर्द्विद्विप्रैपत्वात् ॥

सू० उपप्रैष्य ॥ ९ ॥

पशाधध्वर्युमैत्रावरुण प्रैष्यति स चाग्नेदग्निरसनद्वाजघित्यादिना-
पप्रैष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यन्तेन मन्त्रेण होतारं प्रैष्यति सोऽपि देव्याः
शमितार आरभध्वमित्यादिना मन्त्रेण शमितृन्प्रेष्यतीति स्थितिः । एवं
सत्युपप्रैष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यादिशुक्तेरुपप्रैषविषयकप्रैषविधौ ताव-
न्मात्रस्य मन्त्रस्यादर्शनादग्नेदग्निरित्यास्यैवान्त्यप्रतीकापादानेन विनियोग-
विधिः । प्रथमप्रतीक एवोपादेय इति नियमे मानाभावात् । पद्विंशति-
रित्येव द्रूयादिति मध्यमप्रतीकस्याप्युपादानादिति मृतमसि प्राणायत्वे
त्यभिव्यनक्तीत्यत्रान प्राण इतिमन्त्रान्त्यप्रतीकस्याप्युपादानादिति प्राप्ते
एनामध्वर्युराहेति प्रकृत्योपप्रैष्येति विधेराम्नानादन्ते च सोऽन्वाहाग्नेद-
ग्निरसनद्वाजघित्तीति शुनेरवाध्वर्युप्रशास्त्रोः प्रैषकर्तृत्वतदर्थप्रतिपत्तृत्वयो-
रवगमात्तावन्मात्रस्य प्रत्येकमन्त्रत्वादेव प्रैष एव नोपप्रैषः ॥

सू० होतारम् ॥ १० ॥

तस्मिन्नेव प्रैषे होतरिति सवोधनाल्लिङ्गाद्देवता प्रत्येवायमुपप्रैष-
विषयकः प्रैषः । यदप्रतिरय द्वितीयो होताऽऽन्वाहेत्यादावित्र द्वितीया-

दिपदसामानाधिकरण्याभावे मुख्यहेतुरेवोपस्थितेश्चैतत्त्वत्वादिति प्राप्ते-
ऽज्ञेदिग्निरित्यस्य मैत्रावरुणवक्तृकत्वेन तत्रत्यस्य होतरूपप्रेष्येत्यस्याक्तन्या-
नेव स्वस्मिन्मैत्रासम्भवाच्च हेतुद्वेष्यकत्वस्यावश्यकतया प्रैपद्वयस्य
वैयर्थ्यापत्त्याऽध्वर्युन्वृत्तीति इति निरूपपदानामपि गच्छेपु प्रयोगदर्शनाच्च
मैत्रावरुणं प्रत्येद्यायं प्रैपः । अत एव यदध्वर्युहोतारमुपप्रेष्येत्यथ कस्मा-
न्मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यत इति लिङ्गदर्शनमुपपद्यते ॥

सू० उक्थशा यज ॥ ११ ॥

उक्थशा यज सोमस्येति स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेति विहितः
प्रैपः स्तोत्रशस्त्रोभयवन्तो ये सोमयागाभ्यासास्तेष्वेव निविशते न केव-
लाज्यादिशस्त्रवत्सु सोमयागाभ्यासेषु द्वन्द्वावगतसाहित्यबलादिति प्राप्ते
स्तोत्रवदस्तोत्रवदस्तोत्रवत्साधारण्येन शस्त्रवन्मात्रेऽस्य निवेशः । उक्थं
शस्त्रं शसतीत्युक्थशा इति मन्त्रलिङ्गात् । केवलखड्गधराणां केवलधनुर्ध-
राणां च समवाये धनुःखड्गधरा इम इति प्रयोगदर्शनाच्च । आज्या-
दिशस्त्रेष्वपि स्तोत्रत्वेनार्थवाददर्शनात्तदभिप्रायेण तेषामपि स्तुतशस्त्रव-
त्त्वापपत्तेरव ॥

सू० बहुशब्दः ॥ १२ ॥

उक्थशा यज सोमानामिति स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेति बहु-
वचनान्तसोमपदघटितमन्त्रस्यापि उक्तन्यायेन शस्त्रवत्स्वेव निवेशाद्वि-
कल्प इति प्राप्ते शस्त्रवत्स्यपि ये चमसैर्यद्देश्व युगपद्बुदन्ते सोमास्ते-
ष्वेद्यायं मन्त्रः स्यात् । इत्यादि द्रव्याणां तदाधारपात्रसंख्ययैवेकद्विवहु-
त्वादिव्यवहारदर्शनात् । एकवचनान्तमन्त्रस्तु केवलतद्वहकरणरुहोम एवेति
लिङ्गाद् व्यतिष्ठते ॥

सू० तां पुरोऽध्वर्युः ॥ १३ ॥

अत्विग्भ्यो घाचं विभजति होतर्पञ्ज पोतर्पञ्ज नेटर्पञ्ज वस्त्रन् यज
अच्छावाक यजेति प्रैपरूपाया घाचो विभागं विधाय श्रूयते । तां पुरोऽध्व-

युर्विभजति मैत्रावरुणः पश्चादिति । अत्र पुरःपश्चाच्छब्दौ देशवादी कालवादी वा उभयत्रापि निरूढत्वात् । तेनैकस्मिन्नेव देशे स्थित्वाऽध्ययुर्मैत्रावरुणौ पूर्वापरकालभेदेन प्रैषान्विभज्य व्रूयातामेकस्मिन्वा काले प्राक्प्रत्यग्देशभेदेन स्थित्वेति विकल्पे प्राप्ते देशवाद एवायम् । आहवनीय गच्छतीति प्रकृत्येतद्रामानात् । पाटलिपुत्र गच्छतीत्यादौ तदधिकरणदेशस्यापस्थितत्वात् तेनोत्तरवेद्यामध्ययुः सदसि मैत्रावरुणः प्रेषति ॥

सू० ऋतुगृहेषु ॥ १४ ॥

प्रातः सवने ह्यादौ प्रस्थितयाज्यास्तदुत्तरकाले ऋतुयाजाः । उत्तरसवनयोस्तु प्रस्थितयाज्या एव नर्तुयाजा इति स्थितिः । तत्र प्रस्थितयाज्यास्त्वित्युत्तयाज्ञेष्वपि प्रैषानध्ययुर्विभज्य व्रूयात् । प्रैषाणामाध्ययवसमाप्यानादिति प्राप्तेप्रैषकाण्डोक्तनिगदोद्देशेन मैत्रावरुणः प्रेषति चानुवाहेति वचनेन प्रशास्तृवक्तृकत्वविधिः, स च प्रस्थितयाज्यासु व्यवतिष्ठते । पुनरभ्युचीतविधानेन समाप्याबाधान्मैत्रावरुण एव विभजेत् । होतयंज पोतयं जेत्यादीना तत्तन्निगदान्त्यप्रतीकत्वेन निगदानेवोद्दिश्य मैत्रावरुणः पश्चादिति देशमात्रोक्तिः । ता पुरोऽध्ययुरित्यत्र तूपप्रेष्य होतरित्यस्येव होतयंजेत्यतावन्मात्ररूपाणां प्रैषाणामध्ययुः सर्वैश्वमसैः सहाध्ययुरादौ होतृयाज्याया जुत्वा ततस्तेषां मध्ये होत्रादीनां मध्यतः कारिचममानन्त्यत्र विनियुज्यावशिष्टवमसेषु सशेषेष्वेव पुन सोममभ्युचीतैः क्रमेण मैत्रावरुणादिकृतिपथहोत्रकयान्याभिर्जुंहातीति स्थितिः । तत्र पुनरभ्युचीतहोमेष्वध्ययुर्कृतं संप्रपणममध्ये होतयंज प्रशास्तयंजेति श्रुतिः प्रैषा तत्रत्यहोतृशब्देन मैत्रावरुण एवाच्यते । सोम्यस्याध्यरस्य यज्ञकृताः सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुरुन्तीति वचनेन तस्यापि याज्यायामधिकारात् । मुख्येन होत्रा प्रथम वषट्कृतत्वाच्च प्रशास्तृशब्दस्यापि मैत्रावरुणवाचित्वात्तस्य प्रैषे दृषोमन्त्वयोर्निकल्प इति कल्पमूत्रमतेन प्राप्ते सप्तहोतृप्रैषप्राये पठितयोर्होतृप्रशास्तृशब्दयोः प्रतिनियतनिर्देशादेव भिन्नार्थकत्वाच्चसायान्-

ध्यतः कारिवमसहोमीयमैत्रावरुणोक्तपैपान्त्यावयवे होतर्यज्ञेत्यत्र होतुरे-
वोपस्थितत्वाच्च मुख्यहोतैवोच्यते ततरचैकस्यां याज्यायां होतृप्रशास्त्रो-
र्वक्तोर्विकल्पः न त्वेकस्मिन्नेव प्रशास्तरि वक्तारि प्रैपयोर्विकल्पः । अथवा ।
मैत्रावरुणेनेवाध्वर्युणाऽपि होता प्रैपणीय इति न कोऽपि विकल्प इति ॥

सू० आश्रुतप्रत्याश्रुते ॥ १५ ॥

अनुवपट्टकारयागेऽपि यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति वीप्सया श्रावणादयो
भवेयुः । यस्तु शाखान्तरे नाश्रावयतीति प्रतिषेधः सोऽपि च प्राप्तिपूर्वक
एवेति प्राप्ते नु-शब्दश्रुत्यैव विप्रकर्षाभावोक्तिर्निर्दृत्तानामाश्रावणादीनाम-
नुवाद एव प्रतिषेधः ॥

इति सकर्षं भाट्टदीपिकायां चतुर्दशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अयं प्रैपपादः ।

अथ चतुर्दशाध्याये चतुर्थः पादः ।

सू० देवतायोगेन ॥ १ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति वैश्वदेव्यामितेत्यादौ द्रव्यदेवतासम्ब-
न्धमात्रश्रवणेन जुहोतिरेश्रवणादारण्योत्सर्गादाविव त्यागमात्रं कर्तव्यं ना-
हुतिरिति प्राप्ते यज्ञतेर्देवपूजादानान्यतरवाचित्वेन देवता गन्धादिभि-
रिज्यते विप्राय दीयत इत्यादौ च त्यज्यमानद्रव्यस्य प्रतेपान्तप्रतीतेर्दे-
वतावियहाद्यभावेन परस्वत्वमात्रस्यानुत्पत्ताव्रण्यस्त्येव प्रतेपः । अत एव
मध्येऽग्नेराज्याहुतीः पश्वाहुतीः पुरोडाशाहुतीश्च जुहोतीति श्रुतिरु-
पपद्यते ॥

सू० अदेवता ॥ २ ॥

श्रुतदेवताकेषु यागेषु देवताद्वैशमात्रसम्भवेऽप्यश्रुतदेवताकेषु तत्क-
ल्पने मानाभावः । परस्वत्वोपादानाश्रयैवोद्देशांशस्यापि विरहे स्वत्वत्या-

गमात्रेणापि यागत्वसम्भवात् । पूजादानशरीरकौटो संप्रदानकारकस्यापि निवेशात्तदात्रेपे त्वग्नित्वादिना तदनुपस्थितेरात्रेष्यतावच्छेदकदेवतात्व-
पुरस्कारेण वा देवताया इदं न ममेत्यादिरूपस्त्यागोऽस्त्विति प्राप्ते
सामान्यस्य प्रवृत्तावनुपयोगात्तत्तद्विशेषधर्मैरेव संप्रदानस्य यागशरीरघट-
कत्याद्विप्रसामान्याय दानस्याभावादन्यादिदेवतायाः शब्दद्वारैव यागो-
पकारकत्वेन तद्वाचकपदेष्वग्निपदस्य नियमन इव देवतापदस्यापि
शब्दविशेषरूपत्वेन तदुच्चारणनियमनेऽपि प्रमाणान्तरावश्यम्भावात्प्रजा-
पते न त्वदेवतान्यन्य इति जुहुयादित्यादावपि मन्त्रप्रतिपाद्यस्य प्रजाप-
त्यादेरेव देवतात्वम् । विशेषपर्यवसायकप्रमाणविधुरो देवतासामान्यघ-
टितयागविधिस्तु नास्त्येव ॥

सू० सूक्तवाकः ॥ ३ ॥

इध्मः प्रथम आहुतीना हृत्य इति घचनेन सामिधेनीभिरिध्मप्र-
क्षेपस्यापि होमत्वाद्यगमान्त्वर्थाणिकानेर्देवतात्वं सूक्तवाक एव याज्या-
प्रस्तर एवाहुतिरिति श्रुतेः प्रस्तरप्रहरणेऽपि यागत्वस्वीकारात् । प्रस्त-
रस्योपयुक्तत्वेन तत्र प्रतेपांशस्य प्रतिपत्तित्वस्वीकारेऽपि प्रकृते समिधाम-
तयात्वेन प्रयाजादिवद्वारादुपकारक एवैष यागः । तेन प्रकृतिमन्वान्तः-
पातिनिशीटो प्रसङ्गादुपकारात्सामिधेनीलोप इति प्राप्ते यत्यमाणया-
गोपयोगित्वेन पूर्वमग्निप्रसिन्धनरूपदृष्टप्रयोजनसम्भवेनादृष्टार्थकत्वकल्प-
नायोगात् । सामिधेनीपु ज्वलनस्यैव देवतात्वेन स्तवनसम्भवाच्चार्यशाद-
मात्रेण होमत्वसिद्धिः । प्रस्तरप्रहरणे त्विष्टदेवताप्रत्यभिज्ञानासासां हवि-
र्भक्षणसम्बन्धलिङ्गाच्च यागत्वसम्भवेऽपि प्रकृते ज्वलनसमिन्धनस्यैव प्रति-
पादनाविशीटावपि सविपातित्वात्सामिधेन्यो भवेयुः । भाष्ये तु प्रस्तर-
प्रहरणस्यापि केवलसविपातित्वमेव समर्थं पूर्वाक्तमारादुपकारकत्वं कृत्वा-
चिन्तयेत्युक्तम्, सूत्रे सूक्तवाक एव याज्येति श्रुतेर्पहणं पूर्णपक्षे दृष्टान्तार्थ-
त्वेन सुयोजम् ॥

सू० अज्यानि ॥ ४ ॥

अग्नौ श्रुतम् अज्यानिरेतानुपदधात्याशयणं निरुष्येता आहुतीर्जु-
होतीति शतायुधायैति पञ्चमन्त्राः प्राणभृद्वायेनाज्यानयः । उपधानकर-
णतायास्तद्वानासामिति सृत्यावगमेऽप्येता इति पदेनाहुतिकरणताया अ-
पतीतेने मान्वर्वाणैर्ऋदेवतासिद्धिः । होमे मन्त्रसम्बधस्तु क्रियमाणानुवादि-
त्वादिनाऽप्युपपन्नः । देवता तु सामान्यपरिभाषानुसारेणान्यैव कल्प्यता-
मिति प्राप्ते एता इति पदेनेष्टकानां परामर्शेऽन्वादेश एता इत्यापत्याऽऽ-
वश्यकैर्न च्चां परामर्शेन तासामाहुतिपदसामानाधिकरण्येनान्वयानुपप-
त्तेरैताभिरिति विपरिणाभावशयम्भावादिन्द्राय एव देवताः । भाष्यका-
रैस्तु नेदमधिकरणमित्युक्तम् ॥

सू० चित्रया ॥ ५ ॥

चित्रेष्टौ अथैता आहुतीर्जुहोतीति विधायैता वै देवताः पुष्टि-
पतय इति श्रुतं तत्रानियमेन केचित्पुष्टिलिङ्गा उपादेया इति प्राप्ते-
ऽग्ने गोभिर्न आंगहीन्द्रपुष्ट्या जुप्रस्य न इत्यादिमन्त्राणामेव क्रमेणाहुत्वा-
त्पुष्टिलिङ्गत्वाच्च नानियमः ॥

सू० दर्विहोमे ॥ ६ ॥

दर्विहोमेषु चतुर्गृहीत जुहोतीत्यादि नियमानुपलम्भादनियत-
संख्याकृद्गृहीते प्राप्ते प्रथमं गृहीतेनापि होमसम्भवात्प्रथमोपस्थितन्या-
येनैव सख्या नियम्यते । अत एव चतुरवयति द्विर्जुहोतीति विधायाय
कथं द्वे आहुती भवत इत्यादिनोचयनचतुष्के होमचतुष्कस्यावश्यकता
ध्वनितोपपद्यते ॥

सू० गणेषु ॥ ७ ॥

यत्र बहवो दर्विहोमाः क्रमेण क्रियन्ते तत्रापि गणारम्भे सङ्गृही-
तस्य सर्वाद्देश्यकतया पशुत्रयपूर्वेनिष्पन्नयूपस्येव तन्वता । न च हविषो-
ऽपरिपूर्तिः । धावस्येव पुनःपुनराप्यायनसम्भवादिति प्राप्ते प्रथमहोमाव्यव-
हितपूर्वकाले गृहीतस्य गृह्यमाणविशेषत्वात्तदर्थतैव । आप्यायनं तु न वच-
नमन्तरोपपद्यत इति प्रत्याहुतिसङ्ग्रहणम् ॥

सू० सनिदाधानम् ॥ ८ ॥

दार्धिहोमेषुः पूयमग्निसमिन्धनस्याश्रयत्वेऽपि न तत्र समित्प्रवे-
पनियमः । सामिधेनीष्विव नियामकाभावादिति प्राप्ते ऽग्निहोत्रप्रकरणे
यदेकां समिधमाधाय द्वे अहुती जुहोतीति विधाय कस्यां समिधि
द्वितीयामाहुति जुहोतीति प्रश्नसङ्ख्येण प्रत्याहुत्येकैरुसमिदाधानस्या-
वश्यकताप्रापणाचानियमः । अनियमेन प्राप्तस्वार्थस्वार्थवादादिना निय-
मनस्य बहुशो दृष्टत्वात् । अन्यथा सुवेणावद्यतीत्यादौ शेषिनियमो न
स्यात् । अत एवैतस्याग्निहोत्रप्रकरणस्यत्वादर्थवादत्वाच्च न नियामकतेति
केषाञ्चिन्मतम्भाष्य एव निरस्तम् ॥

सू० पाकयज्ञः ॥ ९ ॥

पाकयज्ञ-शब्दस्याहुत्यादिशब्दवत्स्मार्त्तश्रीतसाधारण्येन यागमा-
त्रघचनत्वे प्राप्ते मनुर्वे पाकयज्ञीय आसीत्स इममितरं यज्ञमपश्यदित्या-
दिना वाक्यशेषेण कतिपयाहुतित्वेव शक्तियद्वाचाहुतिपर्यायता ॥

सू० सर्वदर्वि ॥ १० ॥

पाक निर्धेयं क्रियमाणो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या सोमयागान्यनिखि-
लयागपरोऽय शब्द इति प्राप्ते यद्वै चातुर्मास्याना पाकयज्ञः सैव तदेषा
पश्य्य श्वमेधीयेर ह्येषां पाकयज्ञेनेध्या र्थाहंभंभवति न सामिधेनीरन्वाह
न प्रयाजा इत्यन्त इत्यादिनैष्टिकाङ्गानामभाववोधनेन दार्धिहोममात्र-
वाचकः ॥

सू० सर्वेषाम् ॥ ११ ॥

दार्धिहोमत्वाविशेषाल्लौकिकैवैदिकाग्निसाध्यानामखिलाना वा-
चक इति प्राप्ते लौकिकानामेव दार्धिहोमानामेव वाचकः । शिघ्रीना
पाकयज्ञ उशीनराणा पाकयज्ञ इत्याद्वेः स्मार्त्त एव व्यवहारस्य दर्शनात् ।
यदान्यस्य हविषः सुख्यवद्यति भवमेतद्रनौ जुहोतीति विधायाय कस्मा-
द् द्विजुहोतीत्यादिना तद्रस्य पाकयज्ञस्येत्यनेन द्विर्होमादिनिर्नहना-

न्तपदार्थाः पाकयज्ञीया अत्र किमिति क्रियन्त इत्याक्षेपेण वैदिकाना
मेवा न पाकयज्ञेति ध्वननाच्च ॥

सू० धर्मोपदेशः ॥ १२ ॥

पाकयज्ञकरणकभावनायाः कथं भावाकाङ्क्षायामाक्षेपलभ्यैः सवि-
पातिभिरेवाङ्गानामिवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति प्राप्ते द्विजुहोति द्विनिर्माष्टि द्विः
प्राशनात्पुस्तञ्ज्याचामिति निर्लेढीति प्रकरणिनः शेषित्वेन विहिता अपि
धर्माः पाकयज्ञेऽपि प्राप्नुयुः । यद्येता नालभेत चाप्यस्यैव शिर उपदध्या-
दित्येकस्या एव श्रुतेः पशुशीर्षादिविकल्पत्रायश्चशीर्षोपधानोभयप्राप-
कत्वदर्शनात् ॥

सू० प्राचीनप्रवणे ॥ १३ ॥

वैश्वदेवपर्वणि प्राचीनप्रवणे यज्ञेतिव्यधिकरणत्वेन विधानात्पदे
जुहोतीत्यनेनाहवनीयवृत्तिरिति प्राप्ते पर्वतान्ते यज्ञेतित्यादाविव-
देशवाचकत्वात्तस्य च वैश्वदेवेनेति तृतीयया साङ्गप्रधानप्रयोगान्वयप्र-
तीतिः पदवाक्य इव जुहोतेरनुपादानाच्च न होमाधिकरणता किन्तु
विहारदेशोपदेशः । अत एव यदेककपालमाहवनीये जुहोति यजमान
मेव स्वर्गलोकं गमयतीत्याहवनीयदर्शनमुपपद्यते ॥

सू० पदे जुहोति ॥ १४ ॥

पदे जुहोति धर्मेति जुहोति धर्मीकवपाया जुहोतीत्यादिव्यपि
पूर्वव्यायेन देशमात्रविधात्त्राहवनीयमुपनिधायैव होतव्यमिति प्राप्ते
उत्तरार्धेऽनय जुहोति दक्षिणार्धे सामायेत्यादिविध जुहोतिसयोगेन होमा-
धिकरणत्वस्यैव विधानादाहवनीयनिवृत्तिः । अत एव चतुष्पद्ये जुहो-
तीति विधायैव वा अग्नीना पट्वीशो नामाग्निवत्येव जुहोतीत्यनेन चतु-
ष्पद्यस्यैव प्रकारान्तरेणाग्निमत्त्वोपपादानं सङ्गच्छते पट्विशः पादवन्ध-
नरज्जुः ॥

सू० चतुष्पद्ये ॥ १५ ॥

चतुष्यथ एकाल्मुकमुपनिधाय जुहोतीत्यपि प्रकरणान्तरे श्रूयते । तत्र चतुष्यथस्यैवाग्निपक्षौ शब्दपत्वेनाग्न्यन्तरानपेक्षत्वादेकाल्मुके वा केवल-
चतुष्यथे वा होम इति विकल्पे प्राप्तेऽग्निवत्ये*वेति मत्तुपः प्रशंसार्थत्वेन
वास्तविकाग्निमत्ताया अवाधनेन विहितस्योल्मुकस्य त्यागे प्रमाणाभा-
वाच्च विकल्पः ॥

सू० प्रत्यञ्जः ॥ १६ ॥

प्रत्यञ्जोऽभूथेन चरन्तीत्यत्र विहारस्यैव प्रत्यङ्मुखत्वविधानम् ।
कर्तृणां तु सामान्यविधिप्राप्ते प्राहमुखत्वमेव । तेषामपि प्रत्यङ्मुखत्व-
विधाने वाक्यभेदादिति प्राप्ते कर्तृगर्भकविहारस्यैव प्रत्यङ्मुखत्वविधा-
नेन गजविपरिवृत्त्या तस्मादिनामपि परिवृत्तेरिव कर्तृणां प्रत्यङ्मुखा-
याचर्यसिद्धत्वेनाविधानाच्च वाक्यभेदः ॥

सू० पुरस्तादपि ॥ १७ ॥

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्यादौ मन्वान्ते पश्यमान स्वाहाका-
राणां प्रदानार्थत्वेऽपि स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्यतय इत्यादौ पुरस्ताच्छू-
यमाणानां न तदर्थत्व स्वस्थानप्रच्युतानां नखकुण्डलादीनां कण्डूयनालङ्कर-
णादिकार्यात्तमत्वदर्शनात् । अतएवैश्वर्यस्य गिरापदस्थान एव निवेशो
द्विरावृत्तिश्च कल्प्यते । तस्मात्स्वाहा यज्ञ वात्तादारभ इत्यादाविव न
होमार्थेति प्राप्ते तत्र चतुर्थ्या अभावात्सम्प्रदानानिर्धारणेन होमार्थत्वा-
भावेऽपि वागादीनां चतुर्थ्यन्तत्वेन देवतयत्वावगमाद्यत्र क्वापि स्थितस्य
दीपस्यैव पदस्याप्यर्थप्रकाशकत्वानपायाद्वाह्यणाय देहि देहि वाह्यणायेति
वाक्याभ्यामविशेषेण बोधानुभावाच्च प्रदानार्थत्वेव । अतएव पुरस्तात्स्वा-
हाकारा वा अन्य देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकारा वा अन्य इति श्रुत्येभवेरपि
प्रदानार्थत्वमनूद्यते ॥

सू० स्वाहाकृत्य ॥ १८ ॥

स्वाहाकृत्य दक्षणा ते जुहोमि स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमी-
त्यादावुक्तन्यायेन चतुर्थ्यन्तसमभिध्याहृतानां मदानार्थत्वे प्राप्ते प्रत्ययार्थे

उपसर्जनत्वेनान्विताना स्याद्वाकाराणां मुख्यविशेष्यत्वाभावाद्बुद्ध्यस्तुति-
द्वारैव वाच्यार्थसमवायाच्च प्रदानार्थता ॥

सू० वषट् ॥ १९ ॥

वषट् ते विष्णवा स आहणोमीत्यत्र पदान्तरैः स्वाहाकृतशब्द-
वत्ममासाभावेन स्वतन्त्रतया प्रदानार्थत्वे प्राप्ते आहणोमीत्यत्र तद-
न्ययेनास्वातन्त्र्याविशेषाच्च तथात्वम् ॥

सू० स्विष्टकृत् ॥ २० ॥

पशौ वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्विकारत्वाद्वाग्निर्ऋत्स्विष्टकृद्वाग्या-
यामिष्टद्रेवतापलतणनिगमानामुपलम्भाद्वाग्नस्पत्ययाग्यायामपि ते स्युरि-
ति प्राप्ते घानस्पत्यग्नैर्निगद्वे तासां सद्गुणपलतितत्वेन पुनरुपलतणे मा-
नाभावाच्च स्युः । अत्रोपलतितत्वादेव च पाशुर्ऋत्स्विष्टकृद्वाग्यायामपि
नोपलतणीयाः । याजुषहोत्रकास्तु वनस्पतियाग्यायामपि पुनरुपलत-
णप्रभ्युपगच्छन्ति ॥

सू० स्वाहेत्यालेखनम् ॥ २१ ॥

चित्तं च चित्तिरवाकृतं चाकूतिरचेत्यादयो जयाः । इह धृतिः
स्याहेह विधृतिः स्याहेत्यादयो धृतिमन्त्राश्च । एषु प्रथमान्तशब्दा होमार्थं
प्रयोगकाले चतुर्थ्यन्तत्वेन शिपरिणमयितव्याः । स्याद्वाकारेण वषट्कारेण
वा देवैभ्योऽप्युच्यते इति श्रुत्या ऽनुपात्तस्वाहाकारेषु स्वाहाकारस्यैव
नमः स्वस्ति स्याहेति स्मृत्या चतुर्थ्या अप्यध्याहरणीयत्वात् । अतएव
चित्ताय स्याहेत्यादिर्ये शाग्रान्तरं पाठ इति प्राप्ते द्विनद्वीत्यादेरिवा-
श्रुतपदस्य पल्लवत्यसम्भवेऽपि श्रुतविभक्त्याः परित्यागे आम्नायत्वस्यैव भ-
ङ्गापत्तेः छन्दसि वदुलस्मृतेर्ये यथासमाख्यानमेव प्रयोगः । अतएव धृतिहे-
मेन प्रयुज्याद्गोनामसु तथाऽऽप्तुं चतुर्थ्यमिति सूत्रमेतदधिहरणन्यायसि-
द्धान्तनिग्रन्थनम् ॥

१ वषट् इति तु पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।

२ स्वाहेत्यादयो इति तु पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।

सू० चिन्ताय ॥ २२ ॥

शाखान्तरीयमन्त्राणां विभक्तिभेदाच्चकाराभावाच्च भिन्नानुपूर्वी-
कतया मन्त्रभेदान्मन्त्रस्वरूपस्य यूपहवनोपयदलौकिकत्वाद्दृष्टार्थानां
समुच्चय इति प्राप्ते मन्त्राणामलौकिकशब्दत्वेऽपि ज्ञेयात् जुहुयादित्य-
नेन होमकरणत्वेन विनियोगाद्दृष्टार्थतयैकार्यत्वाद्दिकल्पः ॥

सू० भूतानाम् ॥ २३ ॥

राजसूये पृथिव्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्राः पठिताः । अग्निप्रकरणे
तु पृथिव्यसि जन्मना च साग्निना गर्भमाधत्तामित्यादयो मन्त्रा
आम्नाताः । उभयेषामपि भूतेति समाख्या भूतानामिवेष्टय इत्यांकारकस्तत
एवैनमवयजतीत्यर्थवादिको व्यवहारश्च तुल्य एव । ततश्च भूतेष्टका उप-
दधातीत्यनारभ्य विधौ विनिगमनाविच्छेदादुभयेऽपि समुच्चिता विकल्पेन
वोपादेया इति प्राप्ते कौण्डपायिनामयनस्यै नैवमित्ते च कर्मण्यग्निहो-
त्रपदसाम्येऽप्युत्सवयज्ञो वा एष यद्ग्निरुत्सवयज्ञो वा एष यद्ग्निरहोत्रमि-
त्यर्थवादसाम्येऽपि परस्परवैजात्यदर्शनात्प्रकरणपठितानां चित्रिणीरूपद-
धातीत्यादिवद्विनियोगान्तरादर्शनेन साकाङ्क्षाणामेवोपधाने विनियोगः ॥

सू० मन्त्रागमे ॥ २४ ॥

यदि राजसूयस्यमन्त्राणामेव विनियोगः स्यात्तत्रा तत्रत्यस्वाहा-
कारानुन्मत्यावशिष्टाशैरेवोपधानम् । तेषां प्रदाने सावकाशत्वात् ।
अधुतस्य स्वाहाकारस्य कार्यानुपारेण योजनवद्वियोजनस्यापि न्याय-
सिद्धत्वात् । लिङ्गेन यद्वैकवाक्यतायां बाधादिति प्राप्ते मध्येचिन्ता ॥

सू० प्रियेषां ॥ २५ ॥

अधुतये होता यत्तद्विन्द्रहोत्रादित्यादीन् होतयंजेत्यन्तान्प्रैषाना-
न्नाय प्रियेषां यजन्तीत्यान्वात्तम् । तत्रापि यथासमान्वात्स्यैव मन्त्रत्वेन
प्रदानाद्गोप्योपयज्ञामहेवपदंकार्योचंमाद्यन्तभागयोरिव योजनया प्रयोगे
प्राप्ते होता यत्तद्देवतयंजेत्यशयोरनन्यतत्वेन ताजुन्मत्य तत्स्याने तयो-
पयोगेन प्रयोग ॥

सू० स्थितादुत्तरम् ॥ २६ ॥

स्वाहोरन्तरित्वादित्यादि मन्त्रेष्विव स्वाहाकारस्य प्रदानार्थ-
त्वाभावेन स्वानाजिहीत इत्याद्यर्थान्तरपरतया वा वाक्यार्थेऽन्वयसम्भ-
वेन मन्त्रत्वरक्षणाय यथामानमेवोपधानम् ॥

सू० ऋतापाट् ॥ २७ ॥

ऋतापाटुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा नाम स इदं
ब्रह्मवच पातु ता इदं ब्रह्मवचं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति
मन्त्रे स्त्रीपुंसलिङ्गरूपदानां व्यतिपक्तानां यथार्थं विनिष्कष्य मन्त्रद्वयी-
कृत्य होमद्वये विनियोगः ॥ या ते आन इति मन्त्रत्रये तनूरित्याद्यशस्य
सक्रदान्नातस्याप्यावृत्त्या विनिष्कर्षदर्शनात् । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां
येऽन्तरित्ते ये दिधीति मन्त्रस्य होमे विनियोगे पृथिव्यन्तरितद्युपदाना-
मवव्रातवर्षपदैर्यतिपक्तात्रामपि विभजनदर्शनादिति प्राक्ते स्वाहापदस्य
सक्रदान्नानामान्नानाभ्यां मन्त्रान्तरयोरकाट्वावशेन होमसंख्यावशेन च
तत्र तत्र विनिष्कर्षेऽपि द्विरान्नातस्वाहाकतया ताभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य
निराकाटुतया च तावानेव भिन्नो मन्त्रः । तच्छब्दबलेन ता इदमित्या-
देरपकर्षं तत्तच्छब्दवशेन संवांशस्यापकर्षापत्त्या तस्मै ताभ्यः स्वाहेति
पाठेनैव तादृशमन्त्रद्वयसिद्ध्या स्वाहाकारान्तरवैयर्थ्यापत्त्यैव तावन्नात्रस्य
भिन्नमन्त्रत्वानुमानात् ॥

सू० पट् जुहोति ॥ २८ ॥

आजूत्ये प्रयुज्जेऽनये स्वाहेत्यादय आजूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्याद-
यश्च होमलिङ्गाः पट् पणमन्त्रा आम्वाताः । तत्र पट् जुहोतीति शूय-
माशौ विधिरन्यतरपट्कृत्य होमेषु विनियोगार्थमाहुतिवाद् एवेति
प्राक्ते द्वयोर्द्वयोः सजातीयपारेकीरुणेन द्वादश जुहोतीति वचनान्तर-
विहितानामेष सावित्राणि जुहोतंतिवत्येवोपवाद् ॥

सू० भुवनस्य ॥ २९ ॥

वन्तयोरतीव विप्रकर्षः । अत्रा सह समीपे वा वसतस्तौ यस्मिन्काले सा-
मावास्या । तत्सविक्रमोऽपि तदन्यतएव एवातिशयित इत्यसंक्रुचितवृ-
त्तिकयोः पदयोस्तत्रैव प्रवृत्तिः । सौत्रं तत्संयोगादिति पदं यौगिकवृत्त्या
तथैव प्रतीतेरित्येतरम् । संधौ यजेतेति श्रुत्यन्तरे तस्यैव कालस्य वि-
नियोगेनोपसंहारादिति वार्थः । विक्रमः संनिपाततश्च यागकाल इति
शिष्टाः स्मरन्तीति भाष्यं न शिष्टाचारस्मृत्यन्यतरपरम् । अपि त्वमावा-
स्यादिपदनिर्वचनपरम् । तथैव निर्वचनस्य स्मृतिष्वप्युपलम्भादिति भावः ॥

सू० द्वाविज्या ॥ २ ॥

सन्धिकालस्याल्पत्वेन साद्रूपयोगभावनापर्याप्तत्वाभावेन तत्पर्या-
प्तये समं स्यादिति न्यायेन तत्पूर्वपरभागयोः समयोरान्तेपात्सधिमभितो
यजेतेति श्रुतेश्च यदैव सन्धिपरराहो रात्रौ वा पतति ततःपूर्वं घटिका-
द्वयमारभ्य तत्पश्चाद् घटिकाद्वय इष्टिं समाप्येदिति प्राप्ते द्वाविज्याका-
लौ वचनाद्व्यवतिष्ठेते । पूर्वद्व्युरांनं गृह्णाति उत्तरमहर्दिवता यजत इति
वचनेन प्रयोगस्य द्व्यहकालत्वावगमात् । पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति
पैद्ममुत्तरामुपवसेदिति कौपीतकं या पर्यस्तमयमुत्सर्पेदिति कौपीतकि-
वाह्नौ मूर्ध्यास्तमयं परित इत्यनेनावर्त्तनात्परतो रात्रौ वा यदि सन्धिः
सोपवासाहोत्तरा पौर्णमासी तस्यामन्याधानमित्युक्त्या ततः परेद्व्युयोग-
इत्युक्तं भवति । आवर्त्तने ततः पूर्वे वा यदि सन्धिः सोत्तराऽपि नोपवा-
साहो किंतु पूर्ववेत्युक्त्या सन्धिदिन एव याग इत्यपि व्यवतिष्ठते । तेन
मधिमभित इत्यस्य विद्युद्गृष्टिमध्ये यथा सन्धिः पतति तथा तन्त्र प्रका-
मेदित्यर्थः । आवर्त्तने यदा संधिः पूर्वप्रतिपदोर्भवेदित्यादीनि प्रतिपद्य-
प्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यत इत्यादीनि च गोभिलगार्ग्यादिवचना-
न्येतमेवार्थे विवृण्वन्ति ॥

सू० रात्रौ ॥ ३ ॥

परेद्व्युरपि रात्रौवेव यागः कार्यः । तस्मात्सदृशीनां रात्रौणाम-
वास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इत्यन्त इति श्रुतौ रात्रौणामिति निर्धा-

रणपट्टया घ्राह्यणानां मध्ये यज्ञदत्तः मुरुप इति धाम्येन यज्ञदत्ते धा-
 स्नणत्वस्येव पौर्णमास्यादे रात्रित्वस्याव्रगमात् । दर्शादृष्टेत्यनुवाके पौर्ण-
 मासीदर्शपदयो रात्रिनामत्वोक्तेरिति प्राप्ते दिवस एव यागः कर्त्तव्यः ।
 प्रातर्पञ्चमिति श्रुत्या पर्वणो यश्चतुर्थोऽथ चाद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
 यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति वृद्धशतातपत्रिवृतया
 उत्तरमहरिति श्रुतेरुपसंहारात् । शुक्रप्रतिपदात्रिवाचिकस्य दर्शापदस्ये-
 हानुपयोगाच्च । तन्त्रप्रक्रमस्य रात्रावपि कदाचित्त्वम्भवाभिप्रायेण रा-
 त्रीणामिति श्रुतेरुपपत्तेः । रात्रिशब्दस्य द्वादशरात्रीर्दीवितो भृति चन्द्योत्
 दशरात्रमाशौचमित्यादावहोरात्रपरत्वदर्शनाच्च । यत्तु भाष्ये पुण्याहे
 देवानि कर्माणि ते वा एते पूते मध्ये अहनी यजनीये उत्तरमहर्द्वता
 यज्ञत इति श्रुतिष्वहमेव कीर्त्तनमिह हेतूकृतम् । तत्तन्त्रप्रक्रमाभिप्राये-
 णाहोरात्रपरत्वेन चान्यथासिद्धो रात्रिशब्द इति वदतः सूत्रकृता विरु-
 द्धम् । अह.-शब्देऽपि तदुभयसम्भवात् ॥

सू० उदिते ॥ ४ ॥

अन्वाधानमात्रस्य घचनादन्यकालत्वेऽपि तदितरतन्त्रप्रक्रमस्य का-
 लभेदे मानाभावादङ्गाना प्रधानसमानदेशकालत्वनियमादहन्येव प्रक्रम
 इति प्राप्ते यस्य हविर्निहत्य पुस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियादित्यभ्युदितेऽनि-
 मितत्वेन कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या दर्शोऽनिश्यपि प्रक्रमस्य कल्पनायश्यम्भा-
 वात्पौर्णमास्या च कल्पकाभावाद्बुद्धित आदित्ये तन्त्रप्रक्रमः प्रागुदयाद-
 मावास्यायाः ॥

सू० यजनीये वा ॥ ५ ॥

उक्तरीत्यैवान्वाधानस्य तदितरतन्त्रप्रक्रमस्य च कालभेदे नित्य
 प्राप्ते यजनीयेऽप्यहनि वैकल्पिकस्तत्प्रक्रमे भवेत् । तदेतस्मृतिष्येव
 व्याख्यातम् । सन्धिरत्वेत्सद्गुवाद्गुधं पास्पयवतंनादूवेः । मा पौर्णमासी
 विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति क्रातीयवचनात् । अयसंनान्ताग्यदि
 पर्वेन्धिः सत्रैस्तदा वा क्रियते समस्तमिति मयहादियु द्रष्टव्यम् ।
 भाष्ये त्वेतस्मूत्र रात्रीज्याधिकरणगुणसूत्रत्वेन व्याख्यातम् । अहर्पञ्चनीयः
 कालो न रात्रिरित्युक्तम् । तदहन्येव यज्ञेति तच्चिन्त्यम् ॥

सू० एतेन सोमकालः ॥ ६ ॥

सोमयागे दीवादिदैवान्ताङ्गानां कालभेदस्य वाचनिकत्वेऽपि सौ-
त्याहतन्वस्य परिसन्धिदिवस एव वा दिनान्तरे वा करणमिति विकल्पे
प्राप्ते सन्धिदिन एव मुत्या सर्वा स्यात् । सन्धिकालस्याल्पत्वेऽपि तदा-
त्तिप्तपूर्वापरकालयोः कर्मसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात् । तद्वाधकवचनस्या-
प्यप्रत्यक्षत्वात् तदेतदाह विक्रमसन्निपातयोर्व्याप्या तत्सयोगाव ह्यन्य-
त्प्रत्यक्षं विद्यत इति । प्रत्युत कौपीतकीवचनं प्रत्यक्षमेवेत्युक्तं त्रिका-
ण्डमण्डने । खण्डपर्वणि सोमश्चेत्प्रतिपन्निश्रपर्वणि । सोममुत्या प्रयो-
प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकिश्रुतिरिति । भाष्यकृता तु द्वाविन्याकालाविति
सूत्रेण यद्दहरेण पुरस्ताच्च पश्चाच्च दृश्यते तद्दहरूपवसेच्छुभूते यजेत या
पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्यात्तरा सा राक्षेत्यादि वचनैर्द्वौऽपि यागका-
लावेवेति पूर्वपक्षं प्रापय्यानेन सूत्रेण तेषां प्रत्यक्षतः कालद्विस्वबोधकृता-
भावाद् द्वादश वै संवत्सरस्य पौर्णमास्य इत्यादिलिङ्गाच्चैकैक एव काल
इति सिद्धान्तितम् ॥

सू० यदि मन्येत ॥ ७ ॥

नान्यद्दृष्टविरन्तरं निर्वपेत्पौर्णमासीमेव श्वोभूते यजेतेत्यनेनान्वा-
धानप्रधानयोर्मध्ये इष्ट्यन्तरनिषेधस्त्वविशेषात्सर्वेऽपीनामिति प्राप्ते न
हि कर्मण्युपक्रान्ते तदसमाप्य कर्मन्तरमारब्धुं युक्तम् । अतो न प्राप्त
मेव नित्यं काम्यं वा कर्म नैमित्तिकञ्च एव त्विष्टयो निमित्तानन्तरभावि-
त्वात्प्रसक्तास्तास्यं निषेधः, तास्यपि याः प्रत्वङ्गभूतास्ता भवेपुरेव पु-
षार्थभूतानां तु त्वामेष्ट्यादीनां पूर्वान्तरे करणमिति ॥

सू० न यवानाम् ॥ ८ ॥

तासामितरेणेति श्रुतौ याम्यौषधीना मध्ये ग्रीहिधान्येनाययणं
विधाय संवत्सराद्धेतदधिभवतीति श्रुतम् । तत्रेतरणेन्येऋचवनाद्ग्रीहि-
धान्यकर्मेषापयणमत एव संवत्सरोत्तमेऽ पुनः करणश्रुतिरुपपद्यते वनन्ते
यद्येराययणकरणे तु चत्सरमध्ये एव तदारत्तेस्तद्विधाय । अतो नास्त्येव

यथायथमिति यौद्धलोमिराचार्या मन्यत इति प्राप्ते स्यादेव यथायथम् ।
 उभाभ्यामाययणेन यजेतेति श्रुतेः । न चेयं फालकृटाफालकृटविषया
 तस्मात्तासामुभाभ्यामग्निहोत्रं जुहोत्युभाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत
 इत्यत्र व्रीहियप्रयोरेव प्रकृतत्वात् । अस्याश्च तत्प्राये पाठात् । व्रीहि-
 सस्ये वा यवसस्ये वा गत इति स्पष्टं कैपीतकिशुनेश्च । सवत्सराद्ये
 तदिति तु व्रीह्याययणपरत्वेनाप्युपपन्नम् । अत एव द्विवेदा एष आदित्यः
 सवत्सरादावर्तते तमेताभ्यामाययणाभ्यामग्राञ्चञ्च पणञ्चञ्चाभियजत
 इति श्रुतौ प्रत्ययनमाययणोक्तिः । व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरैव यजेत यवे-
 भ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्य इत्यनेन तत्तदाययणोत्तरभावि-
 दर्शपूर्णमासयोर्ग्रन्थनिवमश्च । श्यामाक्रीहियवाना प्राशने मन्त्रत्रयवि-
 धानं चेति ऋग्वेदे ॥

सू० सर्वेषां प्राशन्यः ॥ ९ ॥

अग्निः प्रथमो भद्रावः श्रेय एतमुत्थमिति विहितं भवकरण-
 त्वेन मन्त्राः सोमिकेभ्यु भवेयु भवे हीति मन्त्रत्रयाङ्गतेषु संप्रैषु भवेयु
 भवेयुरिति प्राप्ते सोमस्यापूर्वत्वेन मन्यविधेस्तद्वीयसर्वभवेष्वन्वयेऽपि प्रक-
 ते चोदकत. समन्त्ररुभवा ये प्राशस्तेषामेव मन्त्रगेषित्वेन हिरण्यगर्भ
 मन्त्रस्यैन्द्राद्य.र इव तेष्वेव मन्त्राणां प्राप्तिः ॥

सू० अनिष्टाग्रयणस्य ॥ १० ॥

तस्मादानिष्टाऽग्रयणेन नवस्याशित्यमिति निषेधः फालकृटा-
 रण्याशनस्यैव न व्रीहियवाशनस्य याः फालकृटास्तासामितरेणेति वा-
 क्ययेपे फालकृटकीर्तनेन विशेषे व्यग्रस्यापनात् । तस्मात्फालकृटातिरि-
 क्तानां याम्याणां भवणं निश्चितमिति प्राप्ते ऽऽजनस्य द्रव्यसामान्येन करणा-
 सभवेन प्रयुक्तेर्द्विगेषैरुविषयकत्वेन सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानाय वाक्य-
 शेषावरयकत्वेऽपि निरुक्तेर्नवधान्यसामान्याशनविषयकत्वानुपपत्तेरभावे न

विधायवानाक्राद्धितस्य वाक्यशेषेणासमर्पणात् कालकृष्टार्थवादः कृत्रिव-
ल्लक्षणया स्तावक्रमात्रमिति सर्वशाम्याणामेव भक्षणप्रतिषेधः ॥

सू० शाकापक्वौपधीनाम् ॥ ११ ॥

सस्य नाशनीयादिति वचनान्तरेण शाकादीनामपि भक्षणनिषेधे
प्राप्ते तेषां यागयोग्यत्वाभावेन देवा औपधीषु पक्वास्वान्निमीयुस्तानो-
द्रानीप्रथममुदलयतामित्युपक्रम्य नवाशननिषेधेन देवेभ्यो दातुं योग्याना
धान्याना पक्वानामेव तैस्तेभ्योऽनिष्टा भक्षणस्य निन्दया पक्वशाकाना हरि-
तयवादीना भक्षणे यायाकाम्यम् ॥

सू० तेन शमी ॥ १२ ॥

मुद्रादिशमीधान्यानामपि पक्वौपधित्वादिशेषेण निषेधेन तेषां
मयागयोग्यत्वादेव न निषेधः ॥

सू० प्राशितयवः ॥ १३ ॥

वसन्ते नवान् पक्वयवान्प्राशितयवता पश्वाद्यन्याधाने कृतेऽपि
यवाययणं कर्तव्यम् । पूर्वमधिकाराभावेऽपि सत्यत्यधिकारसम्यत्या तस्या-
न्तेरिति प्राप्ते नवाचप्रथमप्राशनस्यैवानिष्टाययणं प्रति प्रतिपिदुत्वात्तस्य
च वृत्तत्वेन द्वितीयादिप्राशने निन्दाभावेन तादृशस्य न तत्राधिकारः ॥

अविद्यमानबुभुक्षः ॥ १४ ॥

नवाचाशनस्य बुभुक्षातत्त्वाभावाभयपूर्वकत्वेनान्यतराभावे इष्टिपरि-
मितनवाचलाभेऽपि नैवाययणेऽधिकारः । तस्यानिष्टाययणत्वेऽपि प्रति-
षेधातिक्रमाभावेन प्रत्यवायाभावादिति प्राप्ते नवाचप्रथमप्राशनप्रागभाव-
विशिष्टवसन्तादिकालजीवित्वस्येवाधिकारितावच्छेदकत्वेन बुभुक्षादेस्त-
द्दृष्टकत्वेन मानाभावादप्रतिहतोऽधिकारः ।

सू० अत्राययणाभ्यासः ॥ १५ ॥

व्रीहिभिरिष्टा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्य इत्यनेन व्रीहिकालयव-
कालान्तराले व्रीह्याययणाभ्यासो विधीयते । यज्ञि-शब्देन प्रकरणेन

एवोपस्थितेरिति प्राप्तेऽन्तरालकाले नित्यप्राप्तयोर्दशपूर्णमासयोर्द्वयनि-
यमविधिपरत्वे सम्भवत्यत्यन्ताप्राप्ताभ्यासपरत्वप्रयुक्त । त्रीहिभिरेवेत्येव
कारेण यवनिरातप्रतीतेः ॥

सू० सविकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

आययणेनावद्यकामो यजेतेति विधाय वाच्यान्तरेण कालानां
द्रव्याणां च विधानादग्निहोत्रद्रव्याणामिव विकल्पः स्यादिति प्राप्ते
प्राप्तोद्वेषेण कालद्रव्याद्यनेकगुणविधाने वाच्यभेदाद्विशिष्टविधित्वावश्य-
म्भावेन त्रयाणामप्याययणानामभ्यासाद्भेदः । नैमित्तिकानामप्यद्वादका-
मवाक्येन काम्यतापि । कौपीतक्रिधास्त्रणे तु श्यासाकाययणं विधाय
सप्तदशसामिधेयः सद्वन्तावाज्यभागावित्यादिना प्राकृताङ्गान्युद्विष्ट
गुणविशेषान्विधाय यवाययणादींस्ततो विधायैतत्तन्त्रमेवैतद्वाङ्मणमिति
वाचनिकातिदेशकयनात्स्पष्टः कर्मभेदः, अतो न द्रव्यविकल्पः । नापि
कर्मविकल्पः, निमित्तभेदात् । द्विर्वा एव आदित्य इत्यादिनाऽयनभेदेना-
वृत्तिश्रुतेश्च ॥

सू० सस्यपक्तेर्वा ॥ १७ ॥

संवत्सराद्ये तदधिभवतीति श्रुतौ द्वादशमासाः संवत्सर इत्या-
द्विश्रुत्यन्तरसिद्धत्वं चान्द्रादिसंवत्सरान्यतम एव विकल्पेन याह्य इति प्राप्ते
संवत्सरे सस्यानि पच्यन्त इत्यादिषु लोके पक्त्सस्यपाकाद्वैषमः सस्य-
पाकावधिकालस्यापि संवत्सरत्वेन ध्वजहारात्सस्यपाकनिमित्तकर्मषु तस्यै-
वोपस्थित्या नियमनसम्भवे विकल्पायोगाद् द्वादशमासस्यूनान्तरिकयोरपि
संवत्सरा दधीति वादः ॥

सू० पार्वणमासानि ॥ १८ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्या प्रयुक्ते इत्यनेन चातुर्मास्यारम्भं विधाय
चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वन्यानि पर्वण्यं जिहितानि । तेषु मामानामपि
चान्द्रादिभेदेनानेकविधत्वादन्यतमोपादाने यज्ञादौ साधनः स्मृत इति
स्मृत्या त्रिशद्वै रात्रयो मामा इति प्राकरणिश्रुत्या च गवामयनाद्वाविव

सावनमास एव वा प्राप्ते चान्द्र एव मासो यास्य । पञ्च सांवत्सरिक प्रयोगे त्रीनिष्टा चतुर्थमुत्सृजेद् द्वौपराविष्टा तृतीयमुत्सृजेदप वै त्रयोदशो मासस्तमति यज्ञत इत्येकमासत्यागस्योत्सृज्योभौ मासावित्यनेन मासद्वय-
त्यागस्य च विधानात् । मातुलातुल्यिमलसंख्याका हि सौरसावनपार्व-
णवत्सराणां दिवसाः । तेन पृथया सौरैर्मासैरेकपट्टिः सावना द्विपट्टिः
पार्वणामासा भवन्ति । सौराभिप्रायेण मासद्वयोत्सर्गस्य सावनाभिप्राय
यैकमासोत्सर्गस्य च कथनेन चान्द्रमासस्येवोपादेयत्वमवशीयते अन्यथा
विकल्पाद्वापत्तेः ॥

सू० मासो वा ॥ १९ ॥

त्रीनिष्टेति वाक्ये संवत्सरत्रयं चातुर्मास्यैरिष्ट्वा चतुर्थत्यागविधा-
नाच्चतुर्थपदेनैकः सवत्सर एवोपरमणीयत्वेन प्रतीयत इति प्राप्ते चतुर्थ-
शब्दोऽत्र मासपर एव । एष वै त्रयोदशो मास इति श्रुचन्तरात् । चतु-
र्थमिति सप्तम्यर्थं द्वितीया । एषमेव द्वौ पराविष्टेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

सू० आदेर्वा ॥ २० ॥

पृष्ठस्य कर्मण आरम्भरतिपेधोऽय पञ्चभिर्वर्षैः कर्मोपवर्गादिति
प्राप्ते पञ्चसावत्सरिकपतवद्यावज्जीवाभ्यासपतोऽपि विज्ञापते । स त्रिषु
त्रिषु सवत्सरेषु मास मासमुत्सृजेदिति वचनात् । पञ्चसावत्सरिकातिरिक्त-
पताभावे त्रिषु त्रिष्वित्याद्यभ्यासानुपपत्तेः ॥

सू० पञ्चवत्सरेषु ॥ २१ ॥

पञ्चसावत्सरिकातिकप्रयोगारम्भे विहिताना वैरजानरपञ्चन्यप
ञ्चहोतृहोमाना पठे सवत्सरं प्रयोगान्तरारम्भात्पुनः करणमिति प्राप्ते
चातुर्मास्यान्यारभमाण इति श्रुत्या चातुर्मास्यधिषयकप्रथमप्रवृत्तेरेव कर्तुं
विशेषणत्वेन कीर्तनात्प्रयोगान्तरारम्भस्य चातयात्वादारम्भणोपावत्स-
रुदेव ॥

सू० यदि वसन्ता ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येष्वेव यदि वसन्ता यजेत द्विरुपस्तीर्यं द्विरभिघारयेदि-
त्याद्युपक्रम्य, यदि प्रावृषि यजेत सद्गुपस्तीर्यं द्विरभिघारयेदिति श्रुतं ।
तत्र वसन्तकाले क्रियमाणस्य वैश्वदेवपर्वण उपस्थितत्वाद्वादि प्रावृषीति
धाव्येऽपि यज्ञिना तदेवोच्यते । तस्यैव पशुकामप्रयोगे आपशुप्राप्तेरभ्य-
सनीयत्वेन वर्षास्वपि तत्प्रसक्तेरिति प्राप्ते प्रावृषि वरुणप्रघासैरिति
विधिप्रतीतासाधारणलिङ्गेन वरुणप्रघासानामेवोपस्थितत्वादेव धादः ।
चातुर्मास्यत्वेन तेषामपि प्रकृतत्वात् । अप्रकृतत्वेऽपि वा जटिलभोजये-
दित्यादौ जटाविशिष्टस्यैव प्रतीतिसम्भवाच्च ॥

सू० वैश्वदेवेन ॥ २३ ॥

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्चतौ प्रभूतं गोपु पयः स्यादिति-
श्रुत्या वसन्तानादरप्रतीतिर्बन्धन्तरेऽपि स्वायां गवि पयोवृष्टौ सत्यां का-
म्यप्रयोगारम्भः स्यादिति प्राप्ते यस्मिन् काले बहुव्रीहिः स्यात्तदा यष्टव्य-
मित्युक्ते विहितकालत्यागस्याप्रतीतेर्यस्मिन्वर्षे वसन्ते प्रभूतं पयः स्यात्त-
स्मिन्नेव वसन्त इत्येत ॥

सू० वैश्वदेवस्य ॥ २४ ॥

तत्रैव पशुकामप्रयोगेन वरुणप्रघासैरित्यादिना पर्वत्रयनिषेधाः
श्रूयन्ते । न स्वातन्त्र्येण फलार्थतया तैर्पञ्चेत किं त्वङ्गस्त्वेनेति तदर्थः ।
अन्यथा प्रतिषेधे विकल्पस्य पर्युदासे वाच्यवैयर्थ्यस्यापातात् । तेनाङ्गानां
प्रधानसमकालत्वाद्गमन्त एवेतराणि पर्वणि कुर्यादिति प्राप्ते तत्तत्काले-
ष्वपि वैश्वदेवस्याभ्यासविधानार्थाः प्रतिषेधत्राटाः । आपशुलाभादभ्यस्य
पश्चाद्यथाकालं तैरपि यजेत । यदा सहस्रं पशूनाशुयादय वरुणप्रघा-
सैर्यजेतेत्यादि श्रुतेः ॥

सू० मासमग्निहोत्रम् ॥ २५ ॥

मास दशैर्दूर्णमासाभ्यामित्यादिवाच्यविहितदश्यादेः प्रकृतिप्रा-
प्तकालानुसङ्गाय त्रिंशत्पर्वस्वनुष्ठानं चत्वारोऽभिप्लवा एकः पृथः समास

इत्यादौ त्रिंशत्कर्मस्वपि मासपदप्रयोगादिति प्राप्ते सासं त्रिवृत्तेत्यादि
प्राये पाठादत्यन्तसयोगद्वितीयया च सन्ततमेव याग इति ॥

इति संक्षेपं भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अयं च कातपाद इत्युच्यते ॥

अथ पञ्चदशाध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० तत्सर्वार्यम् ॥ १ ॥

आधाने ब्रह्मोदनिर्गेष्यावस्थी सन्ताप्य तदुपोह्य भस्माग्नि मन्यति
सैव साग्नेः सन्ततिरिति मथनमाद्यातम् । तच्च सर्वान्य अविशेषात् ॥

तेन मयित्वा विभज्य सर्वंऽग्नय आधीयेरन्निति प्राप्ते ब्राह्मोदनि-
काग्नौ गार्हपत्यत्वश्रवणात्तेन सम्यत्सरमासीतेति सम्यत्सरपर्यन्तमेकस्ये-
वानेर्धारणश्रवणाच्च इत्येतेन निर्मन्यतेन गार्हपत्य एवाधेयः ॥

सू० लोकतः ॥ २ ॥

अन्येऽग्नयो व्रीह्यादिद्रव्यवल्लोक्त एवाधीयेरन्निति प्राप्तेऽयं
चापरो भूरसौ पूर्वा भुवस्तमपरमधात्त एष ह्येतस्य योनिरेतस्मादे-
पोऽधिप्रणीयत इति श्रवणाद्गार्हपत्यादेवाहवनीयाधानम् ॥

सू० आहवनीयात् ॥ ३ ॥

सध्यावसथ्ययोराहवनीयाद्वाधान स्यात् ॥ भूर्भुवः सुवरित्युभा-
घेतौ सहाधत्ते स हि तस्य योनिरिति श्रुतावुभाविति पदेन गार्हपत्याह-
वनीययोर्हपादानोपादेययोः सहाधानाभावेन परामर्शायोगात्सध्यावस-
थ्यपरत्वस्य वक्तव्यतया सहितस्येत्यस्य साहित्यवद्भुवपरत्वेनाहवनीय-
योनिकत्वश्रवणात् । यदेव तृतीयं ज्योतिस्तदेव तेनाप्यत इत्याहवनीय
प्रकृत्य श्रुत्यन्तराच्चेति प्राप्ते तृतीयज्योतिःपदस्योत्तरवेदिकाग्निपरत्वा-
त्सहितस्येत्येकवचनेन सहिताग्निद्रुयपरत्वात्लोकयोगेन सगर्हपत्यस्त-

स्याहवनीयस्य योगिनिरित्येव तदर्थकतया चत्विजामिव तपोलोकत एव प्रकृतिः ॥

सू० आमूनातत्वात् ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्निशब्दस्यापि द्विस्रदघटिततया दक्षिणादिशः सक्रागा-
दाहृतलौकिकानिपरत्वात्लोकत एव कृप्तिरिति प्राप्ते निर्मेन्यांद्दक्षि-
णाग्निमादधीतेति शाखान्तरे श्रवणाद्गार्हपत्यस्यसंयोनित्वात्तत एवा-
धानम् ॥

सू० व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

सर्वे एषामनयो निरन्तरं ज्ञागर्णीयाः प्रतिदिवसं तेषां कर्मापयो-
गात् ॥ द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेरिति न्यायात् । आहिताग्निमग्निभिर्द-
हन्ति यज्ञपात्रेश्वेति प्रतिपत्तिविधानाद्यज्ञपात्रदेवाग्नीनामपि प्राक्प्रति-
पत्तेर्धारणमिति प्राप्ते कर्मापवर्गे दक्षिणान्याहवनीयावनुगच्छेताम् ।
नान्तराग्नी वीयादिति निषिध्य कामन्दुते सञ्चरेत्यश्वाङ्गि म तर्हि गत
इत्यनेन हेमोत्तरमाहवनीयस्य दक्षिणाग्नेश्च गमनादग्निद्वयाभावेन मध्ये
सञ्चाराभ्यनुज्ञानेन प्रातरुदुरेद्विति प्रतिकर्माङ्गुरणविधानाच्च धार्यागत-
श्रिय आहवनीय इत्यनेन गतश्रीकृत्रितयस्यैवाज्ञसमाहवनीयधारणविधा-
नात्तदितरस्य नाहवनीयधारणम् ॥

सू० प्रत्यर्थम् ॥ ६ ॥

संस्कारस्यापि कर्मापवर्गंऽप्युपगमादर्थप्रयुक्तत्वाच्च संमार्जनवत्प्रतिक्र-
मं कर्तव्यमाधानमिति प्राप्ते सकृदाहितस्य गार्हपत्यस्य ज्ञागर्णमरणिया
यथा धारणापायस्तथाऽज्ञस्रपत्ते आहवनीयस्यापि । तेन न पुनः पुनरा-
धान । दक्षिणाग्नेस्तु पूर्वं गार्हपत्यादेवोद्धृतत्वात्तत प्रतिकर्म प्रत्युद्गार-
णमेव तदाधानम् । अगतश्रिया तु कर्मप्रादुष्करणमेवाहवनीयाधानम् ॥

सू० पूर्वं गार्हपत्यात् ॥ ७ ॥

प्रतिकर्मप्रादुष्करणमप्यन्वारणित एव न गार्हपत्यात् । कर्माप-
वर्गं तपो. स्त्रोपादानकारणमरणप्रत्येवागतत्वात् । स्त्रोपादानकार्याणा

घटशरावादीनामिव परस्परं विलयाधारत्वायोगात् । तस्मादरणित एव
प्रतिकर्ममन्यनमिति प्राप्ते काष्ठस्थान्युपादानत्वायोगेन तत्र गमना-
सम्भवाच्छास्त्रैरुसमधिगम्ये तु गमने गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्गुर-
तीत्यग्निहोत्रप्रकरणस्यवचनेन गार्हपत्यएवेतराग्निलयध्वननात्तत एव प्रति-
कर्मादुरणम् ॥

सू० अहोमार्येषु ॥ ८ ॥

आहवनीये जुहोतीत्यादिविधिषु गार्हपत्याग्नावप्रक्षेपसिध्ये तत
आहवनीयस्यायतनभेदेन पृथक्करणस्यावश्यकत्वेप्याहवनीयमुपतिष्ठत
इत्यादि द्विहितोपस्थापनादिकार्याणां गार्हपत्यान्तर्नितीनाहवनीयस्यापि
तत्त्वानपायादनुदुतेऽपिसम्भव इति प्राप्ते आहवनीयादिशब्दानां तत्त-
दायतनस्थितसंस्क्रताग्निवाचित्वेन होम इव तदितरकार्येष्वपि तादृशस्यै-
वावश्यकत्वात्तत उद्धृत्यैवोपस्थानम् ॥

सू० अपवृत्ते ॥ ९ ॥

कर्मापवर्गात्तरमप्यग्नेदर्शनात्तस्य च गार्हपत्यादुद्धृतत्वेन सैव
साग्नेः सन्ततिरिति न्यायेन वैदिकत्वानपायात्संस्कारलक्षणानां गुणानाम्
गुणिनाशमन्तरेणानपायात्तज्जागरणस्याभावे कृतिपपघटिकोत्तरं तत्राग्रे
सति स तर्हि गत इति श्रुतेरुद्गुरणश्रुतेश्चापपतेर्याववाशमपवृत्तेऽपि कर्मणि
दीक्षणीयापवर्ग इव विश्रमानं ज्योतिर्वैदिकमेवेति प्राप्तेऽरणिसमारोप
णोत्तरं परिदृश्यमानस्यापि ज्वलनस्येव कर्मापवर्गोपि तथात्यापपक्षेः
संस्काराणां कार्यार्थत्वेन यावत्कार्यमेव तदवस्थानस्य शास्त्रादवगमात्स
तर्हि गत इत्यनेन होमाव्यवहितोत्तरमेव गमनश्रुतेः, परिदृश्यमानोप्याय-
तनस्योपि ज्वलनः । संस्कारापायादपवृत्ते कर्मणि लौकिकः सम्यग्रते ।
अत एव यस्यादृतेनाग्निरदुतेऽग्निहोत्र उद्गायेदित्यादिना तान्येवाववाणानि
सविधाय मन्येदित्यन्तेनाग्निहोत्रहोमापवर्गात्प्रागन्युद्धान एव पुनर्मयन-
मुक्त तेन तदपवर्गं तदभावाल्लौकिककृत्य ध्यनितम् ॥

सू० एतेन सोमे ॥ १० ॥

सोमे दीक्षणीयापवर्गोत्तरं दिद्यमानोप्याहवनीयादिरुतन्यायेन
 लौकिक एवेति प्राप्ते देवता एवोभयतः परिरुह यज्ञमानोवरुन्ध इति
 घचनेन सोमपागीयसकलदेवतापरिरुहपसस्कारस्याग्निनिवृत्तत्वात्तदप-
 गमे तदपगमापत्तेर्दीक्षणीयाग्निरेवान्त धार्यंत । वस्तुतो दीक्षायाः सौमि-
 कत्वेन तत्प्रणयनस्यापि तदर्थत्वात्सोमापवर्ग एव लौकिकता न दीक्षणीया
 समाप्तौ । अत एव न घट्टे पर्वो वाचयति नैन स्तृणात्यसस्थित इव वा
 अत्र यज्ञीयत्सौम्योऽध्वर इति श्रुतिः सोमापवर्गभावध्वननद्वारागनेरलौकि-
 कत्वमेव ध्वनयति । अकर्मकालेष्वपरेणाहवनीय व्रतमत्याहृत्य प्रयच्छती
 त्याहवनीयदशं नञ्चोपपद्यते । प्रापणीयादो प्रसङ्गसिद्धेन पुनः प्रणयनम् ॥

सू० तदुत्तरवेदान्म् ॥ ११ ॥

सोमे समाप्तात् प्राञ्चमग्निप्रणयन्तीति प्रणयनमधिकेषात्सर्वस्या-
 हवनीयस्य औत्तरवेदिस्येति आरभ्याहवनीयत्वेन तस्यैव संप्रदेशमा-
 धिकरणत्वादिति प्राप्ते एतमाहवनीयमाहवनीयोत्प्रणयतीति श्रुतावा
 हवनीयस्यापादानत्वद्भ्रजणात्तत्त्वचान्यापाये ध्रुवत्वेनास्त्येवाग्नियेषः । अत
 एष पूर्वोपसन्नपरो भवतीति मन्त्रलिङ्ग पूर्वमग्निमभ्युदेतीत्यादौ पूर्वा
 परशब्देन शालामुखीयाहवनीययोर्व्यवहारश्च सङ्गच्छन्ते ॥

सू० आहवनीयविभागः ॥ १२ ॥

शालामुखीयोप्याहवनीय एव । आहवनीयादित्यपादानस्य व्य-
 हारात् । वरुणप्रधासेष्विव वेद्विभेदेन विभागमात्रमिति प्राप्ते आहवनी-
 यापादानकोत्तरवेद्विभेदप्रणयनेनाहवनीय कुर्वोदिति विधौ प्रणय-
 नाप्रवहितपूर्ववर्णेऽपादानस्याहवनीयत्वानपायेन तथा व्यवहारसम्भवेपि
 तज्जनकत्वेन तदुत्तरवर्णमारभ्य तस्य गार्हपत्यत्वमेव । अत एव समाष्टं
 गार्हपत्यादिति प्राञ्चहितशालामुखीययागार्हपत्यत्वेनैव व्यपदेश्य श्रुत्यन्तर
 उपपन्न । एषोत ऊर्ध्वं गार्हपत्या भवतीति स्मृतिश्च यत्तु भाष्ये यणंका
 न्तरं तदस्यैवाधिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरैश्च यणंनं मिश्रान्तमूत्रे पाठ
 भेदप्रदयनेरुफनरुम् ॥

सू० सर्वेषाम् ॥ १३ ॥

यानि च गार्हपत्यकार्याणि द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोतीत्यादि सौ-
मिकाङ्गानि यानि वैष्टिकाणि पवीसयाजादीनि तानि सर्वाण्यपि विक्र-
त्येनोभयत्र क्रियेरवविशेषादिति प्राप्ते प्राञ्चमार्गं प्रणयन्तीत्यादिना
तर्हि तस्य पशुश्रयणं हरेत्तेनैवैतं भागिनं करोतीत्यन्तेन प्राज्ञहितस्य
पशुश्रयणैककार्यकत्वश्रवणात्तदितराणि शालामुखीय एव भवन्ति ॥

सू० आहवनीयात् ॥ १४ ॥

आग्नीधीयानेरपि यज्ञतन्वादिहोमाधिकरणत्वेनाहवनीयत्वाव-
श्यभावादौत्तरवेदिकादेव तस्य प्रणयनमिति प्राप्ते शालामुखीयादेव प्रण-
यनम् । अग्निप्रथमाः प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्ति सोमप्रथमा वेति श्रुतौ प्राञ्च
इति प्रागाभिमुख्येन गमनविधानादग्नीषोमाभ्याम्प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूही-
त्यत्र दृष्ट्वावगतस्याग्निप्रणयनसोमराजप्रणयनयोः साहित्यस्य चानुरोधेन
शालामुखीयसमीपवर्तिसोमलताया इव तदन्तर्वर्तिन एवान्तेः प्रणयन
गार्हपत्यापादानकत्यादेवाग्नीधीयस्याप्याहवनीयैरुद्देशत्यमेवेति न तस्य
होमाधिकरणत्वभङ्गः । औत्तरवेदिकाग्निप्रणयनोत्तरम आग्नीधीयप्रणयनप-
यन्तमाहवनीयाशस्येह सत्त्वादेवाहवनीयादित्यपादानत्वेनोक्तिः । एषो-
ऽत ऊर्ध्वमिति स्मृतिरप्याग्नीधीयप्रणयनोत्तरकालपरिति तु भाष्यम् ॥

सू० आहवनीयाद्विष्ण्यान् ॥ १५ ॥

अङ्गारैर्दुं सवने विहरन्तीत्यादिना विहितन्धिष्ण्यानां विहरणमौ-
त्तरवेदिकादेव स्यात् । तदग्नीनामपि होमार्थत्यादिति प्राप्ते आग्नीदृधा-
द्विष्ण्यान्विहरतीति नियमनादाग्नीधीयस्याप्याहवनीयैरुद्देशत्येन होम-
सयोगोपपत्तेस्तत एव विहरणम् ॥

सू० अनुसवनम् ॥ १६ ॥

धिष्ण्यानां सवनभेदेन त्रीणि विहरणानि । तान्युद्विष्याङ्गारैर्दुं
सवने विहरन्ति गलाकाभिस्तृतीयमिति गुणविधयः अनुसवस्य गुणविधेर-

भावावास्ति चतुर्थे विहरणमिति प्राप्तेऽग्निदोमसामप्रकृत्य धिष्यणाज्यो-
तिष्मतीः कुर्यादिति विधेश्चतुर्थेविहरणसिद्धिः । नवानोन् ज्योतिष्मतः
कुस्तेति प्रेषोत्तरमिव तृतीयसवने, विहृतानामिवानीनां भस्मापनपनेन
समिन्धनरूपमेव ज्योतिष्मत्वमिति धाव्य । धिष्यणाऽनीना महानीना-
मिध जागरणाभावेन तदनुपपत्तेः । अत एवेतावनीषां आनेस्तनूरिचा-
दिना विचत्वारिंशत्तनुसंख्याकथनं मङ्गच्छते । चतुर्थेविहरणाभावे सप्त-
न्यूनतापत्तेः । तच्चेत्यन् । पृष्टधिष्यणानां मार्जालीयस्य च चतुर्गारं विहर-
णादृष्टाविंशतिः । शामित्रा औपथत्रा त्वपशुभेदात् त्रयस्त्रयः । निर्मन्त्या-
श्चत्वारः । आनीधीयेण सह महान्ययः पञ्चेति ॥

सू० तृतीयसवने ॥ १७ ॥

धिष्यणान् व्याचारयतीति विधाय तृतीय आज्येनेति विधिनेपसं-
हारसृतीयसवने एव व्याचारणमिति प्राप्तेमामान्यविधिनाऽनुसवनेव्या-
चारणं विहितं । तत्र तृतीयमेव तृतीय इत्यनुश्राव्यतत्तणगुणमात्रवि-
धिः । कालद्रव्याभयनियमे धारण्यभेदापत्तेः ॥

सू० तस्मान्तेषु ॥ १८ ॥

तेषां येनेद्विष्टं पर्येयिगन्ते सोमपेयं प्राप्नुयन्वाहवनीयशानीधीया
होत्रीयामार्जालीय इति प्रकृत्य तस्मान्तेषु जुहुतीति विधानात्तेषामेव
सोमिन व्याचारणमन्वेषां त्याज्येनेति प्राप्तेऽतिहाय वषट्कारोति विष्टेते-
सोमरीषेनाध्वंसे इति निन्दाधंशदेन सोमनिषेधस्याप्युचयनादाज्येन सह
विकृत्यः । तृतीयसवने त्याज्यविधिनिर्णयार्थं ॥

सू० तेषां यायव्यन् ॥ १९ ॥

सूर्येण जुहोतीत्यत्र प्रकृतगुणस्यैव धिष्यणानां व्याचारणेऽपि प्रकृ-
तत्याह्वयद्वयमसाव्यतरस्मिन्करणस्येन प्राप्ते द्रौणकनशाग्यरिपूत्रया राजान-
नमादाय प्रत्यहृदामीनेऽधिष्यणाव्याचारयतीति दुनावादानकरणस्य-
नोपस्वितायाः परिपूत्रया एव व्याचारणेऽपि करणत्वम् । अन्वया परि-
पूत्रायामादानस्यादृष्टापेत्त्यापत्तेः ॥

सू० सोमे होमेषु ॥ २० ॥

वैतर्जनानि जुहोतीत्यादिभिर्विहितानां सौमिकानां दर्विहोमाणां
द्रव्याकाङ्क्षत्वात्प्रकृतः सोम एव च ऋथत्वावियम्यत इति प्राप्ते सोमद्रव्यस्य
कतिपयकार्येष्व्वाहव्यविधानेन तदितरेषु तदभावध्वननादाव्यस्येव को-
शादौ हविःपदेन निर्देशेन तस्यानादिष्टद्रव्ये प्रवृत्तेराज्यं हविरनादेश
इति स्मृत्या, नुमतेराज्येनैव ते होमा भवेयुः । अत एव धिष्ण्याव्याधा-
रणसंपत्तेनाज्येन पात्रीव्रतं श्रोणातीत्यत्राज्यस्य सिद्धवत्कृत्यानुवाद उप-
पन्नः ॥

सू० सबैव स्यात् ॥ २१ ॥

यस्यैव धिष्णियो विद्ध्यते सोऽनुध्यायतीत्यादिना यज्ञमानं वा
एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुपणं हरन्ति सर्वत्र स्याद्विर्मन्थं वा कुर्या-
द्यज्ञमानस्य सात्मस्वायेत्यन्तेन पशुपणार्थोऽग्निर्नियम्यते । तत्र सबैव
स्यादित्यनेनाहवनीयं एवाव्यते । यज्ञमानो वा आहवनीय इत्युपक्रान्त-
त्वेन तस्यैव बुद्धिस्यत्वादिति प्राप्ते प्राज्ञहित एव तत्पदेनोच्यते निर्मन्थेन
सह तुल्यकोटिकविकृत्योक्तिसामर्थ्यात् । सर्वत्र कोटिद्वये साधारणधर्मा-
वश्यत्वात् । प्राज्ञहितस्यापि मयनजन्यत्वेन लौकिकनिर्मन्थ्यसाम्यात् ।
वैदिकनिर्मन्थ्य एव वा स्यालौकिकनिर्मन्थ्यो वेति तदर्थ्यात् । आहवनीयहरणे
यज्ञमानस्यैव विकर्षणं स्यादिति विनिन्द्य यज्ञमानस्यात्मलाभाय विधी-
यमानस्याग्नेराहवनीयातिरिक्तत्वावश्यम्भावाच्च । अन्येनान्यस्य सात्म-
त्वसम्भवात् । तस्मात्प्राज्ञहितस्यैवायं वादः ।

सू० पशौ शालामुखीयः ॥ २२ ॥

वरुणप्रघासेषु प्राज्ञहितादेवोत्तरेदेः प्रणयनवच्छिद्यपशावपि
सम्भवाच्च शालामुखीयो भवेदिति प्राप्ते प्रकृतौ शालामुखीये सौमिकस्य
कस्यापि कार्यस्याभावात्पाशुकरकार्यार्थमेव तदुपादानेन पश्वङ्गत्वाच्चीद-
कलभ्यः शालामुखीयो निरुद्धादिव्यपि स्यादेव ॥

सू० पञ्चिष्टिषु ॥ २३ ॥

पशावुभयत इष्टिपत्तत्रदन्यतरत इष्टिपतोऽप्यस्ति । तत्र प्रथमत इष्ट्यभावे पशावेवाहवनीयप्रणयन भवतीत्यत्रिवाद । तदवैक्य्याय प्रथमेष्टिपत्तेऽपि तथैव स्यात् । इष्टौ प्रणीतस्येष्ट्यपवर्गं लौकिकत्वादिति प्राप्ते देवतापरिग्रहहूपसस्कारस्य साङ्गपश्यपवर्गं एवापनयाद्वीतणीयाह वनीयवदौष्टिक एवान्त धार्य ॥

सू० पूर्वद्व्युः ॥ २४ ॥

पशौ पूर्वद्व्युदेव प्रणयन कृत्वाचिन्ता तद्विनीय सायमग्निहोत्रमौत्तरवेदिक एव स्यात् । तस्यैव मुख्याहवनीयत्वादिति प्राप्ते मध्येचिन्ता ॥

सू० अग्निहोत्रस्य ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यस्य पाक शालामुषीय एव स्यादिति प्राप्ते मुख्याहवनीयवन्मुष्यगार्हपत्यलाभेऽनुष्णाशीतघ्नमध्यविधगार्हपत्यघृण्णे मानाभावात्स्थीयगार्हपत्यलाभे परकीयगार्हपत्यघृणस्यानुचितत्वाच्च प्राणहितएव श्रवणम् ॥

सू० शामित्रे ॥ २६ ॥

पशोरिष्ट पशुतन्वान्त पातिन पुरोडाशस्यापि प्रमङ्गित्वेन शामित्र एव श्रयणे प्राप्ते शालामुषीय एव स्यात् । तस्य गार्हपत्याहवनीयो भयरूपत्वात् । पुरोडाशे चादिकेनाभयार्थिकत्वेन प्रापणेऽपि सम्भयत्यत्रितोषेन विधिद्वयानुषदेऽन्यतरत्यागस्यानुचितत्वात् ॥

सू० द्वहे ॥ २७ ॥

निष्ठपर्याद्विपूत्रवेदे कालोद्गृह्यस्यहृषो वा स्याज्जोदकानुषहादिति प्राप्ते खात्सोपत्वा केशरमशुणो चरणी समारोप्य निर्मज्जोदरसायेत्यादिना मज्जस्कातस्यस्य घातनित्यादितिदेशशाय । अत एवात्तरयेत्या नानिहोत्रस्य करणपरमक्ति । देवात्कर्मण उत्कर्षं सु मत्या प्रमक्तौ तत्रैव करणमिति कल्प ॥

सू० पशुवरुणः ॥ २८ ॥

पशौ वरुणप्रघासेषु च प्रकृतितः प्राप्तत्वाच्छालामुखीयो न स्यादिति प्राप्ते वैशेषिकविधियलाद्रस्त्येव । अत एव वरुणप्रघासेष्वापस्तम्बमते शालामुखीयो नास्ति बोधायनमते त्वस्तीति व्यवस्था ॥

सू० संस्थिते ॥ २९ ॥

शालामुखीयादीनामनीनां धारणावश्यम्भावाद्नुगतेषु प्रायश्चित्तस्य यद्वाहवनीय उद्वायेदाग्नीधादुद्दुरेदित्यादिनाऽऽन्वानाच्च सोमयागापवर्गे ते सर्वेऽपि समारोपणीया इति प्राप्ते प्राज्ञहितस्यैव समारोपः । तद्वारणस्यैव सर्वान्यर्थत्वात् । इतरधारणस्य सोममात्रार्थत्वात् । प्रायश्चित्तस्यापि कृत्वर्थत्वात् । अतोऽन्येषां कर्मोपवर्गे लौकिकत्वाच्च समारोपः ॥

सू० गतश्रियः ॥ ३० ॥

अज्ञस्रपत्तेऽप्यनेनैव न्यायेन शालामुखीयस्य समारोपणाभावे प्राप्ते सर्वकर्मार्थतया तद्वारणस्यापि गतश्रियो नित्यत्वात्तस्यापि समारोपः । यच्छाखायामाहवनीयस्य नित्यं धारणमाश्वातं तच्छाखीयानामप्ययमेव न्यायः ॥

सू० दीक्षिताग्नेः ॥ ३१ ॥

दीक्षानिमोकात्पूर्वे प्रयाणप्रसक्तावनीनां यात्रान्तरे स्थापनेन सह नयनं स्याच्च समारोपः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा समारोपयेदिति विधिना समारोपस्य सौत्रामण्यनिन्यायेनाग्निहोत्राद्गृत्वात् । दीक्षितस्य चाग्निहोत्राभावेन तदयोगादिति प्राप्ते समारोपणस्याग्निनयनोपायत्वेनानन्तर्यमात्रेण वास्तोष्पतीयहोमस्येवाग्निहोत्राद्गृत्वै प्रमाणाभावाच्चाग्निहोत्राभावेऽपि समारोप्यैवाग्निर्नयः ॥

सू० प्रत्यग्निः ॥ ३२ ॥

अग्निभेदेनारणिभेद आवश्यकः । एकत्रारोपे संसर्गापत्तेः । सहाऋणिभिस्तरन्तीति नदीतरणविधावरणिबहुत्वश्रवणाच्च । अरणिभ्या

सह तरन्तीति शाखान्तरान्तु द्वित्वग्रहुत्वयोर्घिकल्प इति प्राप्ते रयाङ्गेन तरन्तीत्यादाविव नदीतरणेऽरणिसाहित्यमात्रविधानेन द्वित्वग्रहुत्वयोस्ततराधरारणिभेदाभिप्रायेणानुवादमात्रम् । अत्रसुपत्ताभिप्रायेण वा तदुपपत्तिः ॥

सू० समारोप्य ॥ ३३ ॥

अग्नेः प्रत्यतनयनस्य समारोपविधिर्नैव परिसङ्ख्यातत्वाद्दुष्याग्नेरपि समारोपे प्राप्ते उपासयोगस्यैवोप्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन समाख्याविरोधाच्छकटे पात्रस्थापनादिविधानाच्च न तत्समारोपः ॥

सू० अपरयोस्तु ॥ ३४ ॥

समारोपणविधेरुपायान्तराद्रूपकत्वेन समर्थस्यैव साग्निचित्यकृतावधिकारेणोप्यवद्गार्हपत्यादेरपि प्रत्यतनयन स्यादिति प्राप्ते आयतनादुचनमन्तरेण वर्तिर्नगत्स्य लौकिकत्वावश्यम्भावात्समारोपणस्य तु वाचनिकत्वात्समाख्याविरोधाभावाच्च समारोप्यैव नयनम् ॥

सू० आत्मसमारोपणे ॥ ३५ ॥

आत्मसमारोपेण विधेरान्तेऽग्नेर्वा सस्कारमात्ररूपत्वेनात्मन्यरण्याश्च समारोपौ समुच्चयीयतामिति प्राप्तेऽग्नेर्नयनोपाययोरेकार्यत्वेन समुच्चयायोगादिकल्पः । आत्मसमारोपस्य सस्कारकर्मत्वे मानाभावात् ॥

सू० आत्मसमारूढे ॥ ३६ ॥

प्रत्यग्रोहण त्वात्मसमाहृतस्य लौकिकेऽग्नावेव यस्याहितान्तेरनिर्मयमानो न जायते यत्रान्यन्दीप्यमान परापश्येत्तत आहृत्य होतव्यमिति विधिना लौकिकेऽग्नावपि होमविधानात् पूर्वं लौकिकस्यापि मन्त्रेण प्रत्यग्रोहणोत्तर तस्यैव ससकृतत्वेन वैदिकत्वसम्भवात् । यस्याहितान्तेरनिर्मयमान इत्यविशेषेण मथनश्रवणेऽपि तस्यारणिसमारोपपत्ताभिप्रायेण व्यवस्थापयितुं युक्तत्वात् । उपशेषेणाङ्गारमपोहतीत्यविशेषेण श्रवणेऽपि सावाप्यपत एवोपशेषस्य व्यवस्थादर्शनात् । आत्मन्यारोपितस्या-

रण्योरुपावरोहणेन मन्यने आत्मारोपस्यैव वैयर्थ्यापपत्तेः, गुरुलघुपक्षयोर्वि-
कल्पायोगादिति प्राप्ते आत्मारोपपक्षेऽप्यरण्योरेवोपावरोहणम् । अरणि-
मयनस्य प्रत्यवरोहण साधनत्वेन नित्यवच्छ्रुतस्य पात्रिकत्वकल्पनायो-
गात् । उपवेपस्य शाखाऽनुनिष्पन्नत्वेन तस्य साक्षाद्याभावे सम्भवादेव
व्यवस्यितत्वेऽपि प्रकृते तदयोगात् । प्रत्युत लौकिकाग्नावरण्योर्वापाव-
रोहणस्यानियमप्राप्तौ मन्यनविधिवलादेवाधरनियमस्य कल्पयितु युक्त-
त्वात् । प्रत्यवरोहणस्य सस्काररूपत्वाभावेन लौकिकाग्नेस्तावतैव वैदि-
कत्वायोगात् । यत्रान्यन्दीप्यमानमिति तु होमकालातिक्रमसम्भावनाया
वचनेन तावन्मात्रस्य होमस्य तत्र विधानमित्यदोषः । गुरुलघ्वोरप्येक-
विशतिसर्ववेदसयोरिव विकल्पो युक्त एव । तस्मादात्मसमारोपपक्षेऽप्यर-
ण्योरेव प्रत्यवरोहण मयन, या तु स्मृतिर्लौकिकेऽनौ प्रत्यवरोहणपरा
सूत्रान्तरकाराणा सा सुरूरत्वरूपहेतुमूलिकैवेति ॥

इति सकर्षं भाट्टदीपिकाया पञ्चदशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥

अयमग्निपादइत्युच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये तृतीयः पादः ॥

सू० अतिग्राह्याः ॥ १ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौर्यं श्वेति त्रयोऽतिग्राह्याध्यायहास्तेषां सामानवि-
ध्मूर्ध्वमुक्तमिति स्मारित धर्मज्ञानार्थम् ॥

सू० विश्वजिति ॥ २ ॥

तानेव प्रकृत्य विश्वजिति सर्वपृष्ठे यहीतध्या अष्यनिष्टोम इति
श्रुतेऽग्निष्टोमशब्दः प्रकरणादग्निष्टोमसस्य विश्वजित्वागपर इति प्राप्ते
अष्यनिष्टोम इत्यपि-शब्दाद् द्वितीयवाक्यत्वेन निश्चितेऽपि विश्वजित्य-
दानुत्तौ विशिष्टोद्देशापत्तेर्वाक्येन प्रकरणबाधादग्निष्टोमसस्यत्वेन याग-
स्योद्देश्यत्वात्प्रकृतौ वेति न्यायेन प्रकृत्यग्निष्टोम एवैष विधिः ॥

सू० सम्प्रकृतिगः ॥ ३ ॥

यत्पृष्ठेन रङ्गीयात्प्राञ्च यत्र पृष्ठानि ससृणीयुर्यदुक्त्ये रङ्गीयात्प्र-
त्यञ्च यत्रमतिग्राह्या ससृणीयुरिति निन्दार्थंवाद्गम्यदुक्त्यसस्यकृता-
वतिग्राह्यनिषेध उक्तन्यायेन प्रकृतिगाम्येवेति प्राप्ते यत्पृष्ठ इत्युपक्रमे-
णोक्त्ये पार्थिकत्वरूपपरिपणलाभात्पार्थिकोक्त्ये एवाय निषेधः । न च
विशिष्टोद्देशः अनुमितवाक्ये तस्यादोषत्वात् । समासपदस्यैवानुमे-
यत्वात् ॥

सू० विकल्पो वा ॥ ४ ॥

प्रकृतितः प्राप्ताना प्रतिषेधे पाशुकाज्यभागन्यायेन विकल्पापत्तेः
पर्युदासपक्ष एवाश्रयणीयः । अनुमितवाक्ये लवणाया अम्यभावादिति
प्राप्ते पृष्ठपङ्कप्रकरण एव वैराजस्य स्तोत्रायानेयो रक्षते शाङ्कराणा-
मैन्द्रे रविताना सौर्य इति विधाय पृष्ठानि वा एतानि पृष्ठा च्याव-
यन्ति यत्रैव पृष्ठानि युज्येरंस्तेषु तेऽतिग्राह्या इति पुनर्विधिदर्शनेन गृह-
णायहणवद्विकल्प एव । पार्थिकोक्त्येतरकृतूनामनुपस्थितत्वेन पर्युदास-
स्यायुक्तत्वात् ॥

सू० द्वाश्रयवत् ॥ ५ ॥

यद्वाप्येच्छिकस्य तुल्यवद्विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाद्भवस्यित्तविकल्प
एव युक्तः । नाना पृष्ठे पङ्कहेऽतिग्राह्या भवेयुः दृढद्वयन्तरपृष्ठेतुनेति ।
वैराजस्तोत्रादिकाल एव तेषा विधानात् । तथापि पृष्ठनामान्ये प्राप्ताना
यहाणामङ्गभूतवैराजादिस्तोत्रानुसारेण मङ्गुचायोगात्सर्वत्रैच्छिको विकल्-
पः । न च यहाणा पृष्ठाप्रच्युतिहेतुत्वकथनस्याङ्गत्व एव पर्यवसाना-
त्प्रधानपृष्ठानुसारेणाङ्गभूतायहा नियन्तु युक्ता इति वाच्यः । यदा स्तोत्रा-
ण्युपयन्ति तदा यहा इत्येव समानकालिकत्वमात्रयोधनफलकत्वेनापि
तदप्रच्युतिहेतुत्वोक्तिसम्भवात् । अतस्तुल्यवद्विकल्प इति प्राप्ते तान्त्र्ये पूर्व-
स्मिंस्त्वहे रङ्गीयादुत्तरस्मिंस्त्वहे यहीतव्या इति वचनद्वयवशाद् दृढस्यित
एव विकल्पः । अहद्वयेऽपि प्रत्यह त्रयाणा चयाणा यहाणे पृष्ठाविधिनैव

तत्सिद्धावनयोर्वैयर्थ्यापत्त्यैव प्रत्यहमेकैक एव यद्वा याह्य इत्याकारक-
समासविधायकत्वेनैव सार्थश्चस्य वक्तव्यत्वात् । उत्तरस्मिंस्त्यहे समा-
सानुरोधेनैव वैराजादिकालनिधमनात् । उपस्तम्भनं वा अतिथाह्या-
श्चक्रे पृष्ठानीति पृष्ठबहुत्वसयोगाच्च वैराजसामस्तोभैरतिथाह्याणां
सामन्वत्वेन स्तवनाच्च ॥

सू० वैराजस्य ॥ ६ ॥

वैराजास्य स्तोत्रायानियो एह्यत इति वचनेन वैराजस्तोत्राख्य-
देवताकपागविधिः । आनेप इत्यस्योपांश्वाद्रिवन्नामधेयत्वेन देवता-
तद्वित्वायोगात् । चतुर्थ्या आनर्थेऽप्यप्रतिहतत्वाच्चेति प्राप्ते मान्त्रव-
र्णिकदेवतालाभेन तत्प्रव्यन्यायेनैव नामत्वेन देवतानाहुत्वात्सम्ब-
न्धसामान्यार्थे पृष्ठीस्थाने चतुर्थी । न च तादर्थ्यंचतुर्थ्या यद्वाणां स्तो-
त्राहुत्वं विनियोगभङ्गेन वैपरीत्यं वा शङ्कं । ये वा अमी वैराजस्य
स्तोत्रास्तैरेवैते सामन्वन्त इति श्रुत्या सस्तोत्रकथहान्तरसाम्यसम्पिपा-
दयिपया गौणसामवत्त्वापपादनस्वारस्यविरोधात् । प्रातःसवनेऽति थाह्या
एह्यन्त इतिवदवान्तरकालवादे वा सप्तमीकल्पनयेति द्रष्टव्यम् ॥

सू० न वा सह ॥ ७ ॥

अतिथाह्यानेव प्रकृत्य माहेन्द्रमनुहूयन्त इतिश्रुतावनुशब्दः सह-
त्यवचनः । गामनुवत्सश्चरतीति साहित्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । तद-
व्यवहितोत्तरकालस्यानुपागावरुदुत्वात् वाचनिकत्वादेवान्यदेवत्ययापि
माहेन्द्रपहयाज्यायै ते हूयेरविति प्राप्तेऽग्ने तेजस्विचित्यादीनां मन्वाणां
होमकरणत्वेनान्वानेन करणान्तरानाकाहुतया माहेन्द्रयागाव्यवहितोत्तर-
कालपर एवानुशब्दः, अनुयजतीति विधेरितरयागेषु लब्धावकाशत्वेन प्रकृ-
तयानन्तर्यांशे वाधस्य युक्तत्वात् । तेन माहेन्द्रेणैपृष्टातिथाह्यान् हुत्वाऽनुष
पट्कुप्यात् । यत्तु भाष्ये ऽतिथाह्याणामपि यद्दत्त्वाद्बृहत्समानधर्मतावश्य-
कतया सधपट्कारमेधैषां प्रदानं न पुनर्द्विहोमत्वमित्युक्तम् तद्विधि-
यद्वादिषु व्यभिचरितत्वादुत्तराधिकरणान्त एव प्राणाय त्वेयाद्रिहूपस्य
मन्वस्य होमे सूचकतैव विनियोगकथनेन तद्विरोधाच्च चिन्त्यम् ॥

सू० आदितो गृह्यते ॥ ८ ॥

दधिग्रहो नित्य इत्युक्तं स चोपांश्वादिभ्यः पूर्वं एव याह्यः । एतदपूर्वविधेस्तेभ्यः पूर्वं पाठात् ज्येष्ठा वा एष यहाणामिति श्रुत्यापि सर्वयहप्रायम्योक्तेः । प्रथमोत्पद्यस्यैव ज्येष्ठत्वेन व्यवहारादिति प्राप्ते ब्राह्मणरुमान्मन्त्ररुमस्य वलवत्त्वादुपांश्वादिमन्त्रोत्तरमेव दधिग्रहमन्त्रपाठात्प्रशंसायामेव ज्यादेशविधानेन ज्येष्ठा वा एता ब्राह्मणाः पुराविद्रामकवित्यादाविव ज्येष्ठशब्दस्य प्रायम्यवाचकत्वाभावादुपांश्वादिभ्यः परत एव तदित्या । अत एवाऽऽयामानयनकाले दधिग्रहेज्याप्रदर्शनाद्यैऽर्घ्येशादो यथा गावः सञ्जानानाः सङ्गच्छमानाः सङ्गम्यान्वोन्वं घ्नन्तीत्यादिः सङ्गच्छते ॥

सू० कामसंयोगः ॥ ९ ॥

दधिग्रहमेव प्रकृत्यान्वातम् । आज्यग्रहं गृहणीयात्तेजस्कामस्य सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्येति नित्यत्वेन दध्नः करणत्वेन प्राप्तेः तद्रपवादेन तद्भागमाश्रित्य फलाय गुणविधी एताविन्त्रियकामवाक्यवदिति प्राप्ते दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र दध्नेति तृतीयया गुणस्यैव फलभावनाकरणत्वप्रतीतिगुणफलसम्बन्धविधानेऽप्याज्यसोमयोरिह यहपदेन समस्तयोस्तत्रैव करणत्वेन धात्वर्थस्यैव फलभावनाकरणतया दधिग्रहविकृतिभूतयोः काम्यग्रहयोः कर्मान्तरयोर्त्वेमैः विधी ॥

सू० नित्यकामः ॥ १० ॥

तत्प्राय एव दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति पठिते विधावप्युक्तन्ययेन कर्मान्तरत्वे प्राप्ते लाघवात्फनाद्वेगेन धात्वर्थविधिमात्रम् गुणपदन्त्रनुवादः विहितस्य पुनःफलाय विधानात्सयोगपृथक्त्वेनैन्द्रियाववायताववित्यकाम्यत्वम् ॥

सू० सोमग्रहः ॥ ११ ॥

दधिग्रहविकारोऽपि सोमग्रहे सोमधर्मा भवेयुः । सोमद्वीणातीत्यादिभोगविधिष्वपूर्वमाधनसोमोद्वेयेन धर्मविधानात् । इद्वैरपतावच्छे-

दकस्य विधेयव्याप्यत्वनियमादिति प्राप्ते सोमेन यजेतेति विधिगम्यापूर्ध्वताधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया प्रकृतित एव धर्मप्राप्ते र्यागस्य कथं भावानाकाङ्क्षतया च न तत्र सोमधर्माः ॥

सू० तत्रार्थप्राप्तः ॥ १२ ॥

उक्तन्यायेनैवाभिपद्यस्याप्यप्राप्तत्वात्सोमलतांशुभिरेव यागः कार्य इति प्राप्ते चतुःसक्तिना पात्रेण ग्रहणस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्तस्य च प्रथमान्त्यन्यायेन द्रवद्रव्यसाधनत्वेन व्यवस्थितत्वात्पात्रवशादेव प्रकृतावपि सान्नेतरद्वय एव करणत्वेन नियमयितुं युक्तत्वेनार्थिकत्वाभावाच्चेदकतोऽपि द्रवद्रव्याधारत्वद्वारैव पात्रप्राप्तेरभिपद्यस्यात्तेषु ॥

सू० कर्मसंयोगात् ॥ १३ ॥

तिस्रो बहुस्य समिध इत्येतया सोमं करोतीति सोमग्रहसविधौ श्रूयते । इह करोतेरेव भावनार्थकतया तत्र सोमस्य भाव्यतया च्चः करणत्वेन चान्ययोभासमानोऽपि न युक्तः । सिद्धद्रव्यस्य साधनानाकाङ्क्षत्वेनासाधितमिति न्यायेन यागक्रियणेषु तत्र स्वभाव्यकभावनान्तरानाक्षेपात् । अतो विनियोगभङ्गेन सोमकरणकभावनायामेव मन्त्रविधानाश्रयणात्प्राकृतमन्त्रवाधाय यागे मन्त्रविधिः । यत्तु भाष्यकारैरसत्कार्येधादनिरासेन संस्कारात्मनः सतः स्वरूपात्मना सत्कार्येधादं समर्थं सोमस्य स्वरूपतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधानायोगत्सोमग्रहादय मन्त्र उक्त्येतेत्युक्तं तत्सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि विनियोगासम्भवेन सागरन्तरेदित्यादिविधेरिवाप्रामाण्यापादकत्वादुपेक्षितम् । अतः सक्तुन्यायेन तृतीयान्तत्वकथनादयागे विनियोनेनोक्तार्थ इति प्राप्ते उत्पाद्यविकारार्थादिभेदेन भाष्यस्यानेकविधताया द्विरप्यकार इत्यादिव्ययहारममर्षनायेमाद्यस्यकृतया पूर्वाधिकरणन्यायेनोत्पत्तिविधौ सोमपदस्य रसात्मकधिकारपरत्वेन तदनुवादेन मन्त्रविध्युपपत्तेरभिपद्य एषार्थं मन्त्रः करणम् ॥

सू० अंश्वदाभ्यविधी ॥ १४ ॥

शौषानुवाक्यकाण्डे च प्रकरणेऽवभृयात्परतश्चांश्वदाभ्यविधिद्वयं पठ्यते । तन्मन्त्रौ तूपांश्वादिभ्यः पूर्वमाश्राता । तत्रानारभ्याधीति सर्व-
 क्रतूनामुपस्थित्यविशेषेऽपि द्विरुक्तत्वादिद्रोपपरिहारानुगुणनिवेशानुसन्धान-
 नसापेक्षात्तस्मात्प्राकरणिकवाक्यस्य प्रबलत्वेन तत्रैवांश्वदाभ्ययोऽह्यत्ति-
 विधी । एतदनुवादेनौषानुवाक्यकाण्डे गुणविधयः । तेषां प्रधानविधि-
 पारतन्त्येणैव प्रकृतिगामित्वसम्भवात् । तस्मादवभृद्यानन्तरमेव पाठक-
 र्मात्तयोः प्रचार इति प्राप्ते भूयस्त्वेनोभयश्रुतीति न्यायेनौषानुवाक्य एव
 गुणविधिराहुल्यात्प्रधानविधिरपि । तत्र च प्राकृताङ्कान्तरैः सह पाठ-
 क्रमाभावादितरपहप्रचारकाल एव तयोः प्रचारः । वस्तुतस्तु शौषानु-
 वाक्य एव विधिस्वीकारेऽपि तस्य प्रकृतायन्ते तु वादरायण इति न्यायेन
 कृप्तक्रमरूपहाणा परत एव निवेशे प्राप्ते प्राकरणीकपुन.पाठवैयर्थ्य-
 परिहाराय तस्य क्रमायंक्त्य स्वीकर्तुं युक्तमिति न पूर्वोक्तपेतयोः फल-
 भेदः । यदि धास्त्वणपाठात्प्रयत्नेन मन्त्रपाठेनोपाशयन्तर्यामादिसहेभ्यः
 पूर्वमेव प्रचार इत्युच्यते तर्हि तत एव पूर्वपदेऽपि तत्रानुष्ठान सिध्यति ।
 वस्तुता व्यञ्जनीयापोदधिपहेण चरित्वाश्वदाभ्यौ चरतीति श्रौतक्रमणैश्च
 सिद्धेः प्राप्तिमूत्रमेवैतत् । एव पशुगीर्षापधानेऽपि ॥

सू० भ्रातृव्ययता ॥ १५ ॥

शौषानुवाक्ये विहितयोरश्वदाभ्ययोर्भाष्याकाङ्क्षायां न्यायानुमन्धान-
 सापेक्ष्योतिष्ठोमिपकारायेतया भ्रातृव्ययता दाभ्यो दाह्यो धुभूयतागुरिति
 घचनेन वैरिमरणादौ च फलस्य ऋटित्युपस्थिति काम्यावेवेतौ पडाविति
 प्राप्ते एव वे हविषा हवियंजते यो दाभ्यं एहीत्यां शोभाय यजते परा
 वा एतस्माद्युः प्राण एति योऽगु एह्नातीति घचनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः सयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वम् । अग्निहोत्रस्यैवात्पत्तिविधिफलविधिपरत्वेनोभय-
 चर्याख्येऽपि प्राकरणीकाभ्यां विधिभ्यां त्वत्वेत्यमनयोऽत्रमेव ॥

सू० नानार्थानाम् ॥ १६ ॥

रात्रिपर्यायेष्वनाम्नात्सोमानि स्तुतशस्त्राणि सन्ति । तेषु सोमा-
काङ्क्षाया यद् वा एहीत्वा चमस व्रीचीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वचनाद्ब्रह्मे
वा चमसो वा विकल्पेन प्राप्नोति । यद्वाणा वचनान्तरैः प्राप्तत्वेन तद-
शेऽस्य वचनस्यानुवादमात्रत्वेन चमसैकविधानपरत्वाच्चमस एव वेति
प्राप्ते क्वचित्केवल्यहाणां केवलचमसाना च क्वचित्समुच्चितानां च
तत्तद्वागाभ्यासविविहितवचनैरेव यथायथ प्राप्तत्वेन तेषु स्तोत्रशस्त्रो-
भयवत्सु स्तोत्रोपाकरणे विकल्पितकालमात्रविधानार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये
स्तुतशस्त्रवतः सोमानाहेत्यत्रैव समासवचनमात्रम्, रात्रिपर्यायेषु तु यद्-
चमसाना समुच्चय एव । तत्समुच्चयवदभ्यासविकारत्वात् ॥

सू० ग्रहाः पृश्निः ॥ १७ ॥

वेदे तत्र ध्ववह्नियमाणाः प्राणग्रहाः पृश्निग्रहाश्च न व यद्वाभवेयुः ।
प्राणलिङ्गकैर्मन्त्रैरेक्षमाणानामिष्टकाना पञ्च शरदीये उपादीयमानाना
सप्तदशानामुक्त्वा च पृश्निवर्णवत्त्वेन तयाज्यपदेशोपपत्तेरिति प्राप्ते यद्-
पदसामानाधिकरण्येन ह्यत्रा योगापहारत्तेऽपि यद्वाधियोषा एव ॥

सू० प्राणभृत् ॥ १८ ॥

प्राणग्रहान् प्रकृत्य प्राणा वै प्राणग्रहा इत्यादिना स्तुत्या तत्स-
विधौ त्वे क्रतुमपि वृजन्ति विश्व इत्यादयो मन्त्रा पठिताः तेषा च
परस्पराक्रादुधा सम्बन्धः । मन्त्राणा यद्ब्रह्मोऽल्पत्वेऽप्यावृत्त्या पूर्तिसम्भ-
वादिति प्राप्ते ज्येष्ठा वा एता ब्राह्मणा पुराविद्रामकृविति तदर्थवादेषु
तन्मन्त्राणा महर्षिलिङ्गत्वेन सस्तवात्तादृशाना च चयनप्रकरणे वसिष्ठवि-
श्वामित्रभरद्वाजादिपदघटितत्वात्प्राणभृन्मन्त्राणामिवोपलम्भात्तेषामेव
यद्वाशेऽपि करवत्यम् । अत एव प्राणभृत उपधाय सपत उपद्रधातीति
विधिगोत्रे प्राणानेवास्मिन् धित्या सयद्विः सयच्छतीति तेषामिष्टकाना
प्राणग्रहाणा च प्राणत्वेन तुल्यः स्तत्र उपपद्यते । प्राणभृन्मन्त्राणा पञ्चा-
शत्सहस्राकृत्येऽपि दश एङ्गन्त इत्यवयुत्वानुवाद एरुपर्यायापेक्षो युज्यते ॥

सू० पृश्निप्राणग्रहान् ॥ १९ ॥

द्वादशाहे एरिनप्राणग्रहान् व्यतिपन्नतीति श्रुत । तत्र एरिनप्राणा
प्राणग्रहाणा च प्रदानकाले सोमरसग्रहणकाले वा धापुरसीत्यादिपृश्निम-
न्त्रदशकस्यायं पुरोभुव इत्यादिषाण्यदशकस्य परस्परसाङ्ग्येण प्रयोगइति
प्राप्ते बुद्धोत्तर स्थण्डिलेवताना चाभायेन नेते यागाः । पशुद्वययोगस्तु
भायाज्यग्रहान् जगत इत्याद्यादिषु तन्मध्येषु गौणः । व्यतिपन्नोऽपि माने-
व्यतिपन्नतीति पचनान्तरेदभिषेवायंमशुपहणकथे माने क्रयकाल एवेन्द्रा-
य स्वेत्यादिभिः प्राकृतेः पञ्चभिर्मन्त्रैः सह धैरुताना विद्यतेः साङ्ग्यं न
पुनः प्रदान एव साङ्ग्यमित्यत्र मानमस्ति । अत एव व्यतिपन्नविद्यते
करण कल्पमूर्धेभु एकः प्राकृतप्रथममन्त्रोदय एरिनय प्रथमे माने द्वि-
तीय, प्राकृत एका दश प्राणग्रहा इति द्वितीयम्, ततन्तुतीयपञ्चमयोः
एरिनय एव चतुर्थं प्रया एते याकारक एक । अथोऽपि प्रकारान्तरं
द्रष्टव्यः ॥

सू० प्रायणीये च ॥ २० ॥

अनारभ्याधीताना एरिनप्राणग्रहाणाद्यग्रहाध्यादीनामित्य प्रकृतं
निवेशे प्राण प्रायणीयाद्वयनोपयोगेऽहंशमेऽरिनि च एरिना इति पचना-
न्माने, एरिनप्राणग्रहान् व्यतिपन्नतीति तत्पददशे पाठात् द्वादशोपम
स्वल्पेण शब्दात्प्राप्त्यर्थं धेति ॥

इति मन्त्रं भाट्टदीपिकाया पञ्चदशाध्यायस्य तृतीय, पाठः ॥ ३ ॥

एव एरिपाठ इत्युच्यते ।

अथ पञ्चदशाध्याये चतुर्थः पाठः ।

सू० जार्पवम् ॥ १ ॥

दशमं पूज्यं प्रायणं शरदं पूर्वादि इति श्रुत । तत्र जार्पवम् इत्येव
इति पाठव्यक्त्यर्थेऽत्र विद्येऽहंशमेऽरिनि चतुर्थः पाठः ।

बन्धने चर्पाविति श्रुतिस्मृत्योर्वेदो प्रयोगदर्शनादविच्छिन्नवेदायंविज्ञानानु-
ष्ठानशीलपूर्वपुरुषकत्व बोधयति । अयदेवा योऽनूवानः श्रोत्रिययस्तस्यापि
वेद एव वै ब्राह्मणच्छपीणामार्पणायच्छुश्रुवानेप वै पितृमान् पैतृमत्य आर्पणो
यच्छुश्रुवानिति व्यपदेशात्तादृशत्वमृत्विगिशेषण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यादिव-
दिति प्राप्ते यज्ञमानस्याशीर्गच्छेदृषीणा हि देवाः पुरुषमनुबध्यन्ते इत्या-
दिना यज्ञमानपूर्वपुरुषपरत्वेन वाक्यशेषे स्तवनाद्यो वा अन्यस्यान्यस्य-
प्रवरणेत्यादिना यज्ञमानेतरप्रवरानुकीर्तने निन्दाश्रवणाच्च कौपीतिक
ब्राह्मणेऽथ यद्यज्ञमानस्यार्पणमाह्नता अनार्पणस्य देवा हविररन्तीति
त्रिधावेव यज्ञमानपम्बन्धकीर्तनात्तदीयप्रवरर्पणामकीर्तनपर एवाय
विधिः ॥

सू० भृगुवसिष्ठेति ॥ २ ॥

प्रवरणीणा नाममात्रस्य भृगुवसिष्ठेत्यादिरूपस्य कथनमात्रेण वि-
धिचारितार्थं प्राप्ते अने महौ असि ब्राह्मणभारतेत्यस्यान्ते आर्पणयोज-
नेन यज्ञमानाहवनीययोः पितापुत्रभावसम्बन्धेनान्तेः स्तवनं कुर्यादित्य-
र्थस्य शाखान्तरपर्यालोचनलश्रस्यानुगुण्यायापत्यप्रत्ययान्तसम्बुध्यन्तपदा
नि भार्गवशासितेत्यादीनि प्रयोज्यानि ॥

सू० त्रीन्वृणीति ॥ ३ ॥

मन्वृकृता वृणीत इत्येक एव विधिः । तत्र दानियमेन बहुत्वम
ख्याना आदीना कपिञ्जनन्यायेन त्रयाणामेव वा वरणप्रसक्तौ न पञ्चा
तिप्रवृणीति न चतुरौ वृणीत इत्याभ्या चतुःषडादिसख्याना निरासा-
त्यञ्चार्यवरणमेकमेव विधीयते । एक द्वौ त्रीनित्यवयुत्यवादस्तु स्तुति
मात्र, तेन सप्तार्पणोऽपि पञ्चानामेव वरणं कुर्यात् । इतरेषां तु मनुव
त्कल्प इति षाष्ठस्य पुनरातेपे प्राप्ते चतुर्वरणस्याप्यवयुत्यवादेनोपपत्तौ
न चतुर इत्यत्र नञ्चैवैवर्थापत्तेर्न पञ्चातिप्रवृणीत इति वाक्येऽपि
पञ्चार्पणवरणविधेः स्पष्टस्याभावाच्च त्रीन्वृणीत इत्यस्यैव विधित्वावसा-
यात्तेन मन्वृकृत इत्यस्योपसहासत् आर्पणस्यैव वरणं भाष्यकारस्तु अस्या-

पयस्येति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च त्रिपदं पञ्चानामप्युपलक्षणम् । परिभाषा-
विध्यासेति त्रिपञ्चसंख्योपलिनवपिपेत्यर्थकमिति व्याचख्यौ ॥

सू० यथार्थं ॥ ४ ॥

त्रयाणामार्थेषाणामनियतानुपूर्वीकृतयोच्चारणम् । कल्पसूत्रेषु गोत्र-
भेदेन पठितानां मन्वह्रवाग्नां स्मार्त्तत्वेन पाठक्रमविचारायां मानाभावा-
दिति प्राप्ते ऊर्ध्वानध्वर्युर्वेच्छब्दादित्यादिनाऽध्वर्युप्रवरेषु तद्वितविनिर्मु-
क्तप्रातिपदिकानां वच्छब्दान्तानां प्रातिलोम्येन पाठविधानाद्गोत्रप्रवरेषु
नियतानुपूर्वीसिद्धिः ॥

सू० मनुवत् ॥ ५ ॥

आश्रयत एव शोपधिजनस्यतिभ्यो यः परान्वणीत इति आर्षेय-
वरणं विनिन्द्य मनुवदित्येव द्रूयादिति श्रुतम् । अयं च मनुवत्कल्पो राज-
न्यवैश्यपरः । तेषां ब्राह्मणर्षिसन्तानत्वाभावादिति प्राप्ते आर्षेयवरणप्र-
तिषेधपूर्वकं मनुवत्कल्पविधानात्तस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्यारव ब्राह्म-
णेष्विव पुरोहितस्यार्षेयेण घेदयेदिति वचनान्तरेण राजन्यवैश्ययोश्च सत्वा-
घैर्वापिकानामार्षेयमनुवत्कल्पयोस्तुल्यवद्विकल्पः । यस्तुतस्तु निन्दार्थवा-
दस्य विधियेपत्वेन प्रतिषेधकल्पकत्वात्ततया कल्पने च वाक्यभेदापत्ते-
र्मनुवत्कल्पस्य च आर्षेययोग्यातिरिक्तब्राह्मणेषु सावकाशत्वात्सौत्रो वि-
कल्पशब्दो व्यर्थस्मितविकल्पपरः । पुरोहितस्येत्यादिकन्त्वस्यैव गुणमू-
त्रम् । पञ्चावतातिरिक्तपरत्वेन चतुरवतस्यैव ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वेन मनु-
वत्कल्पस्य व्यर्थस्यापि निरासार्थम् । राजन्यवैश्ययोः पार्थक्येन विधित-
र्शनात् तेषु मनुवत्परस्य नियता प्रशस्तिरित्येव व्याख्येयम् ॥

सू० निपादः ॥ ६ ॥

निपादस्यपते रथकारस्य च मद्गुरजातित्वेर्नर्षिसन्तित्वाभावावा-
र्षेयवरणमिति प्राप्ते सात्तादृष्यपन्दत्यस्य त्रैवर्णिकेष्वप्यभावात्परम्यथा
तत्सम्यग्ने चाविच्छिन्नपारम्परिकतत्तद्व्यमृतिव्यतिरिक्तप्रमाणाप्रसरात्-
स्वारव तेष्वप्यविशिष्टत्वात्सर्वस्यैव समत अपिपयंशयतायाः पुराणेषु कथ-

सू० होतृमैत्रा ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्निर्देवो होतृति मन्त्रस्य होतृवरणे समाम्नातस्य
चोदकतः प्राप्तत्वाद्दोषमैत्रायरण्योर्षदिक्या चावाऽन्येषा लौकिक्या वर-
णमिति द्वयोर्वरणं पशुधर्मं इतरत्सोमधर्मं इति प्राप्ते सर्वेऽपि लौकिक्यैव
त्रियेरन् । सप्त वृणीत इत्येकविधिविहित एकस्मिन्कर्मणि वैरूप्यायो-
गात् । कृष्णविषाणया कण्डूयत इत्येकविधिविधेयस्यापि सवनभेदेन
वैरूप्यं तु दक्षिणादानोत्तर तत्प्रासनविधिविरोधादद्गीकृतम् ॥

सू० प्रैषेण ॥ ११ ॥

येषां शाखायामृतुप्रैषादिभिर्वृणीत इत्याम्नात तेषां यज्ञे तैरेव
मन्त्रैर्वरणं । परं त्वृतुप्रैषेषु होता जतदित्यत्रास्य परित्यागेनेद्रु होत्रादित्या-
दय एव मन्त्रा भवन्ति प्रैषयागाधिकरणन्यायात् ॥

सू० सप्त ॥ १२ ॥

तिस्रो जुहोतीत्यादाविष सप्त वृणीत इत्यत्र धात्वर्थे एव सद्गुण-
न्ययश्चत्विजा बहुत्वेन सप्तपदस्य सद्गुण्येयपरत्वायोगात् । अग्निर्देवी
नामित्यनेन यजमानस्यापि वरणोक्तेषु । ततश्च षपट्कर्तृष्वेव वरण-
मिति नियमेन पूर्वोक्तवरणस्य कर्तृमस्कारार्थत्वेऽप्येतद्वचनविहितवरणा-
न्तराणामारादुपकारकाणां तदतिरिक्ताश्चत्विजः परिशेषात्कर्मकारक-
तयाऽन्वीयेरचिति प्राप्ते पूर्वोक्तवरणे यजमानेतरेषामष्टानां मध्येऽध्यर्षुप्र-
तिप्रस्थाचोरेकेन मन्त्रेण द्विवचनान्तेन वरणाभिप्रायेण सप्तत्विजो
वृणीत इत्यनुवादमात्रम् ॥

सू० निरूढः ॥ १३ ॥

द्वितीयमस्याश्राधयति द्वौ ह्यत्र होतारौ होता च मैत्रायरण्यश्चेति
देवेऽहन्त्येव श्रुतमुक्तन्यायेन द्वयोर्वेदे वरणान्तर सोमधर्मं इति प्राप्ते
द्वावित्यनेन तृतीयहोत्रभायस्य हेतूकरणादचेति पदेन योग्यतया निरूढ-
पशुधन्व एवोच्यत इति तत्रास्योत्कर्षं ॥

सू० श्वेताभूते ॥ १४ ॥

घरणस्य सोमार्थत्वाद्दोषसंख्येऽहम्यप्याम्नातं मुत्याकाल उत्कर्ष-
णीयम् । अङ्गानां प्रधानकालत्वनिवयमात् । अभिपवादिषु तथा दर्शना-
ञ्चेति प्राप्ते सद्दोषविधानादीनां सोमार्थानामपि दिनान्तर एव कर-
णादिभिषुत्य गृहीत्वा यागात्त्वानेन तादृशक्रमादिविरोधेनाभिपवादेर-
त्कर्षेऽपि न घरणस्योत्कर्षे किमपि विरुध्यते । तस्मात्पूर्वञ्चरेव घरण-
मिति ॥

इति सङ्क्षेपे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशध्यायस्य चतुर्थः पादः

आर्षेयपादः, घरणपादोऽथ ॥ ४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

सू० सामिधेनीः ॥ १ ॥

सामिधेनीरनुषत्यचेता व्याहृती. पुरस्ताद्गृह्णातीत्यादिभिर्विहितानां
दशहोतृव्याहृतिहिङ्गारसामिधेनीनां क्रमनिर्वाहकाभावादनियतक्रमेणो-
च्येत् इति प्राप्ते हिङ्गुत्य सामिधेनीरन्याहेति कृत्वा-प्रत्ययेनाव्यग्रहित-
पूर्वकालकथनात्सामिधेनीभ्यः पूर्वोहिङ्गारः । अनुषत्यन् पुरस्तादित्या-
ध्यामध्यप्रधानांशस्याकथनाद्दिङ्कारात्पूर्वे व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव
अथलेऽपि मन्त्रपाठक्रमाद्गृह्णातीत्येवोऽपि पूर्वं नियेशः सर्वत्राव्यग्रधान-
स्याशक्यतयाऽन्वयप्रधानेनोपपत्तौ स्थूलव्यग्रधानस्यापुक्ततया प्रैपक्रमः
मिष्यति ॥

सू० तारमन्त्री ॥ २ ॥

अन्तराङ्गं न द्वेषात्वेति अन्तर्गतत्वेन दशहोतृव्याहृति-
मध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिशोधः । न चान्तरा-
शब्दः स्वस्वत्याचक्ष्वेन कीगादिषु प्रसिद्धः । उच्चैर्चंवा क्रियत इत्या-

सू० प्रवोभूते ॥ १४ ॥

वरणस्य सोमार्थत्वादौषवस्येऽह्न्यप्यान्वातं सुत्याकाल उत्कर्षे-
षीयम् । अङ्गानां प्रधानकालत्वनियमात् । अभिषवादिषु तथा दर्शना-
च्चेति प्राप्ते सदेहविधानादीनां सोमार्थानामपि दिनान्तर एव कर-
णादिभिषुत्य एहीत्वा यागाम्नानेन तादृशक्रमादिविरोधेनाभिषवादेरु-
त्कर्षेऽपि न वरणस्यात्कर्षं किमपि दिरुध्यते । तस्मात्पूर्वद्युरेव वरण-
मिति ॥

इति सङ्क्षेपे भाट्टदीपिकायां पञ्चदशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आर्षेयपादः, वरणपादोषा ॥ ४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशाध्याये प्रथमः पादः ।

सू० सामिधेनीः ॥ १ ॥

सामिधेनीरनुवच्यन्तेत्याह्वती, पुरस्ताद्ब्रूधातीत्यादिभिर्विहितानां
दशहोतृव्याहृतिहिङ्गारसामिधेनीनां क्रमनिषामकाभावादनियतक्रमेणो-
च्येत् इति प्राप्ते हिङ्गुत्य सामिधेनीरन्वाहेति कृत्वा-प्रत्ययेनाव्यवहित-
पूर्वकालकथनात्सामिधेनीभ्यः पूर्वांहिङ्गारः । अनुवच्यन् पुरस्तादित्या-
भ्यामव्यवधानांशस्याकथनाद्विद्कारात्पूर्वे व्याहृतयः । दशहोतुरपि तथैव
श्रवणेऽपि मन्त्रपाठक्रमाद्ब्रूहितीभ्योऽपि पूर्वे निवेशः सर्वत्राव्यवधान-
स्याशक्यतयाऽन्वयवधानेनोपपत्तौ स्यूनव्यवधानस्यापुक्ततया प्रैवरुमः
सिध्यति ॥

सू० तारमन्द्रौ ॥ २ ॥

अन्तर्गानुष्यं स देवत्यापेति श्रुतावन्तरेत्यनेन दशहोतृव्याहृति-
मध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिषाधः । न चान्तरा-
गन्धः स्वस्वरावकत्वेन कोशादिषु प्रसिद्धः । उच्चैर्धवा क्रियत इत्या-

दिना स्यस्य प्राप्तत्वेन तदनपेक्षणाच्चेति प्राप्ते यत्कौश्वमन्वाहासुरं
तद्वन्मन्त्र मानुषं तद्वदन्तरा तत्सदेवमिति श्रुत्यन्तरापदस्य तारमन्त्रोभ-
यमध्यमभूमिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिश्यान्तरानूच्यमिति विधाने तस्यै-
वोपस्थितिश्रुतेर्न तस्य क्रमविधायकत्वम् ॥

सू० अन्तर्वेदि ॥ ३ ॥

सामिधेनीरेव प्रहृत्यान्तर्वेदन्यः पादो भवति वहिर्वेदन्य इति
श्रुतं । तत्रार्धमन्तर्वेदीत्यादाविध न स्यान्विशेषलक्षणा वास्यदुषेन सम्भ-
वति । तादृशस्यानस्यैकत्वेन तत्रैकः पादोऽन्यत्रान्यः पाद इति कथनस्वा-
रस्यविरोधापत्तेः । तस्माद्वेदेरन्तरूपविषय प्रवोवाजा अभिद्वय इति पादो
वक्तव्यः तद्वहिरुपविषय हविष्मन्तो घृताच्चेति । पुनस्तदन्तरूपविषय देवान्
जिगाति मुश्रयोमित्यादिरीत्या सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेनैकवाक्यतया
सिध्यतीति प्राप्ते तिष्ठन्वाहेति विधेः स्यान्विशेषमाकाङ्क्षत्वेन तत्सम-
र्पकतयैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्तादृशस्याने स्थितवतोऽर्था-
त्तदवयवभेदेन हेतुः, पादद्वयस्यावस्थानेनान्यः पाद इत्यस्यानुवादत्वस-
म्भवादन्वयादमाहेत्युच्चारणकर्मत्वेनानिर्देशात्पादशब्दस्य चक्ष्यादपरत्वा
योगाच्च स्यान्विशेषलक्षणया तत्र हेता स्थित्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः ॥

सू० पञ्चदश ॥ ४ ॥

सामिधेन्यश्च एकादश पठिताः । विहितास्तु पञ्चदश । तत्र चत-
सृणामग्निमसिमन्थनलिङ्गानामागमेन सङ्ख्या पूरणीया । तस्याः पृथक्त्वनिवे-
शित्वस्वाभाव्यात् । न च प्रथमोत्तमयोश्चोस्त्रिभ्यासविधानेन तदभिप्रा-
येण पञ्चदशत्वानुवादेो युज्यत इति वाच्यं । तथाऽप्युचामेकादशत्वान-
पायेन तासां चतुःषष्टुत्तरद्विशतावरत्वेन तामा त्रीणि च शतानि षष्टि-
श्चाक्षराणि भवन्ति तावतीः संख्यत्सरस्य रात्रय इति श्रुत्यन्तरविरोधा-
पत्तेः । रात्रिदृष्टान्तेनानभ्यस्तावरनिष्ठत्वेन सङ्ख्याप्रतीतिः । तस्मात्पण-
वत्यवरपूर्वार्धमनुष्टुप्त्रय जगतीद्वय गायत्रीचतुष्टय वा नेय । पञ्चदशेति
त्वेकादशानामभ्यासविशिष्टानामनुवादकमित्युक्तमिति प्राप्तेऽवरशब्दस्य

ध्यञ्जनीपसर्जनरुक्मवरपरत्वेन तेषां च स्वरा विंशतिरेकश्चेति शिवा-
परिगणितानामत्यत्वेन तदधिकसद्गुणायाः सर्वत्राभ्यासाभिप्रायेणैव कथ-
नावश्यम्भावात्सप्तदश पृष्ठानीत्यादौ तृवस्याभ्यासेनैव सप्तदशत्वस्य
पटिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमित्यत्रसम्पत्तेश्च निर्वाठव्यतया प्रकृते-
ऽपि प्रथमोत्तमयोरभ्यस्तयोर्मलनेन पञ्चदशर्चत्वस्य षष्ट्यधिकत्रिंशतात्-
रुक्त्वस्य चोपपत्तेर्नान्यागमः । स्पष्टं च कैपीतक्रिवचनम् एकादशसा-
मिधेनीरन्याहेति प्रकृत्य त्रिःप्रथमया त्रिदशतमया पञ्चदश सम्पद्यन्ते
पञ्चदश पूर्वपक्षापरपक्षयोरहानीत्यादि ॥

सू० सन्ततमुत्तरम् ॥ ५ ॥

यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्रथोवाञ्ज इति तस्य त्रिरनघान-
मनूच्य अग्न आयाहि धीतय इति सन्ततमुत्तमधर्चमालभेत । यं कामयेत
सर्वमायुरियादित्याजुहोतादुवस्य तिति तस्य त्रिरनघानमनूच्य सहोप-
क्रमेदिति च श्रुतम् । अत्र प्रथोवाञ्जीयाया अग्न आयाहीत्यनेन सान्तत्य-
विधानात्साध्याश्चर्चास्त्रिभ्यासः । न चोक्तात्तरसद्गुणाविरोधः । काम्येन
नित्यधापसम्भवात् । न च तृतीयानुवचन एवोत्तरार्धर्चसान्तत्यविधि-
रस्तु सद्गुणाया अविरोधायेति वाच्य । प्रथोवाञ्जीयामुद्दिश्य सन्तान-
विधिः प्रतिप्रथोवाञ्जीयं प्रयुक्तेरावश्यंभवात् । न च त्रिरनघानमनूच्येति
त्रिः पाठोत्तरकालमेव सन्तानविधानेन चरमानुवचन एव तल्लाभ इति
वाच्यम् । त्रिः प्रथमां त्रिदशमामिति विधिभ्यामेव त्रिभ्यासलाभेन प्रकृ-
तयिधोरनुवचनमात्रोत्तरत्वविधानादिति प्राप्तेऽन्यतः प्राप्तत्रिभ्यासो-
द्वेयेन त्रिरनघानमित्येन निरुद्धासत्यविधिः । आशुत्तत्रयसमाप्ति-
पर्यन्तमेकेनेषोच्छ्रासेन प्रुयाच मध्ये निःश्वसेदित्यर्थः । चद्वात्रोद्वेयेनान-
घानविधौ प्रत्यभ्यासमृचो मध्ये निर्यासाभावेऽप्युक्तमाप्तौ निर्यासा-
भावे न प्राप्नुयात् । तथा च त्रिरित्यस्य त्रैपय्यापत्तिः । अभ्यासमात्रस्य
विध्यन्तरेण लाभात् । एवमग्न आयाहीत्यर्धर्चस्य पाठत एवोत्तरत्यला-
भेनान्यतरत्रैपय्यापक्षेन्द्रुयाययाय प्रथममहरित्यत्र प्राथम्यस्येवोत्तरत्य-

मात्रविवक्षितम् । अथ ह्यणं त्वदःपदवदनुवादः । नृतीयानुवचनोत्तरं
 तस्या एवोत्तरत्वात् । तथा च प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीयनृतीयानु-
 वचनसम्बन्धिप्रवोधाज्जीयादुर्वचनैव सान्तत्यसिद्धिः । वस्तुतः प्रथमोप-
 स्थितत्वादनन्त्यायाहीत्येतदेव विवक्षितमिति नृतीयानुवचनएवोत्तर-
 यत्वं सान्तत्यम् । तेन याजुपह्वैत्रविधायककल्पाद्रिसामऽजस्यम् उत्तर-
 मित्येव त्वनुवादः । नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेतेत्युक्तेः । रेव-
 तीवाक्य इव च भावनाविशिष्टभावनान्तरविधानाच्च वाक्यभेद इति
 भाष्यकारः । त्रिरभ्यासोद्वेशेनानवानमात्रविधिरिति तु युक्तम् । इतरां-
 शस्य विध्यन्तरेण लाभस्योत्तराधिकरण एव वक्तव्यत्वात् । तस्मात्प्रसा-
 धर्चाभ्यास इति नावरसङ्घाविरोधः ॥

सू० सन्ततमन्वाह ॥ ६ ॥

ता एकश्रुतिसन्ततमनुब्रूयादिति वचनान्तरेणापि सान्तत्यं प्रथ-
 मोत्तमास्येव विधीयते । त्रिः प्रथमामिति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन
 तच्छब्देन सविहितपरामर्शात् । नन्वनवानविधिनैव तासु सान्तत्य-
 लाभात्पुनर्विधिर्न वाच्य इति चेत् न । अनवानसान्तत्ययोर्भेदात् ।
 पूर्वोत्तरोच्चारणयोर्मध्ये मौनकृतकालव्यवधानाभावः सन्तानः । निःश्वा-
 साभावोऽनवानमिति । ननु सन्ततमुत्तरमर्धर्वमारभेतेति विधिनैव सान्त-
 त्यलाभाद्वाच्य इति चेत् । तेन पूर्वोत्तरादुद्द्वयसन्धौ सन्तानप्रापणोऽपि
 प्रत्यूचं पूर्वोत्तरार्धयोः सन्तानप्रापणस्यैतत्फलत्वेन फलभेदात् । ननु सन्त-
 तमुत्तरमर्धर्वमारभेतेति विधायुत्तरपदेन तत्तद्गुत्तरार्धस्यापि प्रतीतेरवि-
 शेषान्नैव सान्तत्यप्राप्तेरयं विधिर्न वाच्य इति चेत् न तेनायुष्कामप्र-
 योगे प्राप्तावपि नित्यप्रयोगे लाभाय विध्यन्तरस्यावश्यकत्वात् । तथा
 च भूत्रम् । अवाच्यत्वाच्चेति चेत्स्यात्सयोगपृथक्त्वादिति । एवं चेधा सयोगे
 पृथक्त्वव्याप्यानसम्भवेऽपि यदेकैकामेव सन्तनुयादिति विध्यन्तरसत्त्वादिति
 भाष्यकृतो व्याख्यान तदवाच्यत्वाच्चेत्यादिपनिरसनासमर्थत्वाद्दुपेत्य ।
 तस्मात्प्रथमोत्तमयोरेव सान्तत्य एकैकामेवेति वचनान्तरमप्यस्यैवानुवाद

इति प्राप्ते तादृशवचनवैयर्थ्यापत्त्यैव सामिधेनीमात्रोद्देशेनर्चां सन्धिपु-
सान्तत्यविधिः । प्रथमोत्तमपद्रेन तासां विशेष्युमशक्यत्वात् । ता एक-
श्रुतीत्यत्र तु सन्ततमित्यनूद्यैकश्रुतिमात्रविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् ।
उत्तरमर्धर्चमारभेतेत्यत्र त्वारम्भपदसमवधानेनोत्तरपदमृगन्तरप्रथमार्धर्च-
मात्रपरम् ॥

सू० सामिधेनीसन्तानः ॥ ७ ॥

एकैकामृचं सन्तन्वन्तीति विधावृचः सन्तन्वन्तीत्यनुत्त्वैकैकामि-
त्युक्तेरैकैकस्या ऋचो याववयवावर्धर्वा तयोराम्नायपाठेन प्राप्तस्य मध्येऽ-
वसानस्य निषेधः प्रतीयते । ऋद्मात्रोद्देशेन विधाने त्वृच एकस्या ऋग-
न्तरेण सन्तानः प्राप्नुयात् । सन्ततमेकं श्लोकं वक्त्रीत्यादावर्द्धयोः सन्तान-
प्रतीतिः । तस्मात्प्रवर्गर्चामिव न मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवेदेव । अत
एवायुष्कामस्याभन आयाहीत्यस्याऋचः पूर्वेण सन्तानविधिरुपपद्यत इति
प्राप्ते एकैकामृचमित्यनेन सन्तानप्रतियोगिनः कीर्तनात्तदनुयोगिनोऽपेता-
यामुपस्थितत्वात्तदुत्तरासामृचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैकां स्वस्वपरयोः
संयोजयेदित्यर्थेप्रतीतिर्नार्धर्चयोः परस्परं सन्तानविधिः । अत एव चर-
मायां ऋवस्तृतीयादृत्तावनुयोगिन्या ऋचो ऽभावाच्चिगदेनेव सन्तानो
वचनान्तरेण विहितो युज्यते । उत्तमायै तृतीये वचने प्रथमेन निगदमु-
पसंदधात्यने महो असीत्यादिना । ऋगुद्देशेन सन्तानविधाने त्ववसान-
सामान्याभाव एव प्राप्येत । न चार्द्धर्चा सन्दधातीति वचनादनुयोगि-
प्राप्तिः । तस्यमुत्तरार्धर्गन्तरपूर्वार्धर्च परत्वात् । यदसंयुक्ताः स्युरित्यादिन-
र्चामसंयोगं विनिन्द्यार्धर्चयोः सन्धानं विधाय संयुक्तत्वेवैना इत्युपसंहा-
रात् । एतेनान्तरर्चारव्यन्य पुनरर्धर्चं व्यन्यादिति यथासाम्नायं विरामानु-
वादः सङ्गच्छते ॥

सू० प्रकरणात् ॥ ८ ॥

रायन्तरं प्रथमामन्वाह धार्हतीमुत्तमामिति सामिधेनीष्वेव प्रक-
र्त्ता श्रुतं । तदुशाद् वृहद्रथन्तरयोर्वैनी ऋचावागमयितव्ये त्रिःप-

धमामिति विधिभिः स्तुतयोरप्यभ्यासादि भवेत् । तेन प्रघोवाजीयाद्यैर्वि-
कल्प इति प्राप्ते प्रतिरथन्तरस्य रूप करोतीति वचनेन प्रघोवाजीयाया
एव रथन्तररूपत्वेन सस्तवाद्यान्या ऋक् प्रथमा कार्यो । उत्तमायास्तत्तम-
त्वादेव वृहद्रूपत्वम् । परमत्वमेव निमित्तीकृत्य वृहत्सामत्वेन वेदे यदुशः
स्तुतिदर्शनात् । यथैन्द्रवायवोऽप्ये एह्यते रथन्तरस्यैषवर्णाधुवउत्तमो एह्यते
वृहत् एष वर्यो इति । अयज्ञो वा एष योऽसामेत्यारभ्याग्नऽचायाहीति वृच
रथन्तरवामदेव्यवृहद्वर्णत्वेन सस्तुत्य यमेवैतत्सामन्वन्त करोतीत्युपसहा-
राच्च । अस्मिन्नेव वृचे प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपि सुवचम् ।
अतो नोत्तमाऽप्यन्या ऋक् ॥

सू० त्रिविगृह्णाति ॥ ९ ॥

रथन्तरीं प्रथमामित्यादिना ऋक्त्रयं स्तुत्वेदमाह्वयते । त्रिविं-
एह्णाति अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः सन्तता अन्तरित या अङ्गिर इति ।
एकस्या ऋचस्त्रिविंशतिभ्यः कुर्यादित्यर्थः । सामिधेनीप्रकरणे चास्य विधिः
पाठात्तासामेवोद्वेष्टत्वात्प्रत्येकं त्रिस्त्रिविंशतिभ्यो । न च तन्वासमिद्वि-
रङ्गिर इत्येतत्सविधौ पाठात्तस्या एव त्रिविंशद इति वाच्यम् । सविधाना-
त्सामिधेनीप्रकरणस्य चलवत्वादिति प्राप्ते तन्वेत्येव एव त्रिविंशतिभ्यः ।
तस्याः पाठ विधाय मध्ये विष्ट विधायान्तरित या अङ्गिर इति पुन-
स्तस्या ऋच परामर्शनावान्तरप्रकरणप्रतीतेरुत्स्यारथ मामिधेन्यवान्तरप्रक-
रणादुत्पत्त्यात् । यत्तु शाखान्तरीय धवन तन्वासमिद्विरङ्गिर इत्येता
त्रिविंशद्विहतीति तद्व्याप्यसद्वानुयादकम् ॥

सू० पदवादे वा ॥ १० ॥

समिद्वती पृतवती चानूच्येते इति युतो समिद्वतीति स्त्रीनिद्वय-
शाद्वचोविशेष्यत्वावगमात्समिध्वमानवतीं समिद्वतीं चेत्यादावियत्र समि-
त्पदप्रथमपतीका ऋक् तादृश्येष पृतवती चानेया । समिधाग्नि दुषस्यत
पृत मिमिद्विर इत्यादिका । अनूच्येते इत्यगद्वयाभिप्राय द्विधवनमिति

प्राप्ते तन्वासमिद्विरङ्गो घृतेन वर्धयामसीत्यस्या एवायं वादः समिद्ध-
घृतयोरग्निसमिन्धनानुगुण्यद्योतनार्थः । अनूच्येते इति द्विवचनं तु छान्दसं ।
तत्पदवैशिष्ट्यभेदेनैकस्या एव द्वित्वोपचार इति तु पदवाद इत्यस्यार्थः ।
भाष्यकारस्तु समिद्धती इति नपुंसकद्विवचनं पदविशेष्यत्वाभिप्रायं समि-
त्पदघृतपदयोः सृष्टिन्यायेनैकैकपदाभ्यां व्यपदेश इत्याह । समिद्धतो
घृतवती च पदे अनूच्येते इति शाखान्तरवाक्यं तु यतः पदे अनूच्येते
ततः करणादियमेव चक्षुसमिद्धती घृतवती चेति सुयोजम् ॥

सू० ऋचि प्रणवम् ॥ ११ ॥

तत्रैव ऋचि प्रणवं दधातीति विधानात्प्रत्युचमन्ते प्रणवः प्रयोक्तव्यः
स च यद्यपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगतरामंमिश्रो वा दधनि सितान्यायेन
तत्संमिश्रो वेति द्वेषाऽपि सम्भाव्यते तथाऽपि प्रकृतेरुपांशुयाजपुरोनुवा-
क्योत्तरमिव कुण्डबदरन्याय एव युक्तः । आन्वात ऋगतराणां मध्य एक-
स्यापि विकारायोगात् । यो वै सामिधेन्याः प्रणवः स गावत्र्या नवममतर-
मिति श्रुत्यन्तरेणाष्टमात्तरोत्तरत्वप्रतीतेरिति प्राप्ते क्रमेणोच्चरणीययोर्द्वयोः
शब्दयोः सम्बन्धस्याङ्गुलिद्वयसम्बन्धस्यैव वृत्तिनियामकत्वाभावादृचीति
सप्तमीवोधिताधाराधेयभाद्रवाधापत्तेर्वाचनिकत्वेनात्तरविकारस्यादोष-
त्वात्प्रणवटेरिति विधिसिद्धत्वाच्चात्तरं विकुर्वन्नेव निविशते । उपांशुत्वो-
च्चैस्त्वधर्मभेदात्तु नोपांशुयाजीयात्तरविकारः । क्रतुमध्येऽष्टमात्तरस्या-
पार्यक्येऽपि वस्त्रयज्ञादौ तस्याविकृतस्य पाठात्तदभिप्रायेण नवमात्तर-
त्वोक्तिः कालभेदेन धियमाणयोरपि द्वे वस्त्रयुगे धारयतीति मिलि-
त्वाक्तिदर्शनात् ॥

सू० अन्तेवा ॥ १२ ॥

निवेश्यमानः प्रणवः प्रथमोपस्थितत्वादाद्यात्तर एव निवेश्यः,
अग्न आयाहि धीतय इत्यादिरीत्येति प्राप्ते ऋगतराणां क्रमविपर्ययं
मानाभावेनागन्तुकत्वादन्यात्तरस्यैव विकारः । अग्ने दीद्यतं वृहदित्यादौ-

तु चरमव्यञ्जनसहितः स्वर एकाक्षरम् । अत एव वषट्कारकत्वेन प्रण-
वस्तुतिरूपपद्यते । अथमुक्त्वा प्रणौतीत्यादौ त्वाधाराधेयभावाभावाच्चा-
न्त्यातरविकारः ॥

श्रीङ्कारः ॥ १ ॥

अथि प्रणवं दधातीति विधानात्प्रणव इत्यक्षरत्रयात्मक एव
शब्दो नित्येयः । विधौ श्रूयमाणशब्दनियमनस्य न्याय्यत्वात् । ऐरङ्कत्वो-
न्नेयमित्यादौ तथा दर्शनादिति प्राप्ते ङकारस्यैवान्ते निक्षेपः । इराप-
दार्थस्य भूम्यादेः शब्दानुपूर्वाघटकत्वप्राधेनेवेति शब्दस्वरूपलक्षणायामपि
प्रणवपदस्य शब्दविशेष एव शक्तत्वेन घाचरुशब्दे लक्षणायां मानाभा-
वात् । अन्यादिदेवतावाचकरूपं यागामनियमप्रसक्तौ वैधशब्दनियमनस्य
न्याय्यत्वेऽपि नियतलक्ष्यशब्दवाधस्यान्याय्यत्वात् । न हि वेदशास्त्रपुरा-
णानि पठेदित्युक्ते घेदादिशब्दान् पठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव
ॐमिति प्रणौतीति घट्टुवाः प्रणवपदस्यार्थप्रदर्शनी श्रुतिमामनन्ति ।
तस्माद्श्रीङ्कार एव निधेय इति ॥

इति श्रीसङ्करे भट्टदीपिकाया वेदशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

श्रीचक्राध्याये सामिधेनीपादः ॥

अथ षोडशाध्याये द्वितीयः पादः ।

सू० त्रींस्तृचान् ॥ १ ॥

सामिधेनीरेव प्रकृत्य त्रींस्तृचाननुपुयाद्वाजस्य त्रयो वा अन्ये
राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्करोतीति श्रुतं ।
मन्ति हि गायत्रीत्रिष्टुध्रगत्यनुष्टुप् चेति चत्वारि ह्रन्दासि ब्राह्मणादित्र-
यं चतुष्टयसम्बन्धित्वेन तत्र तत्र स्तुतानि । तदत्र राजन्यातिरिक्तवर्णत्र-
यस्य स्वयंशवदतापादकत्वेन तृचत्रयमस्तवजलात्तृचा अपि गायत्रन्नागता-

नुष्टुभाएव राजन्येनोपादेयाः । तुल्यन्यायेन वैश्यस्य गायत्रचैष्टुभानुष्टुभा-
भवन्ति । ता वै गायत्री भवन्तीति प्राकृतविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण
बाध इत्यालेखनो मन्यते । आश्रमरथ्यस्तु अष्टावेतानि हर्तोपि भवन्त्य-
ष्टातरा गायत्रीत्यादिवदर्थवादमात्रेण छन्दोविशेषपरत्वेन नियमनस्य
प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं मृदान्तरपरिसङ्घार्यत्वेन
सार्धक्याद्गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा याच्याइत्याह । ते च तृचाः प्रथमोत्तमे
त्रिस्त्रिहस्ते इति द्वावधनत्रयाहि धीतयइत्यृक्त्रयेण तृतीयइत्येवंहृपाः ।
प्रथमोत्तमे त्रिहस्ते सहसामन्वता तृचेनेति वाक्यशेषात् । अग्न आयाहीत्यृक्-
त्रयस्य रथन्तरवामदेयवृहत्क्षामत्वेन सरखात्सानन्वत्तृचपदेन परियहः ॥

सू० सर्वाणि ॥ २ ॥

सामिधेनीष्वेव सर्वाणि छन्दास्पनुष्टुयाद्वहुयाजिन इति श्रुतं ।
तत्र सप्ताधिकगतसङ्ख्यानि छन्दांसि सर्वपदेनोच्यन्ते । सङ्कोचे मानाभा-
वात् । यदि गायत्रादिसप्तक्रमेव निष्पदछन्दःपदेनोच्यते । तदधि-
कानास्रगाणां त्वति छन्दःकृतिछन्दःपदादिनैव व्यवहारः । अत एवाथ-
र्यणसर्वानुक्रमण्यां यत्र सर्वाणि छन्दांसीत्युच्यते तत्र गायत्रादि जगत्य-
न्तानि सप्त छन्दांसि ज्ञानीयादिति सूत्रमित्यालोच्यते तदा तावन्त्येव-
प्रयोज्यानीति प्राप्ते गायत्रीनिष्टुजगतीनामेव प्रकृतत्वात्सर्वत्वमिहा-
धिकारिकम् । अतएव त्रैधातवीयाजामप्येतन्नितयमेव सर्वाणि छन्दांस्ये-
तम्यानिह्याननूधानीत्युक्त्वा त्रिष्टुभे वा एतद्वीर्यमित्यादिना त्रिष्वे-
तरचतुष्टयरूपतासम्पादनार्थं स्तुतिरूपपद्यते ॥

सू० अनीदणम् ॥ ३ ॥

बहुयाजिपदेन यागदानुन्वयप्रतीतेर्बहुयष्टैव याज्ञः । सहस्रदक्षि
णयागकर्तृकेषु बह्वृच इति प्रयोगदर्शनाद्बहुदक्षिणपौण्डरीकादियाज्ञी वा
याज्ञ इति प्राप्ते ऐष्टिकपानुक्तकर्मोपपत्त्येव सोमस्यतिकर्तव्यतायादुल्या-
द्विष्वस्रज्ञानजनान्तादित्तद्विहस्तनुगतत्वाच्च सोमयाज्येव बहुयाज्ञी ।

अत एव यो ब्राह्मणो बहुयाज्ञी स्यात्तस्य कुम्भ्यां गृहीयादिति विधाय
स हि गृहीतवसतीवरीरु इति विवरणमुपपद्यते ॥

सू० अनाम्नानात् ॥ ४ ॥

सामिधेनुत्तर पद्यमानाना निविद्रामप्यग्निसमिन्धनार्थत्वात्सन्तान-
नविधिः प्ररुत्या कार्यापत्त्या च तत्रापि प्रवर्तते । सामिधेनीना स्वरूपे
सन्तानस्यानर्थस्यादग्निसमिन्धनद्वारा दार्शिकापूर्वसाधनत्वस्योद्देश्यता-
वच्छेदकत्वाच्च । अत एव द्रुपं वा इदं सर्वं ह्यन्दस्कृत चाह्यन्दस्कृत
च तेन सर्वेणाग्निं स्तावानीति श्रुत्या चचामनुचा चैरुधर्मावच्छिन्नत्व बो-
ध्यते । तेन यवेषु प्रोक्षणमित्र निवित्स्वपि सन्तानः स्यादिति प्राप्ते क्रमै-
कनियामिकायाः प्ररुत्तेरिहाप्ररुत्तेरेकप्रकरणे कार्यापत्त्यभावात्सामिधेनी-
भिरिष्टा निविद्रिरूपस्तुत्येति- कार्यभेदश्रवणात्स्तुत्यर्थत्वे वा शूरत्वचित्र-
त्वादिगुणभेदेन रथन्तरवृहत्तोरिव स्तुतिवैलक्षण्येन द्वारभेदात्तासा सप्त-
पदानि समस्यावस्येदथ चत्वार्यथ चत्वारोत्येव प्रतिनियतनिर्देशेन धर्म-
भेदविधानाच्च न विदा सन्तानः ॥

सू० वरणार्थं वा ॥ ५ ॥

शासीनमूर्ध्वज्ञानु^१ होतार वृणीत इत्यत्र विधीयमानमूर्ध्वज्ञान्वा-
सनमृत्विक्सस्कारद्वारा प्रकरणधर्मः । वरणस्यैव वायं धर्मः । होतृपद च
वहनसाधनत्यादृत्विज्पर । तेन सर्वेषा त्रिषमाणानामूर्ध्वज्ञान्वासनमिति
प्राप्ते होतार वृणीत इति वाक्यान्तर्यैरुवाच्यतयोर्ध्वज्ञान्वासनविशिष्ट-
होतृवरणविधानाच्च सर्वत्वंवरणधर्मः ॥

सू० अध्वर्युः ॥ ६ ॥

होतृपत्रराध्वर्युंप्रवरयो. क्रमेण मन्त्रपाठः ब्राह्मणपाठस्तु शाखाभे-
देन क्वचिद्विपरीतोऽपि दृश्यते । तथाऽप्यध्वर्युंप्रवर एव पूषः स्यात् । मन्त्र-
लिङ्गोपोढूलितब्राह्मणपाठस्य मन्त्रपाठाद् बलवत्वात् । ब्रह्मण्यदाचयव-

दिति मन्त्रे वह्नेर्लटि सिपि रूपेणावाहनं कुर्यादित्यावहनस्यासिदुत्वेन
मानात् । आवहनोत्तरमस्य मन्त्रस्य बाधितार्येतापत्तेरिति प्राप्ते मानुषेण
होत्रा देव होतारं प्रत्यावहेति प्रैपमात्रेकृतेऽपि तदात्वएव देवास्तेना-
हूताइत्यत्र मानाभावेनाग्निकृतदेवतावहनस्याधुनाऽप्यसिदुत्वाभिप्रायेण
मन्त्रलिङ्गापपत्तेर्मन्त्रपाठानुसारेण होतृप्रवर एव पूर्वः ॥

सू० आवह ॥ ७ ॥

अग्नेनेमिर्देवांस्त्वम्परिभूरस्यावह देवान्यजमानायेति मन्त्रे श्रुतमा-
वाहनसमस्तदेवतानां स्यात् । त्वप्रादीनामपि देवतात्वात्प्राकरणक-
त्वाच्च । सविधानेन विशेषपरत्वे तु प्रयाजानामेव प्रथममिज्यमानत्वात्त-
द्वेवतापरमिति प्रयाजलोपे मन्त्रलोप इति प्राप्ते ब्राह्मणानावह चैत्रं मैत्रं
यजदत्तञ्चेति लौकिकवाक्ये सामान्यवाचिनोऽपि ब्राह्मणपदस्य चैत्रादि-
मात्रपरत्वप्रतीतेरग्निमान आवहेत्याद्युत्तरवाक्येषु कीर्त्यमानानामेवैतदा-
वाहनं न सर्वेषाम् ॥

सू० आहवनीयः ॥ ८ ॥

अग्निमान आवहेत्यत्र वाह्यत्वं वाहकत्वं चैकस्यैव प्रतीयते ।
उभयोरग्निपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत् । स्यं महिमानमावहेति
स्याभिवस्य स्यमहिम्नः स्येनैव वहनप्रतीतिः । स चोभयात्मकोऽग्निराग्नेया-
ज्यभागदेवतारूप एव । यदग्निमान आवहेत्याह तदानिषाज्यभागायाग्नि-
मायाहयतीति श्रुतेरिति प्राप्ते वहनकर्तृकर्मत्वयोरैकस्मिन्विरोधात्स्यमहि-
मपदस्यापि कौपीतके घायुपरत्वेन व्याख्यानात्सामिधेनीभिरिष्ट्वाग्निमु-
पस्तुत्याग्निमानआवहेति श्रवणादाहयनीयरूपः प्रत्यतोऽग्निरेवाचोठा ।
तेनाहवनीयभेदेऽव्याहितस्यैकत्वादौपाधिकद्वित्वस्यापयोज्जकृतयाऽऽम-
न्विते घवनेनाहाभावेऽप्यथभृयेऽग्निमापआवहतेत्यादिक्रहः ॥

सू० अग्निहोत्राय ॥ ९ ॥

यदग्निं होत्रायायाहयति स्थितृकृतं तदायाहयतीति श्रुत्या होत्रा-
यंमोहमानोऽग्निः स्थितृकृत्यागदेवतारूपः स्थितृकृत्युष्कोऽग्निरेवेत्यथ-

गतं यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति श्रुत्यन्तरे चाहव-
नीये आहुतिसंयोगादिष्टः प्रीतश्च भवतीत्यवगमात् स्विष्टकृत्त्वमाहव-
नीयानेरेव प्रतीयत इत्येकस्यैवायोदृत्वमोक्षत्वञ्चेति द्वयमपि सम्पन्नं ।
तच्चौपाधिक्रमेदाङ्गीकारेणापि मूपपादमित्याहवनीय एव स्विष्टकृद-
निरित्यवभृथेऽग्निं होत्रा यावहेति निगदेऽप इत्यूहः । यत्तु भाष्ये देवता-
वोदुर्हव्यवोदुर्हव्यैकत्वेनावहनहव्यवहनाभ्यां स्विष्टकृद्भागसम्बन्धादसति-
स्विष्टकृति सर्वहुते देवतावाहनस्यैव लोपइति । तत्र । तत्तद्देवतावाहने
तत्तद्भागानामेव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्देवतावाहने हव्यवहनस्यैव प्रयो-
जकत्वात् । स्विष्टकृद्भागलोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपाभावेन देवतावाहन-
लोपायोगादिति प्राप्तेऽभीत्युपसर्गयोगादिपिधातोरिच्छार्थं कविष्यचेष्टश-
ब्दायं कर्तृत्वस्याहवनीयउपपादनेऽपि मूपसृष्टयत्रिधातुनिष्पन्नस्विष्टशब्दा-
भेदादेकस्यैवौपाधिक्रमेदाङ्गीकारेणोभयनिर्णयहकोपाधेरश्रवणादाहवनीया-
दन्य एवाग्निः स्विष्टकृत् ॥

सू० स गार्हपत्यः ॥ १० ॥

स आहवनीयादन्यत्वेन निश्चिता देवतारूप एव कश्चिदग्निः
स्यात् । स्विष्टकरणे देवताया एव सामर्थ्यादिति प्राप्ते गार्हपत्यः स्विष्ट-
कृद्व्यतीति वचनात्तस्यापि कतिपयाहुतिसंयोगेन स्विष्टकृत्त्वसम्भवाद्गार्-
हपत्याग्न्यधिष्ठातृदेवताविशेष एव स्विष्टकृत् ॥

स होममाय ॥ ११ ॥

स होमप्रानो होमार्थमेव । होत्रशब्दस्य होमपरत्वात् । कति-
पयहोमाधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । यस्मिन्नेतद्गनावाहुतयो
हूपन्त इत्यादिना होमार्थत्वश्रवणाञ्चेति प्राप्ते होतुः कर्म होत्रं तत्र
हव्यप्रापणं । हव्यावह यविष्ठ याते अद्य यथा हो येन पथा
हव्यमावो वहानीत्यादिन्वलिङ्गेन तथा निर्णयात् । होत्रायेति ताद-
र्थ्यं चतुर्थ्यां च हव्यवहनप्रयोजनकत्वप्रतीतेः । अतः शयन्तासु पथीसंया-
त्राभावेऽपि भवेदेवाग्नि होत्रायेति निगदः ॥

सू० होत्रीयष्टु ॥ १२ ॥

स्व महिमानमावहेत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वेन सम्बोधनी-
याहवनीयपरत्वावश्यम्भावात्तन्निष्ठस्य होतृत्वयष्टुत्वादिधर्मनिकरस्यैव
महिमरूपतया तद्गुर्मविशिष्टो भवत्येतदर्थकोऽयन्निगदआहवनीयपर
एवेति प्राप्तेऽय यत्स्व महिमानमावाहयति वायु तदावाहयति वा-
युर्वा अग्ने स्वोमहिमेति कौपीतके श्रवणाद्वायुपदस्य च वायोरग्निरित्या-
दिश्रुत्या जनकपरत्वेनाहवनीयजनकगार्हपत्यपरत्वायं निगदः । होतृ-
त्वादिधर्माश्च देवताबोद्धृत्वेनाहवनीय इव हव्यबोद्धृत्वेन गार्हपत्येऽपि
सम्भवन्तीति न त आहवनीयासाधारणा । अग्ने यदद्वाविशो अध्वरस्य
हातः पावकशोचेषेष्टुह्यिपत्वेति स्विष्टकृत्यपि प्रयोगात् । तस्मादेकस्यैव
गार्हपत्यस्य हव्यबोद्धृत्वेनाहवनीयजनकत्वेन चावाहनम् । आवाह्यता-
वच्छेदकभेदावहतेरावृत्तिः । तेन पितृमधे वाक्यद्वयस्यापि स्थानेऽग्नि
कथ्यवाहनमावहेत्येक एव निगदः ॥

सू० अतूर्त्तः ॥ १३ ॥

अतूर्त्ता होता तूर्त्तार्हव्यवाडिति वाक्ये हव्यवाहनलिङ्गाद्गार्हपत्य
पयाभिधीयत इति प्राप्ते देवेद्वोमन्विष्ट इत्युपक्रमे समिधत्वलिङ्गेन
सामिधेनीभिः स्तुतस्याहवनीयस्यैव वादः ॥

सू० आचाग्ने ॥ १४ ॥

अग्निं होत्रायावहेत्युपक्रम्याचाग्ने देवान्वह मुयज्ञा च यज्ञ जातये
दइत्यत्रापि गार्हपत्यवादे प्राप्तेऽग्निमग्नआवहेति सर्वोपक्रमे सम्बोधित-
स्येहापि प्रत्यभिज्ञानाद्वाहवनीयस्यैव वादः ॥

सू० स्वाहाऽग्निम् ॥ १५ ॥

उत्तमपयज्ञे स्वाहा ऽग्नि होत्रान्जुपाया इत्यत्र होत्रायेति तादर्थ्य-
स्थानाम्नातात्मयाज्ञदेवताया अग्नेरथ वादउपक्रान्तत्वादिति प्राप्ते स्वा-
हादेवानाज्यपानित्यस्योत्तरपाठादेव स्थानाद्यदनिष्टाभ्यो देवताभ्यः
स्वाहा करोतीति वचनेन यत्यमाणदेवतेज्याप्रतीतेर्होत्रादित्यनेन हव्यव-

हननिमित्तकत्वस्य सौविष्टृतहविर्ज्ञापणे भृतिरूपे प्रतीतिसम्भवात्स्य-
ष्टकृत एवैष वादः ॥

सू० अग्निर्होत्रेण ॥ १६ ॥

मूक्तवाकाने त्व मूक्तवागसीति सम्बोधनस्य स्वाभिमुखाव-
हनीयपरत्वेन मूक्तवागसीति मूक्तवचनसद्यन्धेन होतृत्वाध्यवसायाद-
ग्निर्होत्रेणैदं हविरनुपतेत्यत्र सहाय्यनृतीयया होतृकर्मसाहित्य-
मात्रप्रतीतेस्तावन्मात्रस्य च तूर्णिर्होत्रवाडित्यादाविधौपचारिकोक्तेराहव-
नीयेऽपि सम्भवाद्गिर्होत्रेणेत्यपि तस्यैव वाद इति प्राप्ते इत्यभूतल-
क्षणनृतीयया स्थानाद्गार्हपत्यस्यैव वादः । मूक्तवचनसम्बन्धस्याहवनीयपर-
त्वेऽपि हविर्ज्ञापणप्रायपरित्यक्तस्य गार्हपत्यपरत्वावश्यम्भावात् ॥

सू० अयादग्निः ॥ १७ ॥

स्विष्टकृद्भ्यान्पानिगदेऽयादग्निरग्नेः प्रियाधामानीत्यत्राहवनीय-
स्योपक्रान्तत्वेन यत्तदग्नेरित्यत्रापि तस्यैव वादः । ज्ञातवेदा जुपता हविरि-
ति हविर्ज्ञापणलिङ्गेन गार्हपत्यस्य पृथङ्निर्दिष्टत्वादिति प्राप्ते स्थानादेव
गार्हपत्यस्यैव वादः तस्यैव सोऽध्वरेत्यनेन प्रकृतहविर्ज्ञापणाभ्यनुज्ञार्थ-
पुनर्निर्देशोपपत्तेः ॥

सू० अग्निर्देवः ॥ १८ ॥

अध्वर्युप्रवरनिगदेऽग्निर्देवो होता देवान्यत्तदित्यत्र होतृपटुत्व
येहभयसाधारण्यादनियमे प्राप्ते उत्तरत्र ब्रह्मख्यदा च यत्तदित्याद्यौढ-
त्वलिङ्गादाहवनीयवाद एव ॥

सू० अग्निर्होता ॥ १९ ॥

सुगात्रापननिगदेऽग्निर्होता वेत्स्वित्यत्राप्यनियमे प्राप्तेऽग्निर्होते-
त्याह्वाग्निर्वै देवाना त वृणीते इत्युक्त्वा यो ऽग्नि होतारमवृषा इत्याहव-
नीय पुनरुंषीत इति श्रवणात्पुनरित्यनेन पूर्ववृत्तस्य होतुरग्निराहवनीयत्व
गम्यते । ज्वलनस्य देवतायाश्च परस्परभेदेन बहुशो व्यवहारदर्शनात् ॥
इति सकर्षे भाट्टदीपिकाया षोडशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

होत्रकाध्याये निगदपादोऽयम् ॥

अथ षोडशाध्याये तृतीयः पादः ।

सू० इमे वयम् ॥ १ ॥

सुगोदापनमन्त्रे शाखाभेदेनेमे वयं स्मो वयमिति पाठैः द्वावपि विनिन्द्या धेतु प्राध्वित्रमित्येव ब्रूयादिति विहितं । तथा नमस्यामनमस्या नित्यंशोऽपि शाखाभेदेन प्रथमतो मध्यतोऽन्ततश्च पठितः तत्राद्यद्वयं विनिन्द्यान्तत एव ब्रूयादिति विहितं । तत्र निन्दाया विहितस्तुत्यर्थत्वेन विकल्पे प्राप्ते निन्दितस्य गिरापदवत्कारान्तरे साधकागत्याद्वयाविधान-मेवानुष्ठानम् । आपादितयोराम्नातयोर्विकृतौ विकल्पार्थत्वमिति भाष्ये विकृतियञ्चो ब्रह्मपञ्चादिपरो नेयः ॥

सू० धपडित्येके ॥ २ ॥

धौषडिति धपट् करोतीति सामान्येन विधाय धपडित्येके धौषा-
डित्येके षडित्येके धावडित्येक इति कल्पान्तराणि विधाय धपडिति
ब्राह्मणस्य धपट् फुर्याद्वौषडिति राजन्यस्य धौषाडिति वैश्यस्य षडिति
शूद्रस्यति निमित्तसंयोगेनाप्याम्नातम् । अत्र पञ्चानां तुल्यबद्धिरूपः ब्राह्म-
णस्येत्यादयो ऽवयुत्यानुवादा इति वृत्तिभूतां पठे प्राप्ते भाष्यकार आह ।
ब्राह्मणादिव्याख्यानां धैष्यार्थस्यायुक्तत्वादृहस्यतिसव-राजमूय-वैश्यस्तो-
मेषु क्रमेण त एव शब्दा नियताः नैमित्तिकैः अन्येषां याधात् । नित्यस्या-
यशिष्टानां धपट्काराणां चान्यत्र तुल्यबद्धेय विकल्प इति । यस्तुतस्तु
एतत्पठेऽपि ब्राह्मणादिव्यञ्जानान्तत्तन्मात्राधिकारिकरुर्मथियेषे तत्तथाप-
त्तेस्तत्कर्तृरुर्मसामान्यममन्थस्येय सप्तदश वैश्यस्येत्यादाविश्व प्रतीतश्च
याधापत्तिः । अतो नैमित्तिकविधिभिः सामान्यतो विहितानामुपसंहारः ।
अनुपसंहृतानां तु पठाणां सर्वेषु सर्वेषां विकल्पः । शूद्रगृह्यन्तु त्रैय-
णिकान्तिरिक्ते लावणिकः सविषादादिपरस्तान्त्रिकरुर्माभिप्रायो वा ॥

सू० सन्ततम् ॥ ३ ॥

याज्याया यजति षपट्कारेण प्रदीयत इति विधिभ्यामुभयोः प्रदानार्थत्वायगतेरेकार्थत्वाद्गृज्जुषाणाधिकरणन्यायाद्विकल्पः ततश्च सन्ततमृचा षपट्कृत्यमिति विधावनधानसन्तानयोर्यथानायोगादेकश्रुतिरूपः स्वरविशेष एव सान्तत्यं । यजकर्मण्यजपन्तुहूमामस्त्विति स्मृतेः । एकश्रुतित्वं च तदन्तर्गतादराणामेकजातीयस्वरकत्व । तच्च यथा याज्याया तथैव षपट्कारे इत्यर्थः । उच्चैर्षपट् करोतीति श्रुत्या “उच्चैस्तरा वा षपट्कार इति स्मृत्या च विहितयोर्विकल्पिकस्वरयोस्तु नैकश्रुत्या सह विरोध इति प्राप्ते याज्याषपट्कारोभयोर्विशेषेण स्वरविधौ वाक्यभेदात्मन्तानस्येयायं विधिः । न च विकल्पितयोः सन्तानासम्भवः । एतदुक्तादेव समुच्चयस्यापि ज्ञाभात् । कथमन्यथा याज्याया चधिषपट्करोतीति याज्याषपट्कारयोः प्रथमविधानं नदूच्छेत् । एकश्रुतिस्तु समानवदृचा षपट्करोतीति यवनान्तरात्वेत्यति ॥

सू० अथगूर्यं ॥ ४ ॥

आगू. शश्र्वेष्टाथगूर्यंत्यस्यापि येषामहृषाधित्वात्थगूर्यं षपट्करोतीति यचनेन तद्वानन्तर्गस्य षपट्कारे कण्ठस्थेण विधानाद्याज्याषपट्कारममुच्चयपक्षस्य च उपापकमित्युक्तेन विरोधप्रदानार्थत्वशोध्यविकल्पानुबंधनतया धामार्थविक्रताया एव प्रकथ्यतया यत्रा अमुच्चयस्तत्रा याज्याध्यं षपट्कारः यत्रा केचने षपट्कारस्तत्रा ये यजामहृषाधित्वात्तमेव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते किञ्चिद्व्ययधानेऽपि भुक्त्या गत इत्यादौ नाके पुरोऽनुवाक्यामनुष्य याज्याया वृहोतीति हेऽपि स्यात्प्रत्ययप्रयोगात्समुच्चयविकल्पयोर्विकल्पकत्वनस्यात्यन्तप्रथमत्वात्प्राकारालतायामेवाथगूर्यमिति न्यष् । यन्तुतस्तु आधानावधानयोरानयनाशनयनयाराहाराद्यहारयोःइयमगभेदेनाद्यंभेदस्य वदुशो दमनादप्रगारणस्य यथाध्ययमायपरस्तेनान्यत्र प्रयोगाद्विद तद्व्यययोऽपि लतद्येवाज्येभ्यारदा अथमानमेष्टार्थं ॥

सू० यं कामयेत ॥ ५ ॥

वषट्कारमेव प्रकृत्यान्वायते । यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति नीचै-
 स्तरां तस्य याज्याया वषट् कुर्यादित्यस्यान्ते उच्चैः क्रौञ्चमिव वषट्
 कुर्यात्स्वर्गकामस्येति श्रुतौ द्वाशपि काम्यविधौ कुर्यादिति लिङ्श्रुतेरविशे-
 पात् । दीर्घरोगसन्तप्तस्य प्रत्याख्यातभियक्क्रियस्य मरणकामनाया अपि
 सम्भवात् । अन्यथा तादृशस्यात्महननविधेः स्मृतिषु वैयर्थ्यापत्तेः ।
 सर्वस्वारादिश्रौतकर्मस्वपि मरणकामाधिकारिकतादर्शनात् । पुरुषाभि-
 प्रायाणां विचित्रत्वात् । वस्तुतस्तु यः प्रमायुकः स्यामित्यानुक्त्या-
 होतृगत एवैव कामः प्रतीयते । स च द्वेष्ये यजमाने सम्भवत्येव । अत
 एव अत्विगावार्थं नातिचरितव्याविति स्मृतिरपि दृष्टार्था सती
 युज्यते । न चादधीतेत्युपपदविशेषविरोधः । यस्मिन् ज्ञात एतामिष्टिं
 निर्वपति पूत एव स इति श्रुत्येव क्वचिदपवादस्यापि सम्भवान् । अत एव
 प्रउगशस्त्रे सप्तद्वेवताः शंसतीति सप्तानां तृवानां शंसनं होतृविधाय स-
 यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति हस्माह योऽस्य होता स्यादित्यत्रैवैव यथा
 कामयेत तथा कुर्यादित्युपक्रम्य यं कामयेत प्राणैर्नैनं व्यर्धयानीति वाय-
 ध्यमस्य लुब्धं शसेदृचं वा पदं घातीयादित्यादिना तृचभेदेन तत्तद्गतप-
 दादिलोपेन यजमानस्य प्राणादिसप्तकव्यृद्धिर्होतृकाम्यमानामतिपादितोप-
 पद्यते । तस्मात्प्रधानफलमङ्गफलं वा यजमान तदितरसाधारणं यथावचनं
 स्वीकार्यं । प्रकृते च होतृपद्राश्रवणेऽप्यैतरेयब्राह्मणे प्रउगसज्जातीयस्यैव
 घाक्यस्य श्रवणाद्देवतुरेवायं काम्यो विधिरिति प्राप्ते ऽनवधिकदुःखरूपस्य
 मरणस्य सर्वयाऽनिष्टत्वेन तदधिकतद्रेकजन्यफलान्तराभावेन तस्य
 नान्तरीयकत्वाभावाच्च सर्वस्वामरणादौ साधनान्तरकथनाच्चाविधि-
 क्रित्यरोगवतां मरणविधेरभ्यनुज्ञामात्रत्वाच्च न यजमानस्य कामः सम्भ-
 यतीति स्वर्गकामविधेरपमर्थेवात् एष । अस्मिन्तथाश्वादाशित्र विधिप्रत्य-
 यस्याविधायकत्वात् । विषं भुञ्ज मा चास्य सद्गुनि भुङ्ग्या इति लौकिक-
 याक्येऽपि पूर्वविधेरुत्तरविध्युपपादकतयैकवाक्यतादर्शनात् । नापि होतुः
 कामः अनन्ययासिद्धापवादादर्शनात् । प्रउगशस्त्रेऽपि यमु कामयेत

सर्वेरेनमङ्गैः सर्वेणात्मना समर्धयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वमृजुकृत्तं संसे-
दिति विधेरर्थवादत्वेनैव सप्तवास्यानामुपपत्तेः ॥

सू० यस्यै ॥ ६ ॥

यस्यै देवतायै षष्टकुर्यात्तां ध्यायेदिति विहितं देवताध्यानम-
विहितकालनियमेन यदा कदाचन कुर्यादिति प्राप्ते जातमञ्जलिना
एह्याति जातमभिप्राणित्वादेौ जननाख्यवहितोत्तरकालस्य सामर्थ्येनापि
नियमनदशनाद्वेद्यताचंनविधौ ध्यानस्य प्राथमिकदशनादुषट्कारात्पूर्वमेव
देवताध्यानं । वस्तुतो यस्यै देवतायै ह्यिदंहीतं स्यात्तं मनसा ध्याये-
दुषट्करिष्यन्सावादेव तद्वेद्यतां प्रीणातीति षचनान्तरेणैव कालनियमः ॥

सू० एयं या ॥ ० ॥

कान्तां ध्यायवास्त इत्यादेौ तद्रूपध्यानस्यैव प्रकृतेऽपि देवतारूप-
ध्यानविधिः । अर्थवादेव देवतारूपध्यानात् । विध्यपेक्षितपृतादिनियमांशे
तस्य प्रामाण्याच्च । देवतायाः कलद्रामृत्यं स्वरूपेण कर्माङ्गस्य च धर्माणां
तत्प्रयुक्तता संस्येत्तद्वितयनिरासेनैव सामञ्जस्ये विषयनिरासस्य देवताधि-
कृत्यापेक्षाभावात् । तद्यत्वे तिर्यगधिकरणे तेषामनधिकारमाधनमन-
र्थकं स्यात् । यमत्रैव या रूपमीदृशविध्यपेक्षितार्थनियमनाशंसयोपदिश्यते
इत्यपि मुख्यं । न च शब्दद्वारेणैव देवतायाः कर्माङ्गतया शब्दस्यैव
मानसमुपनीतभानमङ्गत्वेन विधीयत इति वाच्यं । यद्वि मनसा
ध्यायति तद्वाचा वदतीति ध्याप्या याव्यानुवाक्यानागतदेवताशब्दा-
च्चारणतः पूर्वं नियमतस्मात्सत्येन तस्याविधेयत्वादिति प्राप्ते सर्वेरापि
प्रथमोपस्थिते शब्दे कार्यस्यापम्भवाद्देशे हि तदर्थपर्यन्तानुधादनं । नच
प्रकृते तद्रमम्भयः । मद्रूपपूर्वकशब्दध्यानविशेषस्यैव विधेयत्वात् । या-
ज्जोच्चारणपूर्वनिपतशब्दध्यानस्य हेतुः मत्वेऽपि ह्यिदंहेतुवाप्यवि-
तोत्तरकाल यत्रमानस्येत्तद्विधिमापेक्ष्यात् । तस्माद्वेद्यतारूपः शब्द एव-
ध्यातव्यः ॥

सू० वषट्कृत्य ॥ ८ ॥

क्वचिच्छापायां वषट्कृत्यापान्याविमिषदपानेनैव प्राणं दधाति
निमेषेण चक्षुरिति श्रुतं वषट्कृत्य प्राण्यादथापान्यादथ निमिषेदिति तु
शाखान्तरे । तत्र शाखाभेदेन केपांचिद्विधिद्वयं केपां चिद्विधिप्रयमेत-
दिति प्राप्ते ऽपाननार्येवाद्स्यापाननविध्युत्तरमेव युक्तेऽपि पाठेऽपानननि-
मेषविध्योत्तरमर्येवाद्द्वयश्रवणेन वषट्कृत्येत्यस्य निमेषविधावप्यनुपङ्ग-
प्रतीतिरपाननिमेषयोर्वषट्काराव्यवहितोत्तरकाल एव प्राप्तौ शाखान्तरे
वषट्कारोत्तरं प्राणनस्यैरस्यैः विधिः इतरयोः क्रमार्थमनुवादः ॥

सू० न व्यपवदेत् ॥ ९ ॥

याज्यां वानुवाक्यां चान्तरान व्यपवदेद्वापवदेशजं विद्धिन्द्र्यात्पू-
रोऽनूद्यं यज्ञस्य सन्तत्या इति श्रुतौ पुरोऽनुवाक्यातः पूर्वं वाग्यवहारो
यज्ञसन्ततिफलको नियम्यत इति प्राप्त उत्तरकाले वाग्यमनस्य विहित-
त्वात्तत्प्रागभावस्य तस्यैर्योर्थाऽयं वादः ॥

सू० सहेत्तमेन ॥ १० ॥

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इत्युत्तमप्रयाजयाज्यायां श्रुतं
यद्यपि देवां आज्यपां आवाहेत्यावहनमन्त्रैः प्रयाजानुयाजदेवता मिलित्वा
कीर्त्तिताः । यद्देवां आज्यपां आवाहयति प्रयाजानुयाजांस्तदावाहयतीति
श्रुतेः । तथाऽपि तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समस्यापयविति श्रुत्या यज्ञसमा-
प्तेरिव कीर्त्तनाद्वदनिष्टाभ्योदेवताभ्यः स्वाहा करोतीति श्रुत्यन्तराच्च
प्रयाजानामिष्टत्वेनानिष्टानामनुयाजदेवतानामेवैवं कीर्त्तनं । तेनातिथ्या-
यामस्यांशस्य लोपः । अपवर्हिषोर्द्विषचनान्तो हश्च । अस्तु वाऽनिष्टत्या-
विशेषेणोत्तमप्रयाजदेवतायाश्चटाभिधानमित्यातिथ्यायामेकप्रचनान्त ऊ-
हश्चेति प्राप्ते उत्तमप्रयाजस्यान्येकदेवताकत्वेन यदनिष्टाभ्य इत्यर्थ-
वाद्स्याज्यभागादिदेवतापरत्वेनाप्युपपत्तैर्मन्त्रवर्षिकदेवताकीर्त्तनस्य स्म-

रणरूपसंस्काराधायकत्वेन तस्य चेट्टानिष्ठसाधारण्येनाविस्मरणफलकत्वे-
नाशाहनमन्त्रवैलक्षण्यायोगेन प्रयाज्ञानूयाजद्वयतानां सर्वासामभिधानम् ॥

सू० जुषाणः ॥ ११ ॥

शाज्यभागयोर्जुषाणो चान् शाज्यस्य येतु । जुषाणः सोम शा-
ज्यस्य हविषो वेत्थिति निगदरूपो याज्यमन्त्रो श्रुतो । अग्निपात्रेकेषां
जुषाण याज्यो भवतः अग्न्याज्यो भवतः सहविषो भवतोऽहविषो भवत
इति च विधयः । तत्र अग्निपात्रयोर्विलक्षणापंथिपादकत्वेन कार्य-
भेदात्समुच्चयः । सहविष्काहविष्कयोस्तु पदमात्रमदसद्वाग्रहृतभेदेऽपि
प्रतिपाद्याभेदादुत्तमप्रयाजयाज्यायां हविःपदस्यैव विकल्पः कार्यक्या-
दिति प्राप्तेऽप्यं प्रतिपादनरूपद्वाराभेदेऽपि मुख्यवियेष्यभूतप्रदानप्रकाशनरू-
पकार्यकत्वाद्गृजुषाणनिगदयोर्विकल्पः । याज्यायपट्टकारयोस्तथात्वेऽपि
याचनिकः समुच्चय इत्युक्तं । हविःपदविषये त्यहविः महविःपदयोः
समिद्धृतन्यायेनोक्तयोरेव निगदयोः प्रयोगमन्त्रादनुवादमात्रम् । उत्तम-
प्रयाजे तु शायान्तरीयं हविःपदरहितं निगदांशमनूयान्शाज्यस्य
व्यन्यति शैक आहुतं तथा कुप्यादिति निषिध्य विनिन्द्य तस्मात्स्या-
हादेशा शाज्यया जुषाणा चान् शाज्यस्य हविषो व्यन्यत्येव प्रयादिति
निगमनादुद्दिनानुद्दिनहोमवद्विकल्पः । प्रकृते तु हविष इत्युत्तरमाहेति
वचनान्तरेण व्ययस्यापनाद्य महविषाग्रहविषा इत्यनयोर्विधित्यम् ॥

सू० गायत्री ॥ १२ ॥

दशंपूर्वमामप्रकारेण गायत्रीपुरोऽनुशाक्या भवति त्रिष्टुप्वाक्या त्रि-
पदापुरोऽनुशाक्या भवति चतुष्पादा याज्या । पुरस्तान्तत्त्वापुरोऽनुशाक्या
भवत्युपरिष्ठान्तत्वा याज्या । मूर्धन्वती पुरोऽनुशाक्या भवति निपुत्यती-
याज्येत्थं ज्ञातीयकानि षड्भूति वाक्यानि कथ्यन्ते । अग्निमूर्धन्वत्येवकं त्रिषदा
गायत्री । प्रथमपादस्य द्वयतापदप्रती मूर्धन्वती च । भुवोयज्येति तु चतु-
ष्पादा त्रिष्टुप् एतापदत्रयतापदप्रती निपुत्यदशमी च । वयमन्या कथ्यंते य-

यासम्भवं वर्त्तन्ते । तेनैतयोरेव क्रमप्रकरणाभ्यां प्राप्ताङ्गताकयोर्ज्ञेयोः स्ता-
वकानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानीमानीति प्राप्ते क्रमादिना तत्तद्गु-
क्तित्वस्याङ्गतावच्छेदकत्वेन बोधितस्य बोधेन गायत्रीत्वादिधर्माणाम-
ङ्गतावच्छेदकत्वबोधनेन सार्थक्यसम्भवेन केवलं नित्यानुवादः । तेन भा-
वनासंस्पर्शेन विवक्षिततयाऽर्थिकत्वाभावेन चोदकतस्तेषामप्यतिदेशे यस्यां
विकृतायेतद्विरुद्धा च्च आम्वातास्तत्रोपदेशेनैवातिदेशबोधः । याम्त्वना-
म्वातयान्यानुधाक्याका विकृतयस्तत्र सति सम्भवे ज्ञानीयमाना च्चश्चो-
दकातिद्विष्टधर्मका एवानेया इति सिध्यति, तेन धर्माणां विकृती सम्भ-
वत्समुच्चयो यथायथं बोध्यः ॥

सू० गायत्र्यौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव गायत्र्यौ संयान्ये ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिष्टुभौ धी-
र्यकामस्येत्यादि श्रुतं । पिप्रीहि देवानग्ने यदद्व्येत्यनयोस्त्रिष्टुभोर्नित्यव-
दाम्वातत्वेन केवलकाम्यभावे तयोर्विशिष्य पाठाभावेन च तादृशावृधा-
षन्त्ये धीर्यकामस्यागमयितव्ये इति प्राप्ते त्रिष्टुष्टुष्टेनापि द्रव्यवचनेन
सविहितयोर्ज्ञेयोः परामर्थसम्भवात्सयोगपृथक्त्वेनोभयार्थता ॥

सू० अनुष्टुभौ अयाद् ॥ १४ ॥

स्विष्टकृच्चिगदे अयाद्देवानामान्यपानां प्रियाधामानीत्यशेन
प्रयाजदेवता एवाभिधीयन्ते तासामेषेष्टत्वात् । यदनिष्टाभ्यइत्यस्या-
र्षेयादत्येनाधिषत्तितार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तेषात्वायोगात् । अयादिति
भूतार्थकलकारश्रवणाद्वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन याधादिति प्राप्ते सधं कालेष्व-
पि "द्वन्द्वसि लुङ्त्तङ्त्तित्" इति विधानदर्शनादिष्टानामनिष्टानामपि स्म-
रणसंस्कार्यत्वस्याधिशेषात्प्रयाजानूयाजदेवतानामुभयासामभिधानम् । यत
एव यदयाद्देवानामान्यपानामिति तत्प्रयाजानूयाजानामिति याग्रान्त-
रीयं यद्यनं न्यायसिद्धानुवादकमुपपद्यते । तस्माद्रप्रयाज उदयनीयेऽपि
न तत्तोपः ॥

सू० अनवानम् ॥ १५ ॥

अनुयाजान्महत्यानवानं यजतीति श्रुतं । शायान्तरे चोत्तमेनाधान्यादिति श्रूयते । तन्नानुयाजत्रयसामान्येन प्राप्तस्यानवानस्योत्तम उपसंहार इति प्राप्ते उत्तम इति वाक्यस्यानुवादकत्वेन विशेषविधित्वाभावाच्चोपसंहारकत्वं । सूत्रेऽप्यनुवादपदमनुवर्तयितव्यमिति भाव्यकारः । यद्दिनेराशसयाज्ययोरत्याक्षरत्वेन तावन्मध्येऽवानस्य कादाचित्कत्वेन प्राप्तानवानोच्चारणं नियम्यते । स्व्यष्टद्वयानुयाजयाज्यायास्त्यतिदीर्घत्यान्मध्येऽवाननं नित्यमेव प्रसक्तमतस्तस्य प्रतिषेधः । तेनानयोर्भिन्नविषयत्वाद्द्विधिसंनिधेरूपत्वाच्च नैकेनात्यस्योपसंहारः । एवं सत्यपि प्राणाभ्यासशालिनो दीर्घयाज्यायामपि कदाचिदवाननस्याप्राप्तिरप्यस्तीत्येतावन्मात्रेण पात्रिकीं प्राप्तिमादाय परिधौ पशुचिपुऽजीतेति विधेरियं नियमविधित्वं तृतीयानुयाजश्रेऽपि सम्भवश्च निरस्तुं शक्यम् । अतएव सहृदयान्यादेयमप्यनवानमिति न्यायसिद्धस्यैव गौणानयानस्य कथतोऽनुवादेनानवानं यजतीति विधिगतानवानपठं गौणमुप्यसाधारण्येन व्याघताया श्रुतिरनुयाजत्रयविषयकत्वं विधेरनुमन्यते । अतस्तेनैव सिद्धौ प्रतिषेधोऽनुवादत्याचोपसंहारश्च इत्याशयः ॥

सू० उपांशु ॥ १६ ॥

पदीसंयाज्येऽपांशुपात्रे चोपांशु यजतीति त्रिहितमुपांशु यजतीति त्रिहितमुपांशुत्वं साताद्यानेऽसम्भवात्तद्गुणन्वेष्यधिशेषात्संधेषु निधिशत इति प्राप्ते प्रेषाद्यादिप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रणयवपट्टकाद्यदिभिन्नन्वेष्येव धस्तुमामर्षादुपांशुत्वम् ॥

सू० आज्येहा ॥ १७ ॥

चोपपेहाया एव आज्येहाया अपि प्रकरणे पाटात्प्राकरद्विकरुधर्षयागानामाह्वमापेतत्वेन तत्प्रस्कारकत्याप्तद्वारेण मर्षणमङ्गमिति प्राप्ते येनाज्येन पदीसयाजा इष्टास्तच्छेषेयाज्येहायाः कथन्प्रसम्भयाज्यसंस्कारद्वारा पदी-

संयान्नमात्राङ्गम् । एवमौपधेडाप्यानेयादीनामेव । तेन शंखिहान्तेषु ना-
न्येहा ॥

सू० पराचीम् ॥ १५ ॥

इडामेव प्रकृत्य यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुपहूयते ।
यं कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपहूयत इति श्रुतौ प्रत्यक्-
कृद्देन प्रत्यङ्मुखता कर्तुं शक्यते । एवं पराकृद्देशोऽपि समुखं प्रत्युपहूयत
इति वचनान्तरादिति प्राप्तेऽभ्यासानभ्यासवचनावेतौ शब्दौ । पराचीः
सामिधेनीरन्वाह पराग्वह्निष्ववमानेन स्तुवत इति प्रयोगात् । यदिडोप-
हूतेति तत्पराची यदुपहूतेडेति तत्प्रतीचीत्याम्नानाच्च । अभ्यासस्तु इडो-
पहूतोपहूतेत्येक इत्यादिनाऽनेकविधो यः प्रतीयते तस्यायं प्रतिषेधः ।
सुखं प्रतीति तु सुखसंमितामवस्यापयेदित्यर्थकम् । इष्टकानां तु सुखा-
सम्भवाद्शब्दत्वाच्च कर्तुंमुंखवाद एवाश्रितः ॥

सू० चतुः ॥ १६ ॥

चतुरूपहूयत इति विधिनेडानिगदः सर्वोऽपि चतुर्वारमावर्तनीयः ।
चतुरनुवाकः पठ्यतामित्यादौ तथा दयंनदिति प्राप्ते इडोपहूतेति पदे एव-
प्रकृत्यास्पपाठात्पदविषयिण्येऽंशवृत्तिः समिद्धृतन्यायेनायम्पदवादः ॥

सू० यद् ब्रूयात् ॥ २० ॥

सूक्तधाकनिगदे यद् ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्वजसानाचेति प्रमा-
युक्तो यज्ञमानः स्यादिति विनिन्द्य सपचरणाच्च स्वधिवरणा चेत्येव ब्रूया-
दित्येषमादयो विधयः श्रूयन्ते । तेषु श्रुतस्यापि गिरःपदस्य निषेधेनरापद-
विधिना गिरापदघटितमन्त्रस्यान्यत्र विनियोगकल्पनवदश्रुतस्य पदस्य
निषेधेन श्रुतदृढीकरणेऽपि निषेधानुमितस्याश्रुतपदप्रयोगस्य विरुद्धौ नियेश
इति प्राप्ते शापान्तरं सपचरणा चेति पाठ विनिन्द्य सूपावसानाचेत्यस्यैव
विधिदयंनदुभयोरपि प्रकृतौ विकल्पेन नियेशः ॥

सू० यज्ञ निर्दिशेत् ॥ २१ ॥

आशास्तेयं यज्ञमानोऽसाधिति यज्ञमाननामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडशप्रकृत्य यच्च निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याशीर्गच्छेत् यज्ञमानोसाधिति निर्दिश्यैवेनं सुवर्गं लोकं गमयतीति श्रुतौ नामनिर्देशस्य विधिनिषेधाभ्यां षोडशिन इव विकल्पे प्राप्ते यच्च निर्दिशेदित्यर्थं नित्यानुषादः । अनिर्देशस्यैवात्तरत्र निन्दितत्वात् । अनिर्देशस्य प्रापकान्तराभावात् । अतो नित्यं निर्देशः ॥

सू० नाम ॥ २२ ॥

नामानि एह्णीयात् । नाम एह्णीयादिति च श्रुतं । यज्ञमानस्यामुक्तत्वेन ज्ञापनार्थत्वाद्बहुनामशालिनोऽपि यत्किञ्चिदेकं नाम याह्यमतो विधौ बहुत्वमविधितसमिति प्राप्ते श्रुतरचतुरतरनामानि कुर्यादिति विधाय सोमयाजिनृतीयं नाम कुर्यादिति विधिना बहुनामविधेः सोमयाजिपरत्वेनोपसंहारादितरेषां द्वे एव नामनी इति स्थितिः । एतेषां च विधीनां वैयर्थ्यापत्तेर्नामानि एह्णीतीत्येक एव विधितसद्भ्योविधिः । एकवचनघटितस्त्वश्रयुत्याऽनुषादः । एतद्गुणादेवसोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति तृतीयं नामेति केचित् । नामानीत्यस्यैकत्वातिरिक्तसद्भ्यापरत्वेन सुव्याख्यत्वाच्च यज्ञकामपदे प्रमाणमिति भाष्याशयः ॥

इति संकल्पे भाट्टदीपिकायां षोडशस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

दौत्रकाध्याये नाम्ना षष्टकार्पादोऽयम् ॥

अथ षोडशाध्याये चतुर्थः पादः ।

सू० एते वै ॥ १ ॥

एयुपाजवत्यौ धाय्ये भवतः अनुपद्रा वाज्यभागावित्यादयोऽनारभ्यधादाः प्रकृतौ निविशेरचिति प्राप्ते पञ्चदशसङ्ख्यात्तरसङ्ख्यादिविरोधाद्वात्रंघ्नीवृधन्वत्यवरोधीञ्च विकृतावुत्कष्येरन् ॥

सू० कामेष्टिः ॥ २ ॥

अनुपद्रावाज्यभागाविति विकृतौ निविशिमानमपि काम्येष्टि-
ष्वे३ तद्रीयफलार्थत्वात् । अत एवादिदेशिकमन्त्रकाधोऽपि काम्येष्टिपु ।
वस्तुतोऽनुपद्रसञ्ज्ञकमन्त्राणामभावात्पदं स्वस्थानमनुगताविति व्युत्पत्त्या
प्राकृतार्थवेत्यर्थः । एवमुक्तिश्च पौण्येमास्यमावास्याविकृतिपु वात्रंघ्नादिव्य-
घस्यासिध्यर्थः । तस्याः सर्वस्या न्यायेनैव सिद्धत्वाच्चित्यानुवादोऽयमिति-
प्राप्ते कौपीतके सर्वामु विकृतिपु सद्गन्तावाज्यभागाविति विधिभिरपो-
दितानां प्राकृतमन्त्राणां प्रतिपसवार्योऽय विधिः । तेन विकृतिपु सद्गन्तौ
वा प्राकृतौ वेति विकल्पः ॥

सू० वामदेवस्य ॥ ३ ॥

सन्ति वामदेवेन दृष्टाः पञ्चदशर्चः । अगस्त्यस्य कयाशुभीयसंज्ञा
अपि तावत्यः ताः प्रत्येकं प्रकृत्य सामिधेन्यः स्युर्योज्वानुवाक्याश्चेत्या-
द्यातं । तत्र चकारादुभयत्र सर्वोसा विनियोगस्य स्पष्टत्वात्पञ्चदशा-
नामृचां समुच्चयेन सामिधेनीत्व । याज्वानुवाक्यार्थत्वेन चतसृणा-
मेवापचितत्वेऽप्यवशिष्टानां विकल्पेन विनियोग इति प्राप्ते क्वचि-
त्सर्वापदेशः क्वचिदेकदेशापदेश इति विधिर्वैकल्प्यायुक्तत्वात्प्रथमोक्त-
मादृत्त्यैव सामिधेनीपु पञ्चदशत्वसिद्धेरैकादशर्चश्चतस्रश्चेत्येवं विभज्य
विनियोगः ॥

सू० य इन्द्रिय ॥ ४ ॥

सर्वं पृष्ठायां व्यत्यासमन्वाहेत्यादिना देवताभिर्घ्यंतिपत्रतीत्यन्तेन
 द्वयोर्द्वेषोर्चं चोरन्योन्यं व्यतिपङ्कं विधायेन्द्राय रथन्तरायानुब्रूहीति रथन्त-
 रस्यर्चमनूच्य वृहत् च वा यजेदिन्द्राय वाहेतायानुब्रूहीति वृहत् च चमनूच्य-
 रथन्तरस्यर्चा यजेदित्यादिना मध्ये विवृत । तत्रैव न वृहत्या वपट् कुर्या-
 दित्यापि प्रतिपिठु । तत्र वृहतीशब्दस्य द्रव्यवचनत्वेन त्रिष्टुप्ष याज्या-
 धिक्करणन्यायेन वृहद्रथन्तरयोरेवोपस्थितत्वेन तयोर्थाज्यात्वप्रतिषेधा-
 द्विकल्प इति प्राप्तेऽन्तरसङ्घावच्छेदकधर्मविशेषस्य वृहतीपदवाच्यतया
 तस्यैव प्रदानकरणावच्छेदकत्वप्रतिषेधोऽयमनुवाक्यान्तिमात्तरत्तुष्टयस्य
 याज्यायामधूहनविधेरर्थवादमात्रम् । अनुष्टुभं च ह वा एतां सम्पादय-
 तीति यत् । तथा चाभित्वाशूरेत्याख्येयानमित्यन्तमनुष्टुभमनूच्य इत्युप-
 स्त्वामिद्वि इवामह इति पठत्या यजेत् । एवं त्वामिद्वीत्यारभ्य त्वाङ्काठे-
 त्यन्तमनुष्टुभमनूच्य स्वर्धतो भित्वाशूरनोनुम इति पठत्या यजेदित्यर्थः ॥

सू० द्वे याज्ये ॥ ५ ॥

महापितृयज्ञे तिस्रश्चो याज्यानुवाक्यात्वेनाम्नाताः । तासु द्व-
 योर्चं चोः समुच्चित्य याज्यात्वं । द्वे वै देवाना याज्यानुवाक्ये इति
 प्रकृत्य परं हि देवेभ्यः पितर इति श्रुत्या देवापेतयाधिक्यकथनात् ।
 आधिक्यं च प्रदानमन्त्राय एव । तदेवा तृतीयेतया वै प्रददातीति श्रुत्या
 विवरणात् । अनुवाक्यायाज्यात्वेन क्रमप्राप्तयोर्द्वेषोर्धिनियोगे तृतीयाया
 अवशिष्टायाः सविहितत्वेन याज्यायामेवोक्तलिङ्गेन समुच्चित्य धिनियोग-
 स्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते द्वे पुटोऽनुवाक्यात्वेनैव द्वे धिनियोग्ये लिङ्गस्यो-
 भयसाधारणत्वात् । प्रथमया द्वितीयया गमयति प्रैवतृतीयया यच्छतीति
 स्पष्टमेव कौपीतके धिनियोगाच्च ॥

सू० उमे ॥ ६ ॥

शमीषोमयोद्वैवतात्ववदुभयोः पुरोऽनुवाक्यात्वस्य व्यासन्न्यवृत्ति-
तयान्ते निधीयमानः प्रणवो द्वितीयर्चान्त एव स्यादिति प्राप्ते पुरोऽनुवाक्ये
इति द्विवचनेन प्रत्येकपर्याप्तत्वावधारणात्मनिपुरोऽनुवाक्यं प्रणवो निधेयः ।
एतेन अचमुक्त्वा प्रणोत्पपरामुक्त्वा प्रणोतीति श्रुतिरूपपश्यते ॥

सू० गृहमेधीये ॥ ० ॥

न सामिधेनीरन्याहेति गृहमेधीये सामिधेनी निषेधादावाहन-
मपि न कार्यम् । कौषीतके आवाहनविधिभ्यः परतोऽथ यत्परस्तात्सा-
मिधेनीनां जपति यजो वै सामिधेन्य इति सामिधेनीपरामर्शेन तदवा-
न्तरप्रकरणे पाठेन तदङ्गत्वावगतेरिति प्राप्ते उभयोर्भेदकार्यार्थत्वेन
गुणानां च परायेत्वादिति न्यायेन परस्परङ्गाङ्गिभावे मानाभावात्परस्ता-
न्त्रपविधेर्दूरस्थानुवादेनाप्युपपत्तायावान्तरप्रकरणाभावाच्चावाहनबाधः ॥

सू० वाजिनाम् ॥ ८ ॥

वैश्वदेवे पर्यणि वाजिनेज्यादेवतानां वाजिनामप्यावाहनकाले
स्थिरकृदादिदेवतानामिवाहनं कर्तव्यमिति प्राप्ते परप्रयुक्तद्रव्योपजी-
यित्वाद्द्रव्यस्य चावाहनकाले अनिष्यमाणत्वेनानिखितत्वाद्दृविष्णोरुह-
क्रमस्यैव नावाहनम् । अत एव सवै वाजिनो नावाहयतीति लिङ्गम् ।

सू० कालपृथक्कात् ॥ ९ ॥

एतामिष्टिं निरवपदनये धात्रस्यते पुरोडाशमष्टारूपालं सौम्ये
चहमानये धात्रस्यते पुरोडाशमष्टारूपालमिति विहितया चतुष्कामे-
ष्टाशनि धात्रस्यतमापृष्टेत्यावाहने तन्त्रेण स्यात् । सम्प्रतिपददेवतारू-
त्वेन प्रदानस्यापि तन्त्रेण सम्भवादिति प्राप्ते सौम्यपूर्वात्तत्त्यङ्गकाल-
भेदस्य विवक्षिततया तन्त्रेण प्रदाने तदन्यतरथाधापत्तेः । पापंस्तेनेव
प्रदानादि । दधिपयसोस्तु सौमिष्टिकतानेयपूर्वात्तत्त्ययोराधातन्त्रता-
पत्तिः ।

सू० विद्यते वान्यकालत्वादाया याज्यासम्प्रैषो
यथा याज्यासंप्रैषः ॥ १० ॥

यथावुत्तमप्रयाजस्य कालत उत्कर्षात्सहृत्सुगादापनमन्त्रस्य घृ-
वतीमध्ययां सुवमास्यस्वेत्याद्रेः प्रयुक्तत्वेन तावतैवाध्ययाः प्रैषार्थप्रतिपत्ते-
र्जातत्वाच्च पुनरखरमप्रयाजकाले सुगादापननिगदः प्रयोज्य इति प्राप्ते प्रैष-
जनितसंस्कारस्य कर्मकालत्वेन कालभेदेन कर्मणो भेदे सति तदङ्गत्वा-
त्प्रैषोऽप्यावर्तते । अग्निं धाज्जस्वन्त यजेति याज्यासंप्रैषस्यावृत्तिदर्शनात् ।
सूचे वाक्यावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्रोतनार्था । तद्वैवं षोडशभिरध्यायेः
पट्सप्तत्या पादैर्भगवता जैमिनिना निरूपितौ धर्माधर्मौ तदुक्तयैव दिशा
त्रिविध्यं गुरुकुलादवगत्य स्नात्वा यथाश्रमं यथाशास्त्रं धर्माननुष्ठाय
भगवत्प्राप्तवता क्रमेण चित्तशुद्धिविधिदिपात्मज्ञानोदयेर्नित्यमुखाभिव्य-
क्तिरूपो मोक्षः फलति । एतदुत्तरापि व्यासपादप्रणीता चतुर्लक्षणी शारी-
रकमीमासात्मज्ञानोपयोगिन्यप्यनुब्रह्मभेदादिभिर्भि*त्रमेव शास्त्रमिति
द्रोतनाय वाक्यावृत्तिर्जाकारेण याज्यादिपदेन च भङ्गल ध्वनितमिति सर्वे
शिडम् ॥

जैमिनेर्जिमलमूक्तितटित्या मग्नमाप शुचिता मम चेतः ।

तिन खिलतु पिनाकिपदास्ते येन जन्मनिवहो न पुनः स्यात् ॥ १ ॥

खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैरमभृता ।

इत्युदीत्य बुधभास्कराऽग्निचिद्भारती वरिभराम्बभूय ताम् ॥ २ ॥

* यथा पूर्वोत्तरमीमांसे सभूयैकं शास्त्रं तथा सूयपादित मया याज्यादीपिका
भूमिकाया सम्पादकशिदिदम् । अत एवेह 'विद्यत यान्यकालत्यादाया याज्यासंप्रैषो
यथा याज्य संप्रैष इति वाक्यमावर्तितं कापदसमाप्तिमुसृज्यावधया न तु कर्मस्तसूत्र
यथाऽऽर्त्तविष्यते शास्त्रसमाप्तिं बोधयितुकामेन पाठशायणेन 'अनावृत्तिः शब्दाटना
वृत्तिः शब्दादिनि । कर्मभेदेन शास्त्रभेदादिशङ्कनं तु पुनरन्येनाकितयसुशास्त्राणापि
त्याद्यापि च न्यवयवमन्त्रवेति नैव यसु प्रशङ्कतः इति शम् ।

† विभक्तैर्भरतैर्वा यदि तदुक्ति च अग्रिकां च मुक्ताति अयासस्य रिक्तिं चाप
प्रयोगः ।

अत्रावधि कृतिरेषाऽअन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।

षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णां भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥ ३ ॥

आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमासिका ।

सकरोप्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साऽजायत ॥

गायत्री त्रिपदात्मिकेष विबुधैरद्यापि पापयते ।

तां पूर्णामतनोच्छ्रमेण महता गम्भीरजे भास्करः ॥ ४ ॥

इति श्रीसकरोप्यं भाट्टदीपिकायां षोडशस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

षोडशोऽध्यायो वन्द्यस्त समाप्तः । समाप्तं च पूर्वमीमांसाशास्त्रम् ॥

श्रीसम्यत् १९५०

शुद्धापाठगुरुद्वितीयाशनौ ।

